

élettér

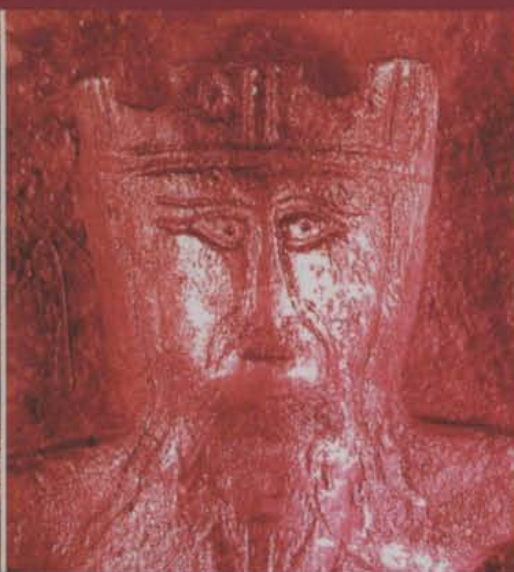
templom

temető

kataszter

Szatmári Imre

Békés megye középkori templomai

Szatmári Imre

Békés megye középkori templomai

Szatmári Imre

*Békés megye
középkori templomai*

Békéscsaba, 2005

Szerkesztette:
SZATMÁRI IMRE

Rajzok:
Gábor Gabriella és Kékegyi Dorottya

Fotók:
Latorcai János

Borítóterv:
Gyarmati Gabriella

Technikai szerkesztő:
Molnárné Balázs Zsuzsanna

A könyv megjelenését támogatta:
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Szatmári Imre, 2005

ISBN 963 7219 58 7

A borító előoldalán a mezőberényi (MMM ltsz. 2004.1.1.), hódmezővásárhelyi (TJM ltsz. 73.22.13.), ellési (TLM ltsz. 97.58.2.), hátoldalán pedig a medgyesegyházi (MMM ltsz. 98.1.1.) és a két békéscsabai (MMM ltsz. 99.2.1–2.) Árpád-kori korpusz látható.

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: dr. Szatmári Imre megyei múzeumigazgató
Nyomta és kötötte a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Bevezetés	7
Az élettér	13
A templom	23
1. A templom és közössége	23
2. A templom helye és tájolása	26
3. A templomok mérete	30
4. A templomok alapozása, építőanyaga, díszítőelemei	34
5. A szentély és a diadalív	39
6. A hajó, a bejárat és a karzat	43
7. Az átépítések és a támpillérek	47
8. Különlegességek	50
9. A templomok keletkezése	53
A temető	57
1. Pogányság és kereszténység	59
2. A temető helye	62
3. A sírgödör	64
4. A halott (temetkezési szokások)	66
5. Sírleletek	72
6. Különlegességek	73
Összegzés	75
Kataszter	95
Mediaeval Churches in Békés County (resume)	155
Források és rövidítések	161
Függelék (1–95. kép)	171

Bevezetés

A több mint egy évszázados múltra visszatekintő Békés megyei középkori kutatásokat elősegítő régészeti ásatások nagy többsége az elpusztult falvak templomainak és temetőinek feltárására irányult. Az ettől eltérő jellegű ásatások (vár, kastély, dzsámi, településrészletek) száma jóval kevesebb volt, melynek oka egyrészt egyértelműen az, hogy az utóbbiak száma önmagukban is elenyészőnek mondható, másrészt pedig a csak néhány évtizedes telepátások idő- és költségigénye eleve korlátozza az ilyen irányú kutatási lehetőségeket.

A magyarországi középkori templomok kutatásának témakörével kapcsolatban azonban elkerülhetetlen és szükséges arról is szólni, hogy nemcsak a Békés megyei, hanem általában az alföldi területek középkori egyházépítészete sem kapja meg napjainkban azt a figyelmet, amelyet az a hazai kutatástörténetben méltán megérdemelne. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a magyarországi templomkutatás az utóbbi évtizedekben – téves hangsúlyeltolódással – szinte csak a műemléki, ma is álló épületekre koncentrált. Másik okát pedig nyilvánvalóan az jelenti, hogy a szilárd és természetes építőanyag, a kő helyi hiánya miatt az alföldi területeken alig maradt ma is álló középkori épület, míg a Dunántúlon és a Felvidéken megmaradtak a téglalapú épületek is.

Az említett évtizedes gyökerű okok mára odáig vezettek, hogy például a legutóbb, éppen 2000-ben, a keresztény magyar államalapítás milléniuma tiszteletére kiadott, s a Magyarország középkori eredetű templomait bemutatni hivatott térképen az alföldi területek óriási üres foltként

jelentkeznek.¹ Annak ellenére, hogy mindannyian tudjuk: a középkorban az épített egyházi emlékek sokaságával találkozhatott a középkori utazó az alföldi területeken is.

Az alföldi egyházak kutatástörténete emellett legalább olyan múlttal rendelkezik és legalább olyan gazdag, mint a ma is álló műemléki templomokkal büszkélkedhető felvidéki vagy dunántúli területek kutatástörténete. Már a XX. század elejétől több jelentős középkori ásatásra került sor – az Alföldön is –, melyek elsősorban Bálint Alajos, Csalog József, Garády Sándor, Implom József, Leszih Andor, Sőregi János, Szabó Kálmán, Zoltai Lajos nevéhez köthetők. Igen szerencsésnek mondható az is, hogy az utóbbi években egyre több alföldi megyében dolgozik olyan kutató, aki az elpusztult középkori templomokat, és kiemelten az eltűnt középkori falvak templomait és temetőit is szívesen kutatja.

Békés megye középkori egyházainak kutatástörténete szintén több mint egy évszázadra tekint vissza. Így van ez annak ellenére, hogy a mai megye területén egyetlen középkori egyház sem maradt meg eredeti formájában, s néhány ma álló templom esetében is csak gyanítani lehet, hogy egy esetleges falkutatás középkori részek feltárását eredményezné.

A mai megye területén az első templomfeltárásokra már a XIX. század végén sor került. A délnyugati részekben *Varga Antal* az elpusztult Apácaegyháza² (1. kép), Szilasegyház³ (21. kép),

¹ Éri-Simon-N. Tóth 2000.

² Varga 1894. 140; Hmvht II. 286–288. A templom alaprajza közölve: Varga 1894. 137, 13. kép; Hmvht II. 288, 18. kép.

³ Hmvht II. 432–434. A lelőhely azonos lehet a Kardoskút, Hatablaki kápolna nevű lelőhellyel. Az alaprajz közölve: Hmvht II. 432, 40. kép.

Verese gyház⁴ (31. kép) illetve Szőlős⁵ (36. kép), Oláh Imre Fecskés,⁶ Majláth Béla pedig talán Homokegyház⁷ falu helyén végzett ásatásokat. Ebben az időben a „Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat” mellett a „békésvármegyei múzeum”, valamint a Békéscsabai Múzeum-Egyesület is több helyen szervezett ásatásokat a megye területén,⁸ Komlóson például Zsilinszky Mihály 1883. évi illetve Balás Ádám és Szokolay Pál 1900-ban és 1901-ben sorra került ásatásai alkalmával a középkori falu temetőjének sírjain kívül a templom kőből épült alapfalai is előkerülhettek.⁹

A századforduló körüli években a Békéscsabai Múzeum-Egyesület megbízásából Krammer Nándor is folytatott ásatásokat a középkori Me gyer falu – s valószínűleg a falu templomának – helyén.¹⁰ Az 1910-es és az 1920-as években Krecsmarik Endre szintén sok lelőhelyen kutatott, elsősorban Szarvas térségében, többek között a középkori Bercsényegyháza¹¹ és Décse¹² falu templom körüli temetőjében és templomhelyén.

A középkori templomok feltárásában jelentős eredményeket hoztak az 1930-as évek. Bálint Alajos feldolgozásai ekkor jelentek meg a Szaraz-ér mellékén feltárt kopáncsi¹³ (25. kép), kaszaperi¹⁴ (23. kép) és kovácsházi¹⁵ (26. kép) temp-

lomokról. Ezekben az években kutatta *Implom József* is a gyulai ferences rendház maradványait¹⁶ (43. kép), valamint a Gyula környékén elpusztult középkori Fövenyes (10. kép), Szentbenedek (34. kép) s Györke (14. kép) falu templomát, de a szintén Gyula határába eső Szeregyházán (15. kép) is feltárt egy elpusztult templomalapozást.¹⁷ Ekkor ásatott a középkori Gerendás templománál Banner Benedek is.¹⁸

Az 1950-es években Olasz Ernő Orosháza környékén gyűjtötte a középkori adatokat, s templomot is tárt fel Békéssámson határában¹⁹ (3. kép). Orosháza Monor nevű határrészén Nagy Gyula szintén templomalapokra bukkant.²⁰ Ekkor tárt fel Méri István a kardoskúti templomot²¹ (22. kép), s ekkor dolgozta fel a gellértegyházi ásatását Zalotay Elemér²² (13. kép). Ebben az időben kezdődött a gyulai vár ásatása is, amely feltárta az írott forrásokból már régen ismert várkápolnát²³ (42. kép).

Az 1960-as években ismét megnövekedett a templomásatások (templom körüli temetőásatások) száma. A gyulai ferences templom szentélyében, a romkert kialakítását megelőzően, Pámer Nóra,²⁴ Kevermesen Nagy Katalin,²⁵ Orosházán a Mécsesdombon,²⁶ Dombegyháza mellett Vizesmonostor helyén²⁷ (37. kép) és a közép-

⁴ Hmvht II. 434–437. A lelőhely azonosításához l. a kataszter Verese gyház I., Szőlős, Pusztaföldvár-Nagytársánc címszavait! Az alaprajz közölve: Hmvht II. 435, 42. kép.

⁵ Hmvht II. 474–476. A lelőhely azonosításához l. a kataszter Szőlős és Verese gyház I. címszavait! Az alaprajz közölve: Hmvht II. 474, 51. kép.

⁶ Hmvht II. 334.

⁷ Majláth 1890. 417–423; Bvmt II. 170; Kovalovszki 1965. 178, 183.

⁸ Zsilinszky 1883. 177–178; Mogyoróssy 1883. 184; Krammer 1902. 15–21; Maros 1902. 39–40; Balás 1902b. 45–48.

⁹ Zsilinszky 1883. 177–178; Gajdács 1897. 21; Maros 1901. 84; Maros–Varságh 1901. 116; Balás 1901. 113; Balás 1902a. 35; Maros 1902. 40; Balás 1902b. 48; Krammer 1902. 15–17.

¹⁰ Krammer 1902. 20–21; MMM régi cédlakatalogusa: 187–190, 194–198; MRT 10. 170–171. (2/78. lelőhely)

¹¹ Krecsmarik 1911. 378–379; MRT 8. 344–345. (7/14. lelőhely); Szatmári 1998.

¹² MRT 8. 336–338. (7/3. lelőhely); Szatmári 1994b. 66; Szatmári 1996c. 162; Szatmári 1999b.

¹³ Bálint 1936. 222–241. Az alaprajz közölve uo. 226, 3. kép.

¹⁴ Bálint 1938. 139–190. Az alaprajz közölve uo. 165, 19. kép, 170–171, 20. kép.

¹⁵ Bálint 1939a. 146–164. Az alaprajz közölve uo. XXI. t. 2.

¹⁶ Szatmári 1994a. 409–435. Az alaprajz közölve: Scherer 1938. 50–51; Szatmári 1994a. 410, 1. kép.

¹⁷ Szatmári 1996a. – vonatkozó részek. Az alaprajzok közölve: Scherer 1938. 31 (Szeregyháza), 35 (Fövenyes), 39 (Szentbenedek), 41 (Györke); Szatmári 1996a. 15 (Szeregyháza), 24 (Fövenyes), 42 (Szentbenedek), 53 (Györke).

¹⁸ Banner 1933. 69–70; MRT 10. 678. (12/14. lelőhely)

¹⁹ Olasz 1956b. 212–214; Olasz 1959a. 5–11. Az alaprajz közölve uo. 2. kép; Olasz 1959b. 31–37; Kovalovszki 1965. 180–181.

²⁰ Kovalovszki 1965. 177–178.

²¹ Méri 1964. 4–9. Az alaprajz közölve uo. 6–7, 2. kép; Kovalovszki 1965. 186, 1. kép.

²² Zalotay 1957. 50–52. Az alaprajz közölve uo. képmelléklet.

²³ Parádi 1966. 146–148. Az alaprajz közölve uo. 136, 175. kép.

²⁴ RégFüz 16 (1963) 82; Szatmári 1994a. 415–416.

²⁵ RégFüz 17 (1964) 91–92; Nagy 1968. 91–92.

²⁶ RégFüz 23 (1970) 69–70.

²⁷ RégFüz 22 (1969) 57; Juhász 1974. 183–186. A feltárt templom eddig közöletlen alaprajzát az ásató Juhász Irén bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.

kori Ápáti falu temploma közelében²⁸ pedig *Juhász Irén* végzett leletmentést.

Az évtized végén kezdődött el, de lényegében már az 1970-es években folyt a Csolt-monostor ásatása²⁹ (38. kép). Ezt és a csabacsüdi templomot³⁰ (5. kép) is Juhász Irén tárta fel. Endrőd határában³¹ (8. kép) és Gyulán a Törökzugban³² (40. kép) *Jankovich Dénes*, Dombegyháza mellett a Balku-dombon³³ *Szabó J. József*, Dobozon³⁴ (9. kép) *Kovalovszki Júlia* tárt fel templommaradványokat, de ebben az időben került elő Battonya³⁵ és Méhkerék³⁶ mellett is egy-egy középkori templom. 1984-ben Jankovich Dénes ásatással azonosította Gerlamonostora helyét³⁷ (39. kép).

1985–1999 között magam 22 olyan ásatást végezhettem középkori templomok helyén vagy azok közvetlen környezetében, melyek egy része a korábbi (1945 előtti) feltárások hitelesítését célozta, másrészt pedig teljesen új templomalapok feltárását eredményezte. A lelőhelyek folyamatos pusztulása miatt arra is volt példa, hogy a templom alapoazása részben vagy teljes egészében eltűnt már, s helyét csupán a sírok által szabadon hagyott felületek jelölték.

A hitelesítő ásatások sorába tartozik az Implom József nyomán a gyulai határban végzett fővenyesi (11. kép), szeregnyházi (16. kép), szentbenedeki (35. kép), györkei, szabadkai,³⁸ illetve

a gyulai ferences templomnál végzett feltárás.³⁹ Ásatással eddig nem kutatott templomok alapjai kerültek napvilágra ezenkívül a középkori Bercsényegyháza⁴⁰ (4. kép), Csorvás⁴¹ (6. kép), Décse⁴² (7. kép), Hidas⁴³ (18. kép), Kétsopron⁴⁴ (24. kép), Megyer⁴⁵ (27. kép), Murony⁴⁶ (28. kép), Peterd⁴⁷ (30. kép), Szénáscsüggő⁴⁸ (33. kép) falu területén, s azonosíthatatlan nevű Árpád-kori település egy-egy templomának alapjai is előkerültek még Bánkúton⁴⁹ (2. kép), a Nagyszénás 2. számú⁵⁰ (29. kép), a Sarkadkeresztúr 5. számú⁵¹ (32. kép) és a Gyula 144. számú⁵² (17. kép) topográfiai lelőhelyen, valamint Kamut határában kettő is⁵³ (19–20. kép). Részben vagy teljesen elpusztult templomalapok helyét lehetett azonosítani a Medgyecsüggő 1. sz. lelőhelyen,⁵⁴ továbbá az előbb felsorolt Gyula-Szabadka, Décse illetve Nagyszénás 1. és 2. sz. lelőhelyen.⁵⁵

³⁹ Szatmári 1994a. 419–421.

⁴⁰ RégFüz 46 (1994) 74; Szatmári 1998.

⁴¹ Szatmári 1999a. 83–145. Az alaprajz közölve uo. 119–120, 7–8. kép.

⁴² RégFüz 47 (1996) 82–83; Szatmári 1994b. 66–71; Szatmári 1996c. 162–186; Szatmári 1999b. Az alaprajz közölve: Szatmári 1994b. 67, 3. kép; Szatmári 1996e. 176, 3. kép.

⁴³ MRT 10. 76–79. (1/67. lelőhely). Az alaprajz közölve uo. 77, 8. kép.

⁴⁴ Szatmári 1996b. 209–255. Az alaprajz közölve uo. 231–232, 2–3. kép.

⁴⁵ MRT 10. 176–177. (2/78. lelőhely). Az alaprajz közölve uo. 176, 31. kép.

⁴⁶ MRT 10. 624–625. (10/25. lelőhely). Az alaprajz közölve uo. 626, 141. kép.

⁴⁷ RégFüz 40 (1987) 92; RégFüz 42 (1991) 57.

⁴⁸ Szatmári 1996c. 7–97. Az alaprajz közölve uo. 58–59, 11–12. kép.

⁴⁹ Szatmári–Vágó 1993. 18–20. Az alaprajz közölve uo. 46, 22. kép.

⁵⁰ Szatmári 2000b. 5–128. Az alaprajz közölve uo. 78, 9. kép, 79, 10. kép 1.

⁵¹ Szatmári 1997. 345–379. Az alaprajz közölve uo. 363, 3. kép.

⁵² Szatmári 1996d. 353–380. Az alaprajz közölve uo. 369, 1. kép 2.

⁵³ Szatmári 1994–1995. 37–56. Az alaprajzok közölve uo. 38, 3. kép, 43, 8. kép.

⁵⁴ Szatmári–Vágó 1993. 27–28.

⁵⁵ Szabadkán a falak pontos helyére uraló jelenségeket nem lehetett megfigyelni; Décse helyén és a két nagyszénási lelőhelyen pedig az alapfalaknak már csak egy része maradt meg, viszont az alaprajzok kiszerkeszthetők voltak.

²⁸ RégFüz 19 (1965) 76; Szatmári I. jelentése: MMM RégAd 2006/1987.

²⁹ Juhász 2000. 281–303. – a korábbi irodalommal. Az alaprajz legutóbbi közlése uo. 287.

³⁰ RégFüz 26 (1973) 80; MRT 8. 100–103. (2/1. lelőhely). Az alaprajz közölve: MRT 8. 102, 1. kép.

³¹ RégFüz 29 (1976) 65; MRT 8. 126–129. (3/6. lelőhely). Az alaprajz közölve: MRT 8. 128, 7. kép.

³² Jankovich 1982. 415–426. Az alaprajz közölve uo. 416, 2. kép.

³³ RégFüz 28 (1975) 93.

³⁴ Kovalovszki 1986. 109–113; Kovalovszki 1989. 140–142. Az alaprajz közölve: Kovalovszki 1986. 111, 4. kép; Kovalovszki 1989. 144, 120. kép.

³⁵ RégFüz 33 (1980) 5.

³⁶ RégFüz 32 (1979) 123–124.

³⁷ Jankovich 1991. 184–190; MRT 10. 410–424. (5/7. lelőhely). Az alaprajz közölve: Jankovich 1991. 186, 19. ábra; MRT 10. 411, 84. kép.

³⁸ Szatmári 1996a. – vonatkozó részek. Az alaprajzok közölve uo. 19 (Szeregnyháza), 29 (Fővenyes), 45 (Szentbenedek).

2000-ben Rózsa Zoltán szintén feltárt egy Árpád-kori templomot Gádoroson (12. kép).⁵⁶

Annak ellenére, hogy a terepjárások során, a pusztán felszíni jelenségek megfigyelésével dokumentált középkori templomokra vonatkozó adatokat e helyen nem említettük, a fenti felsorolás alapján is kétségtelen, hogy vidékünkön önmagában az ásatásokból ismertté vált templomok száma szintén jelentősnek mondható. A már most meglévő s a fent felsorolt adatmennyiség is elegendő tehát ahhoz, hogy egy Magyarország középkori templomait bemutató térképen Békés megye területe és az Alföld jelentős része ne csak üres, gazdátlan, kihalt vidéket sejtető foltként jelenjen meg.

Kérdés ugyanakkor, hogy vajon rendelkezünk-e megnyugtató mennyiségű adattal ahhoz, hogy a Délkelet-Alföld középkori egyházépítészetre, temetkezési szokásaira vonatkozóan általános érvényű megállapításokat tehessünk vagy törvényszerűségeket körvonalazzunk.

A válaszhoz két dolgot kell mérlegelni. Az egyik az, hogy az eddigi templom- és temetőfeltárások után mennyi adat maradt meg, a megmaradt adatok mennyire hozzáférhetők, s ezek milyen információkat nyújtanak. A másik dolog annak megállapítása, hogy az eddig feltárt templomok és temetőrészletek száma hány százalékát teheti ki a megye területén a középkor időszakában létezett összes templom és temető számának. Tekintve, hogy a középkor vizsgálat alá vont szakaszában (XI–XVII. század) a települések temetői szükségszerűen elválaszthatatlanok voltak a templomoktól, vagyis a temető helye közvetlenül a templom mellett, a temetőkertben volt, a templomok és a temetők számának megállapítása összevonható.

Mérlegelve a két kérdést, elmondhatjuk, hogy az eltelt több mint száz év alatt a végzett templomfeltárásokról óriási adathalmaz gyűlt össze, melynek egyes részletei a legkülönfélébb feldolgozásokban láttak napvilágot. Felenyészően kevés azonban a teljességre törekvő munka. Az

adatok leginkább apró utalásokból, megjegyzésekből, rövidke ismertetőkből gyűjthetők össze. Ennek megfelelően rendkívül sok a bizonytalanság nemcsak az egyes templomok helycitéi illetően, hanem egyáltalán a templomoknak a léte vagy nem léte terén is.

A második világháború előtti feltárások dokumentációja (ha egyáltalán volt) és leletanyaga napjainkra többnyire elveszett, az utóbbi évtizedek jó néhány ásatásának eredménye pedig még feldolgozatlan. A megmaradt információk értékelésénél azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1960 előtti feltárásokat vezető (Bálint Alajos és Zalotay Elemér kivételével) szakképzettségüket tekintve elsősorban nem régészek, hanem többnyire tanárok voltak. Az ebből eredő, helyenként csak kétkedvvel fogadható, máshol pedig egyértelműen elutasítható régi megfigyeléseket felhasználva többször közöltek például középkori egyházépítészettünkben szokatlan, sőt ismeretlen templomalaprajzot is.

A régi megfigyeléseken alapuló pontatlan és középkori egyházépítészettünkben teljesen ismeretlen templomalaprajzok egy része bizonyítást nyert, illetve a későbbi hitelesítő ásatások pontosították a korábbi eredményeket (Kardoskút-Hatablaki kápolna, Gyula-Fővenyes, Gyula-Szeregyháza, Gyula-Szentbenedek), más részüknél viszont a közölt alaprajzon is szembeötlő ellentmondások és hiányosságok a korábbi kutatások további ellenőrzésének fontosságát vetik fel (pl. Gellértegyháza, Pusztaföldvár-Nagyatársánc, Szőlős).

A régi pontatlanságok kijavításánál azonban sokkal komolyabb problémát jelent a megye középkori egyházainak összegyűjtése, bár e munkában sokat segít a régészeti topográfia. Az ásatások mellett ugyanis, a felszínen, e szakág művelőinek sikerült a legtöbb középkori egyház helyét felderíteni, s ahol csak lehetett, a templom körüli települést is megpróbálták azonosítani a középkori oklevelekben említett falvak valamelyikével. 1964-ben Kovalovszki Júlia és Dienes István Orosháza határában végzett terepjárásokat, s 29 középkori templomhelyet jelölt

⁵⁶ Rózsa 2000. 3. Az alaprajz közölve uo.

meg.⁵⁷ A megye régészeti topográfiájának 1969 óta folyamatos, tervszerű munkálatai során az egykori szeghalmi járás területén 37, Szarvas környékén 32, Békés és Békéscsaba vidékén 21, a régi gyulai és sarkadi járás területén pedig 25 egyházra vonatkozóan gyűlte össze adatok.⁵⁸

Az egész megyére kiterjedő adatgyűjtésnél az egyik nehézség mindjárt abból adódott, hogy a középkori megyehatárok időről időre változtak, egyes korszakokban teljesen bizonytalanok voltak, s a régi Békés megye területe sem volt azonos a jelenlegivel. A mai megye területéhez tartozott a középkorban Zaránd, Csanád, Bihar, Arad, sőt Heves megye területének egy-egy része is, tehát a középkori egyházak összegyűjtésénél ezekre a megyékre is figyelemmel kellett lenni. Előfordul ugyanakkor, hogy a középkorban Békés megyéhez tartozott egyházak helyei napjainkban a megye határain kívül esnek, így az összesítésből ezeket ki kellett hagyni.

Másik problémát jelentett, hogy a középkori oklevelekben említett pusztatemplomok, vagy sok esetben az egyházakkal rendelkező falvak helyeit sem lehet ma már a terepen mindig azonosítani. Ilyenkor kérdéses volt, hogy az okleveles adatban szereplő egyház ma vajon a megye határain belül, vagy azon kívül van-e, s a listákra felkerüljön vagy sem. Tudunk olyan oklevelekben említett falvakról is, melyeknek bizonyíthatóan volt temploma, de jelenleg az egykori település helye ismeretlen, holott bizonyos, hogy csakis a mai megye határain belül fekehetett.

Vannak viszont példák arra is, hogy ismerünk a megye területén olyan templomhelyeket, amelyeknek biztosan nem maradt fenn írásos említése. Az szintén előfordul, hogy a felszínen megfigyelt templomhelyet és a hozzá tartozó falut nem lehet az oklevelekben említett (esetleg egyházasnak feltüntetett) települések egyikével sem egyértelműen azonosítani, vagy csak az nem dönthető el, hogy kettő közül melyikkel lehet azonos.

A Békés megyében létezett középkori egyházak számának meghatározása amiatt is csak hozzávetőleges lehet, hogy a történeti adatok két- vagy többértelműsége folytán néhány esetben nem dönthető el pontosan, egy településen belül a középkor időszakában összesen hány egyházi épülettel kell számolnunk.

Az is előfordulhat azonban, hogy több település használt egyetlen templomot. Nem biztos viszont, hogy a szóban forgó települések egyidejűleg éltek, vagy pedig a korábban elpusztult falu helyén alakult későbbi település lakói az ott talált pusztatemplomot vették-e birtokukba.

Az egyházak összegyűjtését több síkon kellett tehát végezni. Az ásatásokon előkerült épületmaradványokon és a régészeti topográfia által lokalizált templomhelyeken, valamint ezeknek a középkori oklevelekben előforduló falvakkal történő azonosításán kívül figyelembe kellett venni a megye teljes területére vonatkozó oklevelek és a középkori történetet feldolgozó művek, s egyéb utalások adatait is.

Emiatt az összeállított kataszterben óhatatlanul is előfordulhatnak a végső összesítést pontatlanná tevő átfedések, vagy olyan esetek, amelyeknél az adatok hiányából credő megoldhatatlan kérdéseket csak önkényesen lehetett feloldani. E hiányosságot azonban remélhetőleg pótolja az, hogy itt egy helyen szerepelnek – ha csak vázlatosan is – azok az adatok (az útmutató szakirodalmi hivatkozásokkal együtt), melyek Békés megye területén középkori egyházakra utalnak.

Nem kétséges, hogy továbblépéshez nélkülözhetetlen az eddig még közöletlen kutatások feldolgozása, a részleges feltárások kibővítése s a teljesen új ásatások számának növelése. A jelenlegi ismeretek részletesebb összegzésétől is remélhetünk azonban olyan új megállapításokat, amelyek megalapozottságát a szélesebb vizsgálati anyag garantálja.

⁵⁷ Kovalovszki 1965. 177–181.

⁵⁸ MRT 6. 221–224; MRT 8. 493–495; MRT 10. 720–724; MRT IV/4. – vonatkozó részek.

Az élettér

Az élettér fogalmának szóhasználatát a téma vizsgálata szempontjából összetett tartalmú, s több jelentéssel bír. A kifejezés valamennyi azon vonatkozása szóba kerül itt, amely a középkori ember mindennapi életével, tevékenységével, és környezetével összefügg. A középkor alább választott időhatárain belül (XI–XVII. század) tehát egyaránt fontos, sőt meghatározó volt az egyén és a közösség számára az általános magyar történeti fejlődés (politika-, gazdaság-, társadalom- és vallástörténet) lokális vetülete. Az adott helyi változások ugyanis az itteni lakosság mindennapjaira és környezetére közvetlen befolyással voltak. Amellett, hogy a nagypolitika hatása megnyilvánult például az államszervezet kiépítésében és a kereszténység területi térhódításában, s a politikai változásokkal együtt járó gazdasági változások átrendezhették a térség településhálózatának korábban kialakult struktúráját is, egy-egy földrajzi területen belül a művészeti stílusok szintén más és más módon érvényesültek – az építészetben ugyanúgy, mint egyéb területeken. Figyelembe kell azonban mindenkor venni természetesen az egyes művészeti áramlatok alkotó elemei, ismeretető jegyei terjedésének ütemét, vagy például a királyi központokhoz, illetve az ország egészéhez viszonyított esetleges fáziseltolódásait.

E változások a középkori évszázadok alatt kivétel nélkül mind befolyással voltak a kor településeire, lakosaira, következésképpen az egyén életére, gondolatvilágára egyaránt.

István király megkoronázása szimbolikus és gyakorlati értelemben is az európai keresztény államiság útján jelölte ki a magyarság haladási

irányát. A korábbi életmód és társadalmi berendezkedés, illetve az ettől gyökeresen eltérő, szinte teljesen új, központi elv által választott életforma közötti váltás nem mehetett végbe egyik napról a másikra. Kétségtelenül igen sok időre volt ahhoz szükség, hogy a magyarság fennmaradását biztosító átalakulás, a környező népek közé történő beilleszkedés és az életformaváltás végbe menjen. Istvánt követő királyaink egyik legnagyobb érdeme a Géza fejedelem, majd első királyunk által képviselt irányvonal, a középeurópai államiság felé törekvés következetes képviselete és továbbvitele volt. A XI. század küzdelmes és néha – a kitűzött cél szempontjából – bizonytalanná váló évtizedei után a XII. század hozta meg azt a kiegyensúlyozott, hosszú időszakot, amely a keresztény magyar államiság töretlen belső fejlődését biztosította. E fejlődés a XIII. század első felében is folytatódott, de az 1241-ben bekövetkezett mongol hadjárat a kedvező folyamatot erősen visszavetette, s a csapás elmúltával az ország addigi fejlődési irányát is módosította.

Békés megye mai területének korai, Árpád-kori történetét alig ismerjük, a megye keletkezésének, megalakulásának az időpontja sem határozható meg. Tudjuk viszont, hogy a mai – az 1950 óta érvényes államigazgatási beosztás alapján létrejött – Békés megye területén a középkor folyamán a névadó mellett Arad, Bihar, Csanád, Heves és Zaránd megye is osztozott.

A megyével kapcsolatos történeti feldolgozások a XI. századi, feltételezett békési földvárhoz szokták kötni annak a Vatanak a szálláshelyét, aki 1046. évi lázadásával csaknem or-

szágos méretűvé szélesedő – pogány- és vallási színezetűnek egyaránt tartott – mozgalmat robbantott ki. A későbbi ispánsági várnak is megfelelő erősség helyét azonban az utóbbi években végzett legaprólékosabb terepkutatások sem tudták azonosítani,⁵⁹ így a Vata-féle mozgalom kiinduló pontjának lokalizálásában sem lehetünk teljességgel bizonyosak. Emellett az utóbbi időben olyan történeti okfejtésre is volt példa, mely szerint Vata földvára nem is Békéshez, hanem a Király-hágó közelében lévő Sebeshez köthető.⁶⁰

A Vata szerepével és főként a fennhatósága alá tartozó területtel kapcsolatos bizonytalanság alapvető hátráltató tényező annak megítélésében is, hogy a kereszténység terjedése e térségben mikor indulhatott el: a XI. század első felében számolhatunk-e ezzel, vagy csak a század második felétől. Vata itteni szállásterülete esetén ugyanis nyilvánvaló, hogy az ő jelenléte mindenképpen akadályozta, vagy legalábbis visszavetette a keresztény hit terjedését, terjesztését, s az egyházak építését.

Külön kérdéskör a korai kereszténység elterjedésével kapcsolatban a bizánci és a római egyház befolyásának alakulása a Kárpát-medence területén. Számos olyan eleme van ugyanis ennek, amely az eddigi kutatástörténetben nem kapott megfelelő hangsúlyt, illetve amely annál sokkal fontosabb kérdés lehetett, mint amennyit e téma az eddigi magyar kutatástörténetben megkapott. Több kutató feltételezése szerint ugyanis területünkön (az Alföld délkeleti részén) érvényesülhetett leginkább a kora Árpád-kor folyamán a Bizánci Birodalomnak az a sokrétű kultúrhatása, amelynek egyik bizonyítékát például a X–XI. századra keltezhető, bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek jelentik.⁶¹

A kereszténységre való áttérés, illetve az ún. köznépi temetők használatáról a templom körüli temetők használatára való áttérés folyamatának valószínűleg hosszadalmas voltát jelzi Vata fia János 1061. évi megmozdulása is, mellyel a székesfehérvári országos gyűlésen a pogány váláshoz való visszatérést követelte. Néhány évvel később, 1067 táján viszont Péter comes adományozása révén Szeghalom a százdi monostor birtokába került, 1075-ben pedig I. Géza király (1074–1077) adományozása nyomán dobozi szolganepek jutottak a garamszentbenedeki apátságnak.⁶² E két rendelkezés mutatja, hogy a keresztény egyház befolyása megyénk területén lépcsről lépcsőre, egyre inkább, s visszafordíthatatlanul előtérbe került. Bizonyosra vehető, hogy a mai megye területének déli része az 1030-ban alakult marosvári (csanádi), középső és északi része pedig az 1040-es illetve 1050-es évtizedben megerősödött bihari (váradí) püspökséghez tartozott.⁶³ I. László király (1077–1095) XI. század végi és Kálmán (1095–1116) XII. század eleji, sokat idézett törvényei az átmenet egész folyamatának és az új, keresztény ország megerősödését, illetve a lakosság társadalmi és ideológiai átalakításának befejezését jelzik.

Ezt erősítik meg I. László király és Kálmán testvére, Álmos herceg egyházakat gyarapító adományozásai is, melyek egy része szintén érintette megyénk területét. Egy későbbi, XIII. századi átiratban maradt fenn például annak emléke, hogy Szent László király három Békés megyei, Fehér-Körös mellett fekvő falut (Fejérem, Püski, Ketesd) az cgri egyháznak juttatott. Álmos ugyanakkor a dömösi prépostságnak tett adománnyal Dócse, Doboz, Sarkad faluban élő szolgákat és javakat sorolt az egyházhoz.⁶⁴

Békés megye létrejöttének időpontját és keletkezésének folyamatát nem ismerjük ugyan, de feltételezhetjük, hogy az első időkben esetleg Bihar megye foglalta magába a később ki-

⁵⁹ MRT 10. 26–27, 45–46.

⁶⁰ Dusnoki-Draskovich 2000. 15–69.

⁶¹ Megay 1961. 107; Bálint 1968. 72; Mesterházy 1969. 96–98; Mesterházy 1970. 175; Bálint 1980. 277; Szabó 1980. 95; Kürti 1983. 269–270; Baán 1995. 19–26; Szatmári 1995. 219–264.

⁶² Kristó 1981. 22–27; Györffy 1987. 497, 505, 513.

⁶³ Kristó 1981. 16.

⁶⁴ Kristó 1981. 28–30; Györffy 1987. 497.

szakadó Békés és Zaránd megye területét is. Békés megye alakuló önállósodására egy 1203-ból fennmaradt okleveles említés alapján következtethetünk. A „kiváló emlékü Imre király” oklevele ugyanis arról rendelkezik, hogy a Bihar megyében – mind Bihar, mind Zaránd és Békés környékén – beszedett vám kétharmad része a váradi egyházat illeti.⁶⁵ Lehetséges tehát, hogy a Vata-féle lázadás leverését követően még sokáig nem került sor Békés megye önálló megszervezésére, s a megye csak a XII. század folyamán fokozatosan önállósult.

Az államiság és a kereszténység folyamatos erősödését, az európai kultúra XII. századi magyarországi kibontakozását hazánkban – s így egészen biztosan megyénk területén is – nagymértékben visszavetette a minden visszaemlékező és későbbi történetíró szerint is jelentős pusztulást hozó 1241. évi mongol hadjárat. Ezzel nagyjából egy időben, vagyis a XIII. század közepétől kezdődően kell azonban számolnunk a falupusztásodás folyamatával is, amely először rendezte át – s ebben lehetséges, hogy a mongol támadás gyorsító tényezőként szerepelt – vidékünkön az államalapítás után kialakult településhálózatot.

A korai települések ugyanis a későbbinél jóval nagyobb számban fordulnak elő a térségben, s szinte minden kiemelkedő, árvíztől védett területen megtalálhatók. Rendszertelenül, egymással feltűnően laza települési szerkezetet alkotva helyezkedtek el, lehetőleg valamilyen vízmeder mellett vagy annak közvetlen közelében. Ennek megfelelően az egyes települések területe is meglehetősen változó, de leginkább kis kiterjedésű volt. Találunk azonban kifejezetten terjedelmes területű faluhelyeket is, melyeken sok esetben a korai építésű templomok és mellettük a temetők maradványai szintén megtalálhatók.

Elmondható az is, hogy a megye geomorfológiája az egész középkoron keresztül alapvetően meghatározta a térség településhálózatá-

nak szerkezetét. Sajátos jellegzetessége ugyanis a tájnak, hogy területét két részre lehet osztani: a megye északi felére a Körösök völgyéhez kapcsolódó felszíni jellegzetességek jellemzőek, a déli felét pedig a Maros hordalékkúpja foglalja el. A két tájegység domborzata, talaja, felszíni viszonyai merőben eltérnek egymástól, s e különbségek a régészeti lelőhelyekben is kimutathatók, hiszen a különböző régészeti korokban a környező táj alapvetően befolyásolta az emberi megtelepedés körülményeit. A Körösök völgyében a régészeti lelőhelyek főleg a folyópartokon, azok mellékágai, kiszáradt medrei, holtágai mentén sorakoznak, s követik a különböző folyómedrek irányát. A folyóktól távolabbi ártéri területeken ugyanakkor csak elszórtan találhatók lelőhelyek. A Maros hordalékkúpján ezzel szemben a régészeti lelőhelyek látszólag rendszertelenül, igen nagy sűrűségben fordulnak elő a terület teljes egészén.⁶⁶ Az előbbire jó példát nyújtanak a Sarkadon áthaladó Gyepes medre mellett sorakozó lelőhelyek (44. kép), az utóbbira pedig a Gyula határának déli részén feltérképezett régészeti lelőhelyek (45. kép).

Az utóbbi évek megfigyelése például, hogy az Árpád-kori (X–XIII. századi) leletanyagot szolgáltató lelőhelyek között olyan kis kiterjedésű, egymás közelében rendszertelenül elhelyezkedő, szállásszerű lelőhelyek is vannak, amelyek kiterjedése nem haladja meg az 50 x 50 méteres körzetet. Ezeken a felszíni leletanyag mindössze egy-egy objektumra vagy kisebb objektumcsoportra utalhat.⁶⁷ Ilyenekre találtunk többek között Gyulától délre (46. kép).

Ezektől eltérően vannak nagyobb kiterjedésű, falukezdeményre utaló lelőhelyek is. Ezek egyikén-másikán nem egy esetben a templom helye már megtalálható, mint például a Gyula határának déli szélére eső egyik lelőhelyen (47. kép). Sokszor a fejlődés félbeszakadását, a telep korai pusztulását bizonyítja a lelőhelyeken, hogy

⁶⁵ Kristó 1981. 30–31; Györffy 1987. 494, 504.

⁶⁶ Jankovich 1991. 156–157, 167–168; MRT 10. 7–9.

⁶⁷ Jankovich 1991. 159, 166–168; MRT 10. 25–26.

XIV. századi vagy annál későbbi lelet már nem fordul elő az itt gyűjthető leletanyagban.

Nemcsak falukezdeményekre, hanem kifejlődött falvakra is sokszor bukkanunk, amelyeknek a területe már igen nagy, s a felszínen itt előforduló edénytöredékek mennyisége jelentős. Ezeket a lelőhelyeket esetenként a középkori oklevelekben említett falvakkal is lehet azonosítani, mint például Gyulavári határában az elpusztult Kcszi falu (1232: *Kesey*, 1338: *Kezy*, 1418: *Kezyeghaz*, 1525: *Kezy*)⁶⁸ helyét (49. kép). Az ilyen faluhelyeken legtöbbször a település templomának helyét ugyancsak megtaláljuk, s néha a házak helyeit szintén meg lehet figyelni a szántásban (48. kép).

Az Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori (XIV–XVII. századi) falvak területén általános terepbejárás tapasztalat, hogy míg a korai szakaszban a település igen nagy kiterjedésű, addig a késői szakaszban a falu területe jelentős mértékben beszűkül. A felszínen ez úgy jelentkezik, hogy a szántásban a X–XIII. századi leletek az egész lelőhely területén előfordulnak, a XIV–XVII. századi edénytöredékek viszont csak jóval kisebb területen. Kitűnő példa erre a mai Kötegyán középkori előzményének (1229: *Zobodian*, 1233: *Gan*, 1485: *Kethegyan*)⁶⁹ területe (55. kép).

Az Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori (XIV–XVII. századi) faluhelyek között vannak olyanok, amelyeknek elpusztult területét egyetlen lelőhely jelenti – például Écs falu (1431: *Ech*, 1506: *Eech*)⁷⁰ (50. kép) és Megyes falu (1220: *Medies*, 1329: *Medyes*)⁷¹ (51. kép) –, s vannak olyanok, amelyeknek a területén több régészeti lelőhely is található. Az utóbbiak általában egy-egy hajdani folyómeder különböző partján helyezkednek el, mint például a középkori Geszt (1213: *Gest*, 1220: *Guezt*, 1341: *Gezth*, 1410: *Egyhazas Gezt*, 1475: *Eghazasgezth*)⁷² (52.

kép). Ennél a példánál azt is láthatjuk, hogy a mai település sokszor pontosan a középkori előzményének a területén fekszik, de néha – pl. Kötegyán esetében – a területi egybeesés csak részleges (55. kép).

Egy-egy nagyobb terület teljes régészeti terepbejárása teszi csak lehetővé a megadott területen valamennyi középkori lelőhely megismerését, s a középkori oklevelekben előforduló falvak e területre eső pontos helyének azonosítását (56. kép). Az egyes lelőhelyeken gyűjtött leletanyag keltezése természetesen meghatározza az egyes települések fennállásának idejét is, hogy például egyik-másik megérte-e a késő középkort, vagy már a XIV. század előtt megszűnt rajta az élet. Az azonosítás természetesen a korán elpusztult falvak esetében nagyobb gondot okoz, sokszor lehetetlen is, hiszen a XI–XIII. századból meglehetősen kevés oklevél maradt fenn, s e korban a későbbinél sokkal több faluhely létezett. A XIV. századtól viszont egyre több az írott forrás, s kevesebb a késő középkori (XIV–XVII. századi) faluhely is. Fizeknek a falvaknak az azonosítása a legtöbb esetben elvégezhető.

Erre igen jó példa a középkori Bihar megye területére eső Gyarak/Mezőgyarak/Gyorok (1219: *Gyrok*, 1220: *Gyurhc*, 1323: *Garak*, 1429: *Kysgyarak*, 1552: *Mezeogyarak*)⁷³ azonosítása. Huszár Mátyás 1822. évi atlaszának egyik térképszelvényén ugyanis még kitűnően olvasható az elpusztult középkori településre utaló „*Gyaraki Templom Hely*” felirat, egy kisebb kiemelkedést is megjelölve (54. kép). A régészeti terepbejárások alkalmával a falut Gesztől délre sikerült azonosítani, a falu templomának helyére pedig a mai országhatár vonalától mindössze 30–40 méter távolságra bukkantunk (53. kép).

A fent elmondott tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy a középkori településszerkezet megismerésében és az oklevelekből ismert elpusztult települések helyének azonosítá-

⁶⁸ BO I. 7; Cs I. 735; GyO 90.

⁶⁹ VR 292; Jakó 1940. 251; Györffy 1987. 620–621.

⁷⁰ Jakó 1940. 238; Szatmári 1997. 356–357.

⁷¹ VR 243; Jakó 1940. 298; Györffy 1987. 642.

⁷² Cs I. 608–609; VR 164, 243; Györffy 1987. 619.

⁷³ Cs I. 609; VR 221, 243; Jakó 1940. 249–250; Györffy 1987. 622.

sában a középkori földrajzi környezetet kell alapul vennünk.

Egyre több adat bizonyítja azt is, hogy az Árpád-kori, addig meglehetősen sűrű településhálózatban a XIII. század közepe tájától fokozatos átalakulás vette kezdetét, amelynek egyik velejárója volt a történeti szakirodalomban egyszerűen csak falupusztásodásnak emlegetett folyamat. Ennek lényege, hogy különböző, nyilvánvalóan helyi okokra és szélesebb összefüggésekre egyaránt visszavezethető tényezők miatt számos falu néptelenedett el, melyek azután soha többé nem éledtek újjá. Az okleveles anyagban ettől az időtől egyre-másra bukkanak fel ennek igazolására a „puszta egyház” megjelölések, vagy az -egyháza utótaggal bővült helynevek, melyek szintén magára maradt, lakosság nélküli templomra utaló megnevezések.⁷⁴ A régészeti terepbejárások ezt a megállapítást megerősítve, azzal egybehangzóan ugyancsak számos olyan Árpád-kori lelőhelyet térképeztek fel, ahol a korai település bizonyíthatóan még az Árpád-kor folyamán elpusztult, illetve elnéptelenedett.⁷⁵

A korai pusztásodás és az Árpád-kori oklevelek számának csekély mennyisége sok esetben nem teszi lehetővé, hogy az adott faluhely nevét azonosítsuk. Néha viszont – leginkább továbbbélő helynév formájában – a korai falu neveket is nagy valószínűséggel meg lehet határozni. E nevek általában az államalapítást megelőző törzsnevekként maradhattak fenn, mint pl. a Békés melletti *Tarbos*, a Sarkadkeresztúr határában lévő *Nyék* és *Jenő*, vagy a Gyulavári határában használt *Keszj* település- vagy határnév. Békés megye területén a *Megyer* névalak szintén több helyen felbukkan.

Az Árpád-kori településhálózat fokozatos átrendeződésével, a falvak számának nagyarányú csökkenésével együtt a korai várszervezet is felbomlóban volt; a várbirtokok egyre nagyobb mértékben kerültek magánföldesúri fennhatóság

alá. A magánföldesúri hatalom erősödésének monumentális emlékei voltak megyénk területén azok a nemzetségi monostorok is, melyek között találjuk a Vésztő melletti Mágor-pusztán feltárt és a – szondázó ásatással szintén kutattott – gerlai monostort. Mindkettőt a Csolt nemzetség építtette, s építésük egyértelműen az Árpád-korra nyúlik vissza. Ezenkívül ide szokták történéseink sorolni a Zovárd-nemzetség szerepi monostorát, de meglehetősen tisztázatlan volta ellenére talán megemlíthetjük még e sorban a valamivel később (1313-ban) keletkezett két oklevélben említett Gyulamonostorát, sőt a többször említett Ugramonostorát is. Az 1221. évi említésű Tordamonostora és az egészen késői (1483) említésű Vizesmonostor Békés megyei megítélése viszont teljesen bizonytalan.

A nemzetségi monostorok és a megye egész területén sűrűn megjelenő falusi plébániatemplomok határozottan bizonyítják, hogy az egyházszervezés az országnak ebben a régiójában is igen sikeres volt – vélhetően már a XI. századtól, de a XII. századtól egészen biztosan. Az egyházszervezeti tagolódást a békési és valószínűleg a szeghalmi esperesség Árpád-kori létrehozása bizonyítja.

A magyar államot és a kereszténységet tehát Árpád-házi királyainknak sikerült a XIII. század végére maradandóan megerősíteni: az ország erre az időre már három évszázadot tudott maga mögött, s egyre biztosabb és tekintélyesebb helyet alakított ki magának a korabeli Európában.

A késő középkorban a XIV. századtól általános felvirágzás, erősödés – s egyúttal átrendeződés – köszöntött az egész országra. A XIV–XV. századi kiteljesedés az Árpád-kori szilárd alapokon nyugvó, abból fejlődő társadalmi struktúra és ideológiai hatalom megszilárdulásában és széles körű érvényesítésében tükröződik leginkább, amely addig nem látott gazdasági virágzással is együtt járt. A két évszázad folyamán érzékelhető átrendeződés leginkább a gazdasági fejlődésben, másrészt pedig az addigi települési struktúra átalakulásában nyilvánult meg.

⁷⁴ Szabó 1971. 139–188; Kristó 1981. 34.

⁷⁵ MRT 6, 8, 10 – vonatkozó részek.

A Mátyás király halálát követő két és fél évtized azután vidékünkön az addigi fejlődés megtorpanását hozta, majd a mohácsi csatavesztés következtében és az Oszmán Birodalom fokozatos terjeszkedése folytán térségünkben is egyre számottevőbb veszélyt jelentő török előrenyomulás és fenyegetettség nyomán a hanyatlás is megindult. Gyula várának 1552-ben történt véghellyé válása, majd 1566. évi török bevétele, s a táj török fennhatóság alá kerülése az idegen elnyomást állandósította.

Az Árpád-kori sűrű településhálózathoz viszonyítva ugyanis a késő középkorra a falvak száma erősen megfogyatkozott. Ezt a változást vidékünkön a Békés megyei régészeti topográfia terepbejárásai során tett megfigyelések tükrözik a legjobban: míg az Árpád-kori lelőhelyek egy-egy területen szinte mindenütt előfordulnak, addig a késő középkorban is lakott területek már csak jóval kevesebb helyen.

Az Árpád-kori lelőhelyekre nagy számuk mellett a területi szétszórtság és nagyságbeli változatosság volt a jellemző. Ekkor a kicsi, szállás-szerű megtelepedésre utaló lelőhelyek, az ennél valamivel nagyobb, illetve az igen nagy, falura emlékeztető kiterjedésű telepek egyaránt előfordultak. Az utóbbi két kategóriába tartozók területén gyakorta templomhelyre utaló jelleggel is találkozhatunk.

XIV–XVI. századi lelőhelyeink között ugyanakkor már csak nagy kiterjedésű, határozottan falu nagyságú és falu jellegű települések helyeit azonosíthatjuk. Szinte kivétel nélkül mindegyikben megtalálható a templom helye is. A késő középkori faluhelyek mellett a határban ezekkel egyidős tanyahelyekre utaló foltok, egészen kis kiterjedésű lelőhelyek szintén előfordulnak – nem nagy számban. Ezek meglepte azonban semmiképpen sem hasonlítható a korábbi időszak szálalás jellegű lelőhelyeihez – sem eredetüket, sem funkciójukat tekintve –, hanem sokkal inkább az újkori tanyás életmód első jeleinek foghatók fel.

Tanulságos az Árpád-kori (X–XIII. századi) és a késő középkori (XIV–XVI. századi) települések, régészeti lelőhelyek fekvését összevet-

ni a korabeli földrajzi és vízrajzi viszonyok alapján is. Békés megye mai területére elmondható, hogy az itt föltérképezett, korábbi időszakra keltezhető régészeti lelőhelyek (települési helyek) még sokkal több olyan jellemző tulajdonsággal, ismertetőjeggyel rendelkeznek, amelyek közvetlenül a természeti viszonyokból adódtak. Ilyen jellemzőjük ezeknek például, hogy a lelőhelyek nagy száma szinte arányosan tükrözi a lelőhelyek használatának rövid idejét. Minél több ugyanis egy-egy területen a lelőhely, annál rövidebb az egyes lelőhelyekre jutó élettartam. Ez önmagában jelenti egy-egy települési helynek a természettől, a földrajzi környezettől való függését, még akkor is, ha a telepek elhagyásában, költöztetésében a népesség életmódjának, pl. a talajváltó gazdálkodásnak szintén szerepe van. Az Árpád-kori lelőhelyek szétszórt, látszólag teljesen rendszertelen volta ugyanezt, a természethez, a közvetlen földrajzi környezethez való folytonos alkalmazkodást tükrözi.

Más a helyzet a XIV–XVI. században. Az ekkor létezett falvak egyrészt szinte kivétel nélkül Árpád-kori eredetűek, másrészt kontinuitásuk is egyértelmű, általában egészen a XVI–XVII. század fordulójáig, sőt – a mai települések tekintetében – legtöbbször egészen napjainkig. Helyük tehát évszázadokon keresztül változatlan maradt, vagyis lakosai élettérét a közvetlen természeti környezet már kevésbé veszélyeztette, annak veszélyeitől a falu lakosai már jobban függetleníteni tudták magukat. Ehhez természetesen arra volt szükség, hogy a falu földrajzi környezete a település több száz éves története során mindig megfeleljen a gazdasági fejlődés követelményének. A késő középkort megért falvak tehát mozdulatlanságukban is életképesek tudtak maradni fennállásuk egész időszakában. Ezért van az, hogy a késő középkori faluhelyeket szemügyre véve mindjárt szembeötlő egy-egy kisebb területi egységen belül az egymáshoz való arányos távolságuk, másrészt pedig mindegyikük esetében a saját természeti mikrokörnyezetben való elhelyezkedésük. Az előbbi szabályos, rendszerezett településháló-

zatról tanúskodik, a másik pedig a középkorban mindvégig bőséges vagy legalábbis elegendő vízhozammal rendelkező folyókhoz való kötődésről árulkodik.

Ma már – az újkori folyószabályozások és a falvak jelentős részének XVI. század végi, XVII. századi végső pusztulása miatt – a korabeli falvak helyét csak a szisztematikus régészeti terepbejárás módszerével lehet azonosítani. Helyükön leginkább szántóföldet találunk, s ez a szerencsésebb eset. Ha ugyanis az egykori falu mai erdő vagy beépített terület alá esik, akkor az előkerülése, meghatározása általában csak a véletlennek köszönhető. Nemcsak a faluhelyekkel van ez így, hanem a korabeli földrajzi környezet rekonstrukciójával is. Az egykori falu életében mindig, hosszú évszázadokon át meghatározó szerepet játszó folyók ugyanis napjainkban legtöbbször már csak kiszáradt medrek formájában azonosíthatók. Területük éppen úgy mezőgazdasági művelés alá esik, mint a faluhelyek. A szántás, a beépítettség, illetve a mai ember földrajzi környezetet átalakító egyéb tevékenységei nyomán igen sok helyen szinte el is tűnnek a régi folyómedrek, folyóágak nyomai.

A középkori falvak elhelyezkedésére és az eltűnő folyómedrek azonosítására példaként elegendő a Gyula határába eső, legutóbb azonosított falvakra (57. kép), vagy Gyulavári belterületére utalni.

Az előbbi legfőbb tanulsága, hogy a napjainkra szinte semmivé lett, néhány száz évvel ezelőtt azonban még egy-egy település alapvető éltető elemét jelentő folyómedrek azonosítása, feltérképezése elengedhetetlen része a falvak felkutatásának. A folyópartokon található faluhelyeknek a korabeli természeti mikrorégiós környezetben való együttes értékelése pedig egyedül helyes és teljes módszere a középkori település kutatásnak. Kizárólag e környezetben elhelyezve rajzolhatunk az egykori valósághoz közelebbi képet egy-egy faluról, annak épületeiről, vagy annak lakóiról és temetőjéről.

A kéziratos térképek segítenek a korabeli táj rekonstrukciójában; rajtuk nyomon követhetők

a régi vízfolyások nyomvonalai, melyekre – jobb esetben – napjainkra mindössze az utcák vonalvezetése utal. Gyulavári területének, települési struktúrájának egyformán meghatározója volt eredetileg az élő Fehér-Körös, amely mellé maga a falu is települt. A folyómeder határozta meg a település utcáinak, házainak elhelyezkedését, s azok között kanyargott. Ma már a folyószabályozásoknak köszönhetően az élő folyó medre a lakott részeken kívül húzódik, s a Körös régi, holt medrét csak helyenként lehet azonosítani a település belterületén, egy-egy utca nyomvonalán vagy a házak kertjeiben.

A XIV. századtól fokozatosan gyarapodó számban fennmaradt okleveles adatok, számadáskönyvek és különböző összeírások nemcsak az akkori települések nevéről és gazdálkodásáról, megtermelt javaikról tudósítanak, hanem meglehetősen pontos képet adnak lakóik számáról is. Különösen a XVI. századból maradtak fenn portaösszeírások. Ezekből kiderül, hogy a Körösök völgyében több, viszont kisebb lélekszámú falu létezett, a megye nyugati, délnyugati részén – a Körösöktől távolabb – ugyanakkor a falvak ritkábban helyezkedtek el, és a lakosság száma is jóval magasabb volt. Az 1563–1564. évi portaösszeírás szerint például az előbbieken átlagosan 30 család élt, az utóbbiakban pedig ennek kb. a négyszerese, 120 család. Ennek alapján a középkori Békés megye – melynek területe a mainak kevesebb, mint fele lehetett – 65 településének lakossága egyes számítások szerint 20 ezer fő körül mozoghatott.⁷⁶ A mai megye területén élt középkori lakosság lélekszámára vagy településeinek összességére vonatkozó pontos számítás még nem született.

A XVI. században egyre fokozódó török nyomás vidékünkön már az 1530-as évektől gyakorlatilag is érezhető lehetett. A fenyegetettség nyilvánvalóan a kezdetektől kedvezőtlenül befolyásolta az addigi általános fejlődést. A török terjeszkedéssel együtt jártak, s egyre gyakoribbá váltak a fegyveres támadások, rajtaütések, majd

⁷⁶ Csipes 1976. 19.

megjelentek az első török adószedők is. Az első, 1557–1558-ból fennmaradt török adólajstromban már a mai Békés megye legnagyobb részén létezett összes település szerepel. A gyulai várat az 1550-es években folyamatosan erősítették, de ez a munka különösen Kerecsényi László kapitánysága alatt, 1561-től kezdődően öltött nagyobb méreteket. A török veszedelem fokozatos növekedése, majd a török seregek előrenyomulása az 1566. évi hadjárat során végül mégis a gyulai vár bevételeivel zárult.

Ez az esemény egyúttal lezárta a megye késő középkori történetének korábbi fejezetét is, s egy teljesen újat nyitott meg, amelyre a török fennhatóság nyomta rá meghatározó bélyegét.

Ennek az időszaknak a történetére igen jellemző, hogy az írott források korábbi gyarapodása megállt, sőt olyannyira visszaesett, hogy hiányukból eredően a rendelkezésünkre álló adatok a korszak pontos ismeretéhez sem nyújtanak elegendő segítséget. Az írásos dokumentumok megfigyeltetése nyilvánvalóan a korábbi közigazgatási szervezet megszűnésével, az addigi földbirtokosok elmenekülésével, a középkori magyar földesúri jogrend felbomlásával, illetve a török uralom állandósodásával függ össze.

A vidékünkéről a török elől jórészt elmenekültek a korábbi magyar birtokosok, viszont tulajdonukról továbbra sem mondtak le, s itteni birtokaikra folyamatosan igényt tartottak. Az adókat természetesen ezzel együtt ők is mindenkor be akarták szedni, amikor csak lehetőségük volt erre. A hódoltság területén élő falvakban általános lett az a helyzet, hogy ugyanazon településnek több tulajdonosa is volt. A magyar és török adóztatás ellenében viszont a lakosság minden egyes adóbeszedés alkalmával megpróbálta a kettős elnyomást túlélni: félrevezették az adóösszeírókat, kijátszották egymás ellen földesuraikat és a török harácszedőket. Állandóvá váltak ezért a katonai portyázások, a zsákmány- és foglyszerző támadások.

A mindennapokban érezhető örökös bizonytalanság és fenyegetettség fokozatosan eredményezte a környék elnéptelenedését. A folyama-

tot a tizenöt éves háborúnak nevezett hadviselés (1593–1606) még inkább meggyorsította, s a maga pusztításaival mintegy teljesen meg is pecsételte.

Ebben az időben pusztult el s néptelenedett el végleg például a nagy múltú Dégse, Fövényes, Alabián, Apáti, Eperjes, Szanna, Csejt, Dánfok, Diter, Edeles, Ege, Gyúr, Ölyved, Verebes és Szőlős, melyeknek története szinte kivétel nélkül több mint fél évezredes gyökerekből táplálkozott, s melyek alapvető meghatározói voltak megyénk középkori történetének. Később ugyan újjáéledt pl. Csorvás, Szénás, Kétsopron, Komlós, Gerendás, Bélmegyer, Mezőmegyer, Csabacsüd települése, de középkori előzményének helyétől távolabb, paragon hagyva annak korábbi területét. Ezzel következett be a megye történetében a településhálózat második nagy átrendeződése, s fejlődött ki a XVIII. századtól kezdődően a harmadik, jelenlegi települési struktúra. (Az első az Árpád-kori, a második a XIV–XVI. századi településhálózat jelentette.) Ebben a települések száma még inkább megfigyeltetett, a megmaradók viszont az eddigiekénél is nagyobbak, népesebbek lettek. Elmondható ugyanakkor, hogy mai településeink szinte kivétel nélkül rendelkeznek késő középkori, illetve még korábbi, Árpád-kori előzménnyel is.

A XVII. századból nagyon kevés történeti adat vagy híradás maradt ránk. Ezért is nehéz megmondani, hogy egyik vagy másik település pontosan mikor is vált végleg lakatlanná. Az azonban bizonyos, hogy a török fennhatóság önmagában nem járt együtt az itt élő népesség elvándorlásával, kicserélődésével. A török uralom nem szólt ugyanis bele közvetlenül a települések belső életébe, korábbi gazdasági struktúrájába, s nem szervezte át erőszakkal vallási közösségeiket sem.

A török hódoltságban élő falvak életének alakulásába enged bepillantani két igen jelentős török összeírás, amely a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi településeinek és lakosainak név szerinti listáját tartalmazza. Nemcsak a még lakott településnevek felsorolása és lakosainak pontos

száma miatt különösen értékesek a dokumentumok, hanem a családnevek összevetése a népmozgásra is hitelt érdemlően enged következtetni. Kiderül ezekből, hogy Gyula 1566. évi török bevétele és a török uralom megerősödése nem járt együtt az itt élő lakosság összetételének jelentős arányú megváltozásával, még kevésbé a népesség megszűnésével vagy elvándorlásával. Az egyes falvakban számba vett családnevek ezzel szemben mindkét év összeírásában nagyrészt azonosaknak mondhatók. A lakosok nevei egyértelműen mutatják azt is, hogy a lakosság meghatározó eleme mindvégig a magyar volt.

A tizenöt éves háború pusztításait követően vannak arra adataink, hogy az elnéptelenedett falvak lakosainak visszatelepítésére, pótlására a magyar és a török birtokosok részéről is mutatkozott bizonyos szándék – hiszen közös érdekük fűződött az adózók hazatelepítéséhez –, de a XVI–XVII. század fordulója körüli évtizedek csapásait csak nagyon nehezen lehetett orvosolni.

A XVII. század első negyedében még több falu területére visszaköltözhetett néhány család, a megváltozott életfeltételek azonban nem tették lehetővé a tartós újjáéledést. Ennek következménye volt elsősorban a népesség számának

általános csökkenése – legalábbis a városoktól távoli, a határban addig is jelentős mértékben önmagukra hagyatkozó és saját életeréből táplálkozó falvak esetében. Emellett megemlíthetjük még a tájnak a rendszeres művelés hiánya miatt bekövetkezett elvadulását, vagy a XVI. századi, egymással összehangolt, egységes egésznek alkotó településhálózat teljes felbomlását is. Összességében ezek az okok végül mégis a korábbi élettér nagyarányú csökkenését, beszűkülését vonták maguk után megyénk területén.

Az 1600-as évek végén itt átutazó württembergi tudós, Simplicissimus mester például öt napon keresztül egyetlen lakott helyet sem talált.⁷⁷ Az egykor népes települések helye szinte kivétel nélkül lakatlanul, elhagyatottan árválkodott, az egykori szántóföldeket felverte a gaz, elszaporodtak a vadállatok, a korábban bőven jövedelmező halastavak eliszaposodtak, a vízfolyások korlátozás nélkül terjeszkedtek, környezetük pedig egyre inkább elmocsarasodott. A táj elvadulása azonban csak időleges lehetett, s a gyulai vár felszabadítását követően megindult a lakosság visszaköltözése is. Ez azonban már az újkori történet következő fejezete.

⁷⁷ Oláh 1890. 79–80.

A templom

1. *A templom és közössége*

Tekintve, hogy a témakör vizsgálati területe szempontjából a középkori egyházak vonatkozásában elsősorban a falusi templomok jöhetnek számításba, az alábbiakban eltekinthetünk a megyében létezett négy nemzetségi monostor (Vésztő, Gerla, Gyula, Biharugra) és a két szerzetesi rendház (Gerla, Gyula) részletezésétől. A kápolnáknak nagyobb jelentőségük lenne, azonban ezekről igen kevés adat maradt fenn. Jószerével csak a gyulai várkápolnát ismerjük. Az alábbiakban tehát csupán a nagy mennyiséget képviselő falusi plébániatemplomokkal érdemes részletesebben foglalkozni, a nemzetségi monastorokat, szerzetesi rendházakat illetve kisebb kápolnákat pedig elegendő az összegzésben sorra venni.

Az első falusi templomok építésével kapcsolatban mindjárt fölvetődik az a kérdés, hogy a régészeti terepbejárások alkalmával és a régészeti topográfia módszereivel felkutatott egyes – a felszíni leletanyag alapján kizárólag Árpád-korinak meghatározható – régészeti lelőhelyek hogyan viszonyulnak azokhoz a lelőhelyekhez, amelyeken megtalálhatók ezen korai, első templomok és temetőik is. Ez fordítva ugyanígy fönnáll: a korai templomos lelőhelyek hogyan viszonyulnak azokhoz, amelyeken nem kerültek elő templomra vagy temetőre utaló jelenségek.

Lehetséges ugyanis, hogy a terepen megleghe-tősen sűrűn, egymáshoz közel elhelyezkedő, kis kiterjedésű Árpád-kori lelőhelyek közül nem egy kortárs volt, vagy esetleg a korai idők állandó területváltó életmódjának eredményeként

rövid időhatárok között jött létre. (Az egyes lelőhelyeken összegyűjtött leletanyagokban mai ismereteink szerint időbeli eltérés nem mutatható ki, összességükben teljesen egyformának látszanak.) Az átlagos méretű és megjelenésű lelőhelyeken előforduló egyházi épületek és cintermek ugyanakkor – mint amilyen pl. a két kamuti is – talán egy olyan időszakban jöttek létre, amikor éppen e templomok voltak arra hivatottak, hogy a mozgásban lévő településeket megkössék, vagy legalábbis egyházi s ezzel többek között keresztény temetkezési vonzáskörzeteket alakítsanak ki.

Mai tudásunk alapján e két lehetőség egyike sem zárható ki, de szinte bizonyos, hogy az igazság sokkal összetettebb formájával kell számolnunk. Azt vitatni azonban aligha lehet, hogy egy-egy templomnak mindig megvolt az egymás mellett kisebb-nagyobb távolságokban sorakozó falvak között a maga vonzáskörzete, hiszen a falumag, s elsősorban az annak területén felépített templom a környékben élő lakóközösségek mindennapi szokásainak alakításában kétségtelenül meghatározó szerepet tölthetett be.

A települések és templomok Árpád-korban belüli viszonyának – így pl. az egyes templomok vonzáskörzetének – megrajzolása, elsősorban pedig számának megállapítása terén kulcsfontosságú kérdés a faluközösségek terepen való körülhatárolhatósága.

A régészeti topográfia tapasztalatai szerint az egykori települések területe napjainkban szinte minden esetben több régészeti lelőhelyből rekonstruálható. A falvak lelőhelyekhez költése könnyebb feladat a késő középkor idősza-

kát illetően, viszont a lelőhelyek nagyobb száma és szórtsága miatt ez sokkal nehezebb, s nem is minden esetben lehetséges az Árpád-koron belül. Ennek megfelelően az Árpád-korban elpusztult települések templomainak az egyes lelőhelyeken elfoglalt helye is igen változatos képet mutathat. A templomos lelőhelyeknek azonban nagyságuk szerint mégis leginkább olyan három fő, de egyáltalán nem mereven elkülöníthető típusuk lehet, amelyek társaságában eltérő formában jelenhetnek meg a korabeli faluközösségek egészét képező egyéb lelőhelyek is.

Az egyik, hogy közepes nagyságú, a többihez képest mindenképpen átlagosnak tekinthető lelőhelyen fordul elő templom. Erre adnak a topográfiai kötetek vidékünkön legtöbb példát. Ennek magyarázata kétségtől az lehet, hogy az egykori falvak leginkább egymáshoz hasonló kiterjedésű, közepes nagyságú lelőhelyekből fejlődtek össze.⁷⁸

Nem ismeretlen másrészt az a jelenség sem az Árpád-kori településeknél, hogy van egy központi, jelentősebb kiterjedésű, kisebb területű szállásokkal körülvett falumag, ahol leggyakrabban a templom is megtalálható.⁷⁹

Találkozunk továbbá olyan esetekkel is, hogy a nagy térségben szétszórta, fölöttébb kis területű, csaknem szállás jellegű lelőhelyek egyikén építettek templomot, mintegy elhatározva azt, hogy ott segítik elő a falumag, s az egyházi vonzáskörzet központjának kialakítását.⁸⁰

E változatokból is látszik, hogy az Árpád-kori faluközösségeknek a mai lelőhely-csoportosulásokkal történő meghatározása nem könnyű feladat, s a lelőhelyek nagysága is csak hozzávetőlegesen értékelhető abból a szempontból, hogy azokon előfordulhatnak-e templomhelyek vagy nem. Az első templomok felépítésének helyéül kiszemelt lelőhelyek nagysága

sem adhat útmutatást arra vonatkozóan, hogy annak kiterjedése mekkora volt a templom felépítésekor, mert az felépülhetett egy korábban nagyobb kiterjedést elért lelőhelyen, viszont egy kicsin is, amely csak azután lett nagyobb. A terepjárásokon csak a lelőhelyek végső kiterjedését lehet meghatározni az Árpád-kor időszakán belül. Így természetszerűleg az adott lelőhely nagysága sem lehet támpont a templom keltezésékor. Az általános törvényszerűségek legfeljebb azt az ugyancsak általános, de korántsem általánosítható következtetést engedhetik meg, hogy minél kisebb területű a templomos lelőhely, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a templom is rövidebb életű lehetett.

A falvak és a templomok viszonyában a fenti nehézségek ellenére mégis érdemes mindig az egymáshoz közeli lelőhelyek csoportosulásait vizsgálni, mert azok nemcsak a korabeli településszerkezet megismerésében segíthetnek, hanem az Árpád-kori falusi templomok vonzáskörzetének kialakulása szempontjából is hozhatnak eredményeket.

A Kamut határában föltérképezett Árpád-kori lelőhelyek esetében például meglehetősen jól kirajzolódtak ilyen lelőhely-csoportosulások.⁸¹ Az itt körvonalazott öt koncentráción belül a lelőhelyek száma ugyan nagyobb eltérést mutat, de az általuk elfoglalt területek között kétségtől olyan üres sávok helyezkednek el, amelyeket egyébként a geográfiai viszonyokkal nem lehet indokolni. Az egyes csoportosulások területe és a közöttük meglévő üres térségek is hasonló nagyságúak, s így a határban arányos elhelyezkedésűek. Nem lehet véletlen az sem, hogy az öt csoportosulás közül négynek a területén egy-egy templomhelyet is ismerünk. Minden bizonnyal volt az ötödik területén is, de annak helyét még nem találtuk meg.

Léteznek tehát olyan adatok, amelyek az Árpád-kori, egykor önálló egyházi vonzáskörzettel, s valószínűleg művelési határokkal is rendelkező faluközösségekre utalnak. A kamuti le-

⁷⁸ Pl. MRT 8. 1/18, 3/6, 3/88, 4/245, 6/42, 7/3, 7/14. lelőhely.

⁷⁹ Pl. MRT 8. 2/1, 3/1, 3/74. lelőhely; Jankovich 1985. 285–287; Jankovich 1991. 168.

⁸⁰ Erre a legjobb példát a Gyula 258. sz. lelőhelyen találtuk meg. E kategóriába tartozik a Kamut 27. lelőhely is. MRT 10. 466–469. (6/27. lelőhely); MRT IV/4. Gyula 258. lelőhely.

⁸¹ Szatmári 1994–1995. 51, 12. kép.

lőhely-csoportosulások szabályos, a területet egymás között arányosan felosztó elhelyezkedéséből az következik, hogy e települések – legalább részben – biztosan egymás mellett éltek.

A Kamut környékén körvonalazott öt faluközösség közül három még az Árpád-korban elnéptelenedett. Kettő viszont tovább élt, s ezeknek már a templomukra utaló nevüket is megőrizték az oklevelek. Az egyik a mai mezőberényi határba átnyúló Csapegyház volt, a másik pedig a békéscsabai oldalra eső Szentmiklós.⁸² E ténnyel kapcsolatban a történettudomány eredményeivel is összecsengő megállapítás érdemel említést, nevezetesen az, hogy az Árpád-kor végén és a XIV. század folyamán egy olyan átalakulás indult el az addigi magyar települési struktúrában, aminek következménye a késő középkor időszakára a falvak számának erőteljes csökkenése lett.⁸³ A folyamat régészeti módszerekkel is bizonyított.⁸⁴ Nem lehet az sem véletlen, hogy a Kamut környéki öt Árpád-kori település közül csak éppen az egymástól két legtávolabbra eső maradt fenn, mintegy jelezve a késő középkori falvak minden szempontból (pl. a lakosság területi megoszlása, az egyház parochiális befolyása vagy éppen a mezőgazdasági művelés szerint) megnövekedett vonzáskörzetét.

Külön kérdés, hogy mikor keletkezhettek ezek a települések, és mikor épülhettek templomai. Ha ugyanis István király sokat idézett törvénytípusára gondolunk, hogy tíz minden tíz falu építsen egy templomot, akkor a kamuti települések többsége vagy még nem is létezett ebben az időben, vagy a törvény utasítását rövid időn belül sokszorososan túlteljesítették. Az szintén elképzelhető, hogy a korábban is meglévő településeken egyéb akadályok (pl. a területen fennhatóságot gyakorló Vata) legyőzése után csak késéssel kerülhetett sor az egyes templomok felépítésére. Az István király törvénytípusában szereplő aránypár (tíz falu – egy templom) valószínű jelentéstartalma szintén bi-

zonytalan. A keresztény vallás pusztá terjesztésének szándékán túlmenően ez a településhálózat sűrűségére vagy gyér voltára éppúgy utalhat, mint a keresztény vallás térhódításának erőteljes ütemére vagy éppen a kezdeti kibontakozására. A kicsiny területük alapján szállásoknak beillő lelőhelyeken előkerülő templomok tehát tudatos és erős korai térítésre, vagy a térítés későbbi, még a kis településeken is erősen ható eredményességére egyaránt utalhatnak.

A lelőhely-csoportosulás és a templomok vizsgálata mellett fontos kérdés, hogy a templom egy adott lelőhelyen belül hogyan helyezkedik el. Ebből a szempontból nemcsak az ásatásokból ismertté vált templomokat vehetjük alapul, hanem használható adatokat nyújtanak a terepjárási megfigyelések során azonosított templomhelyek és közvetlen környezetük is. Egyértelműen az utóbbiak vannak többségben. Fontos, hogy bár a templomhely mindig egy adott lelőhelyhez köthető, a lelőhely azonban nem feltétlenül jelenti önmagában a teljes falu területét. Egy-egy falu ugyanis a középkor folyamán leginkább több régészeti lelőhely területére terjedt ki. Nem a mai viszonyokhoz hasonlított tehát a középkori település kiterjedése, hanem azt a mainál sokkal jobban, mondhatni meghatározó módon a természeti környezet alakította. Ezért az időszakosan vízzel borított részek elválasztották egymástól az egyébként egy faluközösséghez tartozó településrészeket. Ebből eredően a középkori falvak megjelenése, szerkezete sokkal változatosabb képet mutatott a korabeli utazó számára. Nem volt két egyforma település, mivel nem volt két egyforma geográfiai környezet sem. Még az alföldi területeken is rengeteg és különböző szélességű, változatos vízhozamú meder szabdalta, s kisebb-nagyobb földhát, halom tette változatossá a felszínt.

Az alábbiakban sorra vesszük az ásatásokkal megkutatót falusi templomokra vonatkozó ismereteket, jellemző adatokat. Mindjárt előre kell azonban bocsátani, hogy az ásatásokat különböző értékkeléssel szabad csak vizsgálnunk, hiszen a legutóbbi években végzett, a mai kor-

⁸² MRT 10. 294–295, 546–548. (2/498, 9/6. lelőhely)

⁸³ Szabó 1971. 139–148, 183–188; Maksay 1971. 51–53.

⁸⁴ MRT 10. 27.

nak megfelelő módszereket alkalmazó feltárások mellett száz évvel ezelőtti megfigyelések is vannak. Ez utóbbiakat semmiképpen sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, mindazonáltal a velük kapcsolatos megállapítások kritikai vizsgálatára szükség mutatkozik.

Békés megyében a XIX. század végétől került sor templomásatásokra, s az azóta eltelt több mint egy évszázad alatt 33 teljes falusi

templomalaprajz vált ismertté. További 15 középkori falusi templom és templom körüli temető területén olyan ásatás volt, amely csak részletmegfigyelésket eredményezett. Ezeken kívül ismerjük még Gerlamonostora, Gyulamostora, valamint a Csolt-monostor és a gyulai ferences rendház alaprajzát is. (Az egyes helyek a rájuk vonatkozó részletekkel együtt megtalálhatók alább, a kataszterben.)

Teljes alaprajzot eredményező ásatások középkori falusi templomok helyén

1. Apácaegyháza	12. Gellértcegyháza	23. Kovácsháza
2. Bánkút, Rózsa-major	13. Györke	24. Megyer(Mező-)
3. Békéssámszon, Cigánd	14. Gyula, Szeregyháza	25. Murony
4. Bercsényegyháza	15. Gyula 144. lelőhely	26. Nagyszénás 2. lelőhely
5. Csabacsüd	16. Hidas	27. Peterd
6. Csorvás	17. Kamut 27. lelőhely	28. Pusztaföldvár
7. Déce	18. Kamut 120. lelőhely	29. Sarkadkeresztúr 5. lelőhely
8. Doboz(Felső-)	19. Kardoskút, Hatablak	30. Szénásegyház
9. Endrőd 6. lelőhely	20. Kaszaper	31. Szentbenedek
10. Fövenyes	21. Kétsopron	32. Szőlős
11. Gádoros	22. Kopáncs	33. Vizesmonostor

Részmegfigyeléseket eredményező templom- vagy temetőásatások, alaprajz nélkül

1. Apáca	6. Félhalom	11. Homokeyház
2. Apáti	7. Kevermes	12. Orosháza, Mécses-domb
3. Boldogfalva	8. Komlós	13. Orosháza, Monor
4. Dombegyház	9. Medgyesegyháza, kunágotai földút	14. Pázmány
5. Fecskés	10. Medgyesegyháza, Dankó-tanya	15. Sámson

2. A templom helye és tájolása

A templomok középkori településen belül elfoglalt helye szempontjából természetesen nem csak az ásatásokon megtalált templomok jöhetnek számításba. Az ásatások nagy részét ugyanis a feltárást megelőző terepbejárás előzte meg, s a Békés megyei több mint három évtizedes régészeti topográfiának köszönhetően számos olyan templomhelyet ismerünk, ahol ásatás

még nem volt, viszont pontosan megrajzolható a templom helye és az egész lelőhely kiterjedése. A templom helyének és a hozzá tartozó lelőhely egymáshoz való viszonyának értéklésében tehát sokkal több adat áll rendelkezésünkre, mint amennyi az ásatások során feltárt templomok száma. Azt is meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy egy-egy templomnak a településen belül elfoglalt helye nem feltétlenül azonos a templomnak a lelőhelyen belül elfoglalt helyé-

vel, hiszen tudjuk, hogy egy-egy teljes középkori település leggyakrabban nemcsak egy, hanem több egymáshoz közeli régészeti lelőhelyre terjedt ki. A falu szűk földrajzi környezetének adottságai ugyanis csaknem mindig az egyes régészeti lelőhelyek elkülönülését eredményezték, mivel a falu megtelepedési területén belül a gyakorta vízállásos részek szétszabdalták a lakott területet. Az így létrejött települési foltokat pedig a régészeti topográfia módszerei különálló lelőhelyekként határozzák meg.

Ezt a körülményt is figyelembe véve, a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a középkori templomhelyek kiválasztásakor nem törekedtek általános irányelvek következetes betartására, hanem a jelek szerint mindenkor a természetes és ésszerű indokok határozták meg az épületek helyének kijelölését. Legfontosabb szempont a legvédecombebb hely kiválasztása lehetett, s ez indokolt is volt, hiszen a település – esetleg több egymáshoz közeli település – legfontosabb épületéről volt szó, szakrális és materiális értelemben egyaránt.

Igen gyakori volt – főként az Árpád-kori templomoknál –, hogy a templom helyét a határban emelkedő őskori kurgánokon jelölték ki. E halmok az Alföldön nagy számban fordulnak elő, és sok esetben maguk is a vízjárta területekből kiemelkedő háts vonulatok gerincén találhatók. A 4–8 m relatív magasságú, esetenként még ennél is magasabb halmok tetejére épített templomok pedig saját tömegüknél, falaik magasságánál fogva valóban meghatározó pontjai lettek a korabeli tájnak. Így nem véletlen, hogy a középkori oklevelek szövegében a templomok, még ha nem is halmon álltak, többször irányjelzőként szerepelnek, mint pl. 1330-ban a peterdi templom esetében.⁸⁵ Őskori kurgán tetejére építették pl. a bánkúti, bucsai, décsei, dévaványai, dombegyházi, dombiratosi, ecseghalvi, endrődi, gyulai (144. lelőhely, Keresztes-halom), keresztúri, kevermesi, szeghal-

mi templomot, valamint Fábiánvára, Szentjános, Szentmihályegyháza, Torda templomát is.

A nem halmokra épített egyházak ugyanígy, majdnem kivétel nélkül a terület, a faluhely legmagasabb részére kerültek. Csak elvétve akad arra példa, hogy a faluhely mellett húzódó folyómederhez közelebb, szinte már annak lejtőjében határozható meg a templom helye (Kamut 120. lelőhely, Szénásegyház). Előfordul az is, hogy a templom és temető helye, ha nem is a környék legmagasabb részén, mégis egy-egy folyómederhez vagy nagyobb kiterjedésű vízállásos területhez közel, annak partján található (Doboz, Szentbenedek, Sarkadkeresztúr 5. lelőhely). A legáltalánosabb azonban mégis csak az, hogy a templom és temető a lelőhely legmagasabb részén kerül elő, és ebből a szempontból esetleges, hogy az a lelőhelynek melyik területére esik: pl. Bercsényegyháza templomhelye a lelőhely keleti harmadában, Bánkúté a nyugati felén, Csorvásé és Kamuté (27. lelőhely) az északkeleti szélén, Apátié a keleti szélén, Décsén a délkeleti végén, Dobozon, Kovácsházán és Nagyszénáson (2. lelőhely) a déli szélén, a Gyula 144. lelőhelyen és Kopáncson az északi szélén, Endrődön, Gyula-Szeregyházán, Kétsopronban és Muronyban a közepén, Györkén a déli széle közepén, Hidason a délnyugati szélén, Mogyerén pedig a déli végében található.

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a vizsgált területen eddig előkerült templomhelyeken egyetlen esetben sem fordult elő korábbi lakóházaknak vagy más épületeknek, objektumoknak a nyoma, annak ellenére, hogy általában ez a hely volt a természeti erőktől (pl. áradás) is a legvédecombebb. A templom és temető helyét tehát üres területen jelölték ki. Ez két magyarázatot is magában rejt: a templom helyét vagy a megtelepedéskor, közvetlenül a telep létesítésekor, vagy pedig a már létező településen, a meglévő házak között jelölték ki. Magától értetődő ugyanis, hogy a megtelepedéskor minden család a legkedvezőbb helyet próbálja elfoglalni a maga számára. Ezzel szemben viszont a „legjobb” (legvédecombebb) helyet leggyakrabban

⁸⁵ Bvmt II. 264; Györffy 1987. 515.

a templom foglalja el. Fölvetődik tehát az a kérdés, hogy mi lehetett a folyamata egy-egy település létrejöttének, területe elfoglalásának, benépesítésének.

Azon megfigyelés, hogy a Békés megyei templomhelyeken és temetők területén ugyanabból a korból származó egyéb objektum nem került még elő, a terület tudatos, rendszer- vagy szabályszerű elfoglalása felé mutat, legalábbis a templom és temető kijelölésében mindenképpen. Valószínű, hogy a foglalást mindig először a templom és temető helyének kijelölésével kezdték, s ezt követően pedig – szigorú rend szerint, vagy éppen teljesen szabadon – telepedtek le az egyes közösségek (családok, nagycsaládok, nemzetségek), meghatározva a külső és belső telkek nagyságát, határait is.

Nehezebb ennél választ adni arra a kérdésre, hogy mi lehetett a folyamata a kereszténység elterjedésének, a templomépítésnek, az új temető kijelölésének – és ezzel együtt a korábbi temető felhagyásának – azokon a településeken, amelyek korábbi telepítésűek voltak. Egy-egy meglévő településen ugyanis a felépítendő templom helyét már csak a fennálló házak, külső és belső telkek között, mintegy azokhoz igazodva lehetett kijelölni úgy, hogy annak is megfelelő helye legyen. Ha pedig volt még ilyen hely, akkor azt miért nem foglalták el korábban házak, telkek számára?

A kérdésre adandó válasz és a látszólagos ellentmondás feloldása valószínűleg abban gyökerezik, hogy egy-egy korabeli település szerkezete, a külső és belső telkek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése eleve igen laza lehetett, másrészt pedig a területen mindig akadt akár utólag is olyan pont, ahol a templom és az új keresztény temető helye kijelölhető maradt.

Közhelynek számít ugyan, hogy a középkori templomok kelet-nyugati tájolásúak, vagyis a szentély mindig a keleti oldalon helyezkedik el, viszont abban már kevesebb az egyetértés, hogy e következetes szabályszerűség honnan ered. A

feldolgozások többsége nem is tér ki e kérdésre, s csupán a templom tájolási értékeinek megállapítására szorítkozik. Előfordul emellett, hogy a tájolásnak a keleti iránytól az északi vagy a déli irányba való eltérését a templom alapjainak kijelöléséhez kötik, pontosabban az alapfalak irányának kitűzésében az évszakoknak tulajdonítanak szerepet. Az utóbbi álláspont szerint ugyanis a keleti irány meghatározásában – hogy a nap hol kel fel – tavasszal és ősszel eltérés mutatható ki, a templomok tavaszi vagy őszi kitűzését pedig a védőszent napja határozta meg. A napfelkelte irányának tavaszi vagy őszi eltérése folytán tehát – bár minden esetben a keleti irányt tartották meghatározónak –, más-más tájolású templomokat építettek. E feltételezés ellenőrzésével azonban még adós a tudomány, s a bizonytalanságot erősíti a nyári és téli évszakok említésének vagy lehetőségének hiánya is.

Az eltérésekben tapasztalható aránytalanság ugyancsak a fenti állítások megalapozatlanságát bizonyítja. Végigtekintve ugyanis a Békés megyei feltárt, teljes alaprajza által és tájolása szerint is ismert templomalaprajzokon, azt találjuk, hogy néhány, általánosságban kelet-nyugatnak meghatározott (Apácaegyháza, Györke, Szőlős) vagy tájolás nélkül említett (Csabacsüd, Kopáncs) templomon kívül a pontos adatokkal rendelkező épületek rendkívül nagy változatosságról tanúskodnak. (Természetesen a pusztaföldvári és a gellértegyházi, minden bizonnyal tévedésen illetve pontatlanságon alapuló, É–D-i tájolás meghatározása figyelmen kívül hagyható.) Az egyetlen, biztosan K–Ny-i tájolású falusi templomot (Csorvás) és az ugyanilyen tájolású gyulai ferences templomot nem számítva, mindössze négy templom tájolása volt DK-i (Békéssámszon-Cigánd, Fendrőd 6. lelőhely, Gyula 144. lelőhely, Szentbenedek), a többi 21 falusi templom szentélye pedig ÉK felé nézett. Ugyanígy tájolták a három monostort is. Ez azt mutatja, hogy a templomok meghatározó többségének szentélye a keleti iránytól észak felé tért el.

Békés megyei középkori templomok tájolása égtájak szerint (db, %)

<i>Ismert alaprajz</i>	<i>Bizonytalan tájolás</i>	<i>K–Ny-i tájolású</i>	<i>DK-i tájolású</i>	<i>ÉK-i tájolású</i>
37	7	2	4	24
100%	18,9%	5,4%	10,8%	64,9%

Békés megyei középkori templomok tájolása (részletezve)

<i>Település</i>	<i>Bizonytalan</i>	<i>K–Ny-i</i>	<i>DK-i</i>	<i>ÉK-i</i>
1. Apácaegyháza	+			
2. Bánkút, Rózsa-major				20'
3. Békéssámson, Cigánd			14,5'	
4. Bercsényegyháza				16,5'
5. Csabacsüd	+			
6. Csorvás		+		
7. Décse				19'
8. Doboz(Felső-)				+
9. Endrőd 6. lelőhely			+	
10. Fövenyes				19'; 20'
11. Gádos				+
12. Gellértegyháza	+			
13. Györke	+			
14. Gyula, Szeregyháza				18,5'
15. Gyula 144. lelőhely			14'	
16. Hidas				20,5'
17. Kamut 27. lelőhely				19'
18. Kamut 120. lelőhely				21'
19. Kardoskút, Hatablak				+
20. Kaszaper				18'
21. Kétsopron				18'
22. Kopáncs	+			
23. Kovácsháza				18,5'
24. Megyer(Mező-)				24'
25. Murony				18'
26. Nagyszénás 2. lelőhely				20'
27. Peterd				18,5'
28. Pusztaföldvár	+			
29. Sarkadkeresztúr 5. lelőhely				17,5'
30. Szénásegyház				17,5'

<i>Település</i>	<i>Bizonytalan</i>	<i>K-Ny-i</i>	<i>DK-i</i>	<i>ÉK-i</i>
31. Szentbenedek			12'	
32. Szőlős	+			
33. Vizesmonostor				+
34. Csolt-monostor				+
35. Gerlamonostora				+
36. Gyulamonostora				+
37. Gyula, ferences templom		+		

A délkeleti tájolásúaknál a keleti iránytól való eltérés 1,5–4' közötti (az endrődié nem közölt), az északkeleti irányításúaknál pedig 0,5–8' között mozog. A kis esetszám: kisebb eltérés, nagy esetszám: nagyobb eltérés aránya azt mutatja, hogy a szóródás általában nagynak mondható, tehát pontos mérések egy-egy templom alapfalaiknak kijelölését biztosan nem kísérték. Mégis – a tájolási értékek ezt igazolják – a keleti irányhoz való ragaszkodás, még ha kicsiny eltérések adódtak is, vidékünkön ugyanúgy általános érvényűnek tekinthető, mint máshol.

3. A templomok mérete

A fentiekben láthattuk, hogy csaknem mindegyik, eddig előkerült templom sajátos és teljesen egyedi tulajdonságokkal is rendelkezett amellet, hogy a kor általános szabályaihoz igazodott. Az egyediségük a nagyságukban, belső arányukban szintén kifejezésre jutott. Különböző volt pl. a szentélyük formája, a szentély és a hajó egymáshoz viszonyított aránya, vagy a

szentély és a hajó nagysága is. Amennyiben a korabeli templomok nagysága, mérete tükrözné a falu népességének számát, akkor a települések lakossága számára a templomok mérete alapján is következtethetnénk. A méretek azonban sokszor a késő középkorban sem változtak jelentősen, annak ellenére, hogy az Árpád-kor végén egy nagy területi átrendeződésre került sor a településhálózat terén, s bizonyos, hogy a késő középkorban az Árpád-korinál sokkal kevesebb, de nagyobb lélekszámú településsel kell számolnunk. A késő középkort is megért, bizonyára megemelkedett lakosságszámú falvak egy részénél ugyan tanúi lehetünk a templomok kisebb-nagyobb kibővítésének, átépítésének (pl. Fövenyes, Györke, Kétsopron, Kovácsháza, Szénásegyház, Szentbenedek), de arra is van példa, hogy az eredeti Árpád-kori templomot változatlan nagyságában használták az egész középkor folyamán (Csorvás, Felsődoboz, Hidas, Mezőmegyer, Murony). Összehasonlításképpen érdemes összevetni a régióban eddig előkerült, minden esetben Árpád-kori építésű templom külső hosszának és szélességének adatait.

A Békés megyei középkori templomok külső mérete

<i>Templom</i>	<i>Hossz</i>	<i>Szélesség</i>
Fövenyes, I. periódus (rotunda) ⁸⁶	7,50 m	6,90 m
Fövenyes, II. periódus (rotunda) ⁸⁷	5,90 m	5,90 m
Nagyszénás, Dózsa-erdő I. periódus ⁸⁸	(8,65 m)	(6,45 m)

⁸⁶ Szatmári 1996a. 30.

⁸⁷ Szatmári 1996a. 31.

⁸⁸ Szatmári 2000b. 32–33, 42.

<i>Templom</i>	<i>Hossz</i>	<i>Szélesség</i>
Bercsényegyháza ⁸⁹	8,85 m	5,50 m
Vizesmonostor, I. periódus ⁹⁰	9,20 m	6,50 m
Gellértegyháza ⁹¹	9,70 m	8,50 m
Gádoros ⁹²	9,85 m	5,30 m
Murony ⁹³	10,00 m	5,50 m
Györke, I. periódus ⁹⁴	10,00 m	5,60 m
Kardoskút, I. periódus ⁹⁵	10,20 m	5,30 m
Szentbenedek, I. periódus ⁹⁶	10,25 m	6,00 m
Kamut, 120. sz. lelőhely ⁹⁷	10,25 m	6,25 m
Szénásegyház, I. periódus ⁹⁸	10,45 m	6,95 m
Szénásegyház, II. periódus ⁹⁹	10,45 m	9,70 m
Kétsopron, I. periódus ¹⁰⁰	10,70 m	5,90 m
Bánkút ¹⁰¹	10,70 m	6,00 m
Peterd ¹⁰²	10,75 m	5,45 m
Sarkadkeresztúr, 5. lelőhely ¹⁰³	10,95 m	6,15 m
Apácaegyháza ¹⁰⁴	11,00 m	6,00 m
Endrőd, 6. sz. lelőhely ¹⁰⁵	11,50 m	6,40 m
Csabacsüd, I. periódus ¹⁰⁶	11,50 m	6,50 m
Megyer ¹⁰⁷	11,80 m	7,90 m
Kovácsháza, I. periódus ¹⁰⁸	12,25 m	5,85 m
Kardoskút, II. periódus ¹⁰⁹	12,30 m	7,60 m
Békéssámson, Cigánd ¹¹⁰	12,40 m	5,50 m
Doboz (Felsődoboz) ¹¹¹	12,50 m	6,80 m

⁸⁹ Szatmári 1998.

⁹⁰ Juhász 1974. 183.

⁹¹ Zalatay 1957. 51.

⁹² Rózsa 2000. 3. – a közölt rajz alapján visszamért érték.

⁹³ MRT 10. 624. (10/25. lelőhely)

⁹⁴ Szatmári 1996a. 53.

⁹⁵ Méri 1964. 5.

⁹⁶ Szatmári 1996a. 47.

⁹⁷ Szatmári 1994–1995. 40.

⁹⁸ Szatmári 1996c. 23.

⁹⁹ Szatmári 1996c. 25.

¹⁰⁰ Szatmári 1996b. 213.

¹⁰¹ Szatmári–Vágó 1993. 18.

¹⁰² RégFüz 40 (1987) 92.

¹⁰³ Szatmári 1997. 348.

¹⁰⁴ Varga 1894. 137, 13. ábra, 140; Hmvht II. 286–288, 18. kép. A méreteket csak a közölt alaprajz alapján lehetett visszamérni.

¹⁰⁵ MRT 8. 126–128, 7. kép. A méreteket itt is csak a közölt alaprajz alapján lehetett visszamérni.

¹⁰⁶ MRT 8. 101.

¹⁰⁷ MRT 10. 176.

¹⁰⁸ Bálint 1939a. 146–147.

¹⁰⁹ Méri 1964. 6.

¹¹⁰ Olasz 1959a. 5.

¹¹¹ Kovalovszki 1986. 110.

<i>Templom</i>	<i>Hossz</i>	<i>Szélesség</i>
Kamut, 27. sz. lelőhely ¹¹²	12,70 m	8,65 m
Nagyszénás, Dózsa-erdő II. periódus ¹¹³	(13,20 m)	6,60 m
Hidas ¹¹⁴	13,75 m	7,65 m
Gyula, Szeregyháza ¹¹⁵	13,85 m	6,30 m
Gyula, 144. sz. lelőhely ¹¹⁶	14,00 m	8,15 m
Vizesmonostor, II. periódus ¹¹⁷	14,20 m	6,50 m
Csolt-monostor, II. periódus ¹¹⁸	14,80 m	7,60 m
Csorvás ¹¹⁹	15,15 m	8,60 m
Fövenyes, III. periódus ¹²⁰	15,20 m	9,60 m
Kopáncs ¹²¹	15,40 m	6,70 m
Szentbenedek, II. periódus ¹²²	15,50 m	6,30 m
Györke, II. periódus ¹²³	16,00 m	7,50 m
Kétsopron, II. periódus ¹²⁴	17,70 m	7,60 m
Décse ¹²⁵	(18,00 m)	8,50 m
Csabacsüd, II. periódus ¹²⁶	(20,00 m)	6,50 m
Kaszaper ¹²⁷	20,60 m	8,70 m
Kovácsháza, II. periódus ¹²⁸	22,35 m	6,80 m
Gyulamonostora, I. periódus ¹²⁹	22,50 m	8,80 m
Gyula, ferences templom I. periódus ¹³⁰	35,20 m	9,60 m
Csolt-monostor, IV. periódus ¹³¹	36,20 m	16,00 m
Gyula, ferences templom II. periódus ¹³²	40,00 m	9,60 m
Gerlamonostora ¹³³	44,00 m	19,00 m
Gyulamonostora, V. periódus ¹³⁴	50,00 m	18,50 m

¹¹² Szatmári 1994–1995. 45.

¹¹³ Szatmári 2000b. 32, 42.

¹¹⁴ MRT 10. 76.

¹¹⁵ Szatmári 1996a. 18.

¹¹⁶ Szatmári 1996d. 354.

¹¹⁷ Juhász 1974. 184.

¹¹⁸ Juhász 2000. 284.

¹¹⁹ Szatmári 1999a. 97.

¹²⁰ Szatmári 1996a. 36.

¹²¹ Bálint 1936. 226.

¹²² Szatmári 1996a. 48.

¹²³ Szatmári 1996a. 53.

¹²⁴ Szatmári 1996b. 214.

¹²⁵ Szatmári 1994b. 70; Szatmári 1999b.

¹²⁶ MRT 8. 101.

¹²⁷ Bálint 1938. 165, 19. kép.

¹²⁸ Bálint 1939a. 147.

¹²⁹ Jankovich 1982. 417. – belső méretek, a pontos falszélesség közöletlen.

¹³⁰ Szatmári 1994a. 410. – a közölt alaprajzról visszamért érték.

¹³¹ Juhász 2000. 288.

¹³² Szatmári 1994a. 414.

¹³³ Jankovich 1991. 187–188; MRT 10. 424.

¹³⁴ Jankovich 1982. 417. – belső méretek, a pontos falszélesség közöletlen.

A fenti adatok pontosan mutatják, hogy az egyes templomoknak nem sok építési periódusuk volt általában. Kivételt azok az épületek képeznek, amelyeknek gazdag alapítói voltak, vagy ahol a település történetében több jelentős változás következett be, vagy az idők során óriási virágzásnak indult. A kivételek közé azonban jórészt csupán a csolti nemzetségi monostor, és a gyulai törökzugi templom sorolható. E két templom története más szempontból is párhuzamba állítható. Az egyes építési periódusok ugyanis pontosan mutatják az egyházi épület kiteljesedését, az adott korban belüli fokozatos felvirágzását. Az első építési periódusaik viszont nem sokban különböztek bármelyik falusi templométól, legalábbis méreteiket illetően.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a korai templomok között elkülöníthető egy kisebb (9–13 m hosszú) és egy nagyobb (14–23 m hosszú) méretekkel rendelkező csoport. Megyén belüli területi elkülönítés a két csoport között nem fedezhető fel, tehát a helyi igények különbözőségével lehet valószínűleg leginkább magyarázni a méretek közötti eltérést. Az utóbbi csoportban természetesen több a már bővített, későbbi építési periódust jelentő egyházi épület, de arra is akad itt példa, hogy az egészen korai építésű templom az egész középkoron belül előforduló legnagyobb méretekhez közeli hosszúságban épült fel. Décse ilyen szempontból kiemelkedő helyet foglal el. Ahogyan azonban Décse vagy Gyulamonostora temploma már építéskor tekintélyes méretűnek készült, éppen úgy előfordult az is, hogy a korai építésű, kicsiny templomot használták még a késő középkorban is, az időközben biztosan megnövekedett lélekszámú településen (Murony, Megyer, Felsődoboz).

Az általános tendencia azonban kétségtelenül az lehetett, hogy a bővülő lakossági létszám

és a régi templom épületének elavulása miatt átépítésre, bővítésre, vagy legalábbis megújításra törekedtek az egyes templomoknál. Szemügyre véve az átépítések, bővítések nagyságrendjét, lényegében csak a Gyulamonostora méretbeli növekedése mondható jelentősnek – ez nyilvánvalóan Gyula felemelkedésével függ össze, s a lakosság növekvő számával is egyenes arányos –, a többi bővítés viszont az épületek alapterületét alig növelte meg. A templomok befogadóképessége tehát semmiképpen sem lehetett arányban a település lakosságának számával, illetve semmiképpen sem igazodhatott ahhoz, már a legkorábbi időkben sem. Ez felveti a templomok belső terére, annak napi használatára vonatkozó kérdést is: kik, mikor és hogyan léphettek be a falusi templomba a középkorban. A templomhajók rendkívül kicsiny alapterülete, még ha egy főre mindössze egy négyzetméternyi helyet számolunk is, kizárja annak lehetőségét, hogy a falu lakosságának nagyobb része részt vehetett volna a templomi szertartásokon. Arra szintén elkerülhetetlen utalni, hogy a késő középkorban a templombelsőbe zsúfoltan, tehát vélhetően igen gyakran halottakat is temettek. A sok sír kiásása, a temetés után keletkező sírhantok, a régebbi sírgödrök helyén pedig a föld ülepedése szinte elképzelhetetlenné teszi a templombelsőben a hívek helyfoglalását.

Jó néhány esetben ismert a templomhajók pontos belső mérete, s ez ugyancsak igen nagy változatosságot, eltéréseket mutat, bár azt szintén meg kell jegyezni, hogy az épület alapfalai kiserkesztésének majdnem minden esetben tapasztalható pontatlansága az eltéréseket nagyban befolyásolja. Ennek ellenére érdemes összevetni néhány adatot.

Néhány Békés megyei középkori falusi templom hajójának belső mérete

<i>Lelőhely</i>	<i>A hajó belső hossza és szélessége</i>	<i>Alapterület</i>
Bercsényegyháza	4,20 x 3,70 m	15,50 m ²
Kardoskút, I. periódus	4,60 x 3,70 m	17,00 m ²
Szentbenedek	5,00 x 3,50 m	17,50 m ²
Murony	5,60 x 3,30 m	18,50 m ²
Peterd	6,05 x 3,40 m	20,50 m ²
Kétsopron, I. periódus	5,50 x 3,85 m	21,20 m ²
Kamut 120. lelőhely	5,50 x 4,50 m	24,75 m ²
Apácaegyháza	5,80 x 4,30 m	24,90 m ²
Sarkadkeresztúr	5,45 x 4,65 m	25,34 m ²
Gellértegyháza	6,50 x 4,60 m	29,90 m ²
Doboz(Felső-)	6,50 x 5,00 m	32,50 m ²
Szénásegyház	6,35 x 5,20 m	33,00 m ²
Kamut 27. lelőhely	6,80 x 5,05 m	34,30 m ²
Megyer	6,40 x 6,00 m	38,40 m ²
Gyula 144. lelőhely	7,10 x 6,20 m	44,00 m ²
Gyula, Szeregyháza	9,60 x 4,90 m	47,00 m ²
Hidas	8,25 x 5,85 m	48,20 m ²
Csorvás	8,35 x 6,50 m	54,30 m ²
Kovácsháza, II. periódus	9,15 x 6,80 m	62,20 m ²
Décse	12,45 x 6,00 m	74,70 m ²

4. A templomok alapozása, építőanyaga, díszítőelemei

Az alföldi területeken nem csoda, ha a szilárd építőanyag hiánya gondot jelentett. A természetes építőanyag beszerzésére a legközelebb cső, a Fehér- és Fekete-Körös áttörésének vidékén található hegyek, illetve a tájegységünk felé kanyargó különböző folyómedrek nyújtottak lehetőséget. A távolság és a szállítási nehézségek azonban általában arra késztették az építőket, hogy a kőnél egyszerűbben beszerezhető, előállítható építőanyagról gondoskodjanak. Az alapozásoknál legegyszerűbb eljárás a jól szigetelő sárga agyag felhasználása, vagy annak hiányában a helyben található talaj földjének rétegenként való visszadöngölése volt, éppen úgy, aho-

gyan ezt a falazási technikát még a közelmúltban épített vert falú házaknál is alkalmazták. Különbőség volt viszont, hogy a településeken a legjelentősebb épületek – így a templomok – falait leginkább szilárd építőanyagból emelték, a döngölt földrétegek által kínált lehetőséggel pedig jóformán csak az épületek alapozásánál éltek. Kő helyett leggyakrabban a helyben előállítható téglát használták. (Nem véletlen, hogy még a gyulai vár építésénél is a téglafalak mellett döntöttek.) A jelentős számban előkerült templomok közül azonban mindössze a megyeri, a dobozi és a szeregyházi templom közelében megtalált tégláégető kemencére van adatunk.¹³⁵

¹³⁵ Kovalovszki 1986. 110, 113; Lőrinczy 1992. 167–172, 174; MRT 10. 173–175.

Az Alföld, s így Békés megye területén nagyrészt sajnos már csak az elpusztult templomok helyét lehet azonosítani. A török uralom, az ezzel járó és az azt követő elnéptelenedés, majd az újjáépítéssel és a későbbi fejlődéssel együtt járó XVIII–XIX. századi építőanyag-hiány megpecsételte a korábbi, pusztán álló, romosodó egyházak sorsát. A XIX. század végére szinte valamennyi korábbi épület eltűnt a föld felszínéről. A falakban lévő és az alapozásokban található téglákat, köveket módszeresen kibányászták a környékben lakók, s újra felhasználták azokat a tanyák udvarának kiteglázásában, a disznóólak, tanyasi kutak, pincék falazásánál. A templomhelyeket napjainkban már csak annak szétszántott, kisebb, a környezetében alig észrevehető, enyhe kiemelkedése illetve világossárga foltja, valamint a helyben maradt, már semmire sem használható sok tégladarab, habarcstörmelék és a templom körüli temetőből kiszántott – általában igen nagy mennyiségű –

embercsont jelöli. A tégladarabok között elvétve előfordulnak kisebb-nagyobb, ún. rosszmárvány töredékek és más terméskődarabok is.

Mindebből az adott helyen nehéz eldönteni, hogy az egykori templom fala miből készült. Ha többségben vannak a tégladarabok, valószínű, hogy téglából, ha pedig a terméskődarabok kerülnek elő a szántásból nagyobb számban, feltételezhető, hogy terméskőből. Egy-egy ásatásnál (pl. Fövényes, Györke) azonban arra is van példa, hogy a templom első periódusai téglából épültek, a későbbi bővítéseknél pedig termésköveket használtak. Bizonytalan viszont minden esetben, hogy a termésköveket csak az alapozásban alkalmazták, vagy a falakat is abból rakták-e. A templom alapozásánál is előfordult terméskövek használata, bár a döngölt agyagalapozás mellett ezek az esetek vannak kisebb számban (Gyula 144. lelőhely, Gyula-Szeredyháza, Décse). A legtöbbet természetesen az alapozásról tudunk.

A Békés megyei középkori egyházak alapozása, alapfalainak szélessége, falazóanyaga, díszítőelemei

<i>Lelőhely/periódus</i>	<i>Alapozása</i>	<i>Alapfalainak szélessége</i>	<i>Falazóanyaga</i>	<i>Díszítőelemei</i>
<i>Falusi templomok</i>				
Apácaegyháza		0,8 m		
Bánkút	alul téglasor, ezen sárga agyag	0,8–1,3 m	tégla	
Békéssámszon	sárga agyag	0,95 m	tégla	
Bercsényegyháza I.	sárga agyag	0,9 m	tégla	
Bercsényegyháza II.	agyag	0,9 m	tégla	
Csabacsüd I–II.	kő	0,95–1,1 m	tégla	freskó
Csorvás	agyag + kő	0,9–1,1 m	tégla?, kő?	freskó, idomtégla
Décse I.	kő	1,2–1,3 m	tégla	
Décse II.	agyag	2,8 m	tégla	
Doboz(Felső-)	agyagrétegek és téglasorok váltakozása	0,8–1,1 m	tégla	meszelés, faragott kő, terazzopadló
Endrőd 6. lelőhely	agyag	1 m	tégla	
Fövényes I.	agyag	0,8–1,5 m	tégla	
Fövényes II.	agyag	0,8–1,5 m	tégla	
Fövényes III.	kő	1,1–1,4 m	kő?	faragott kő

<i>Lelőhely/ periódus</i>	<i>Alapozása</i>	<i>Alapfalainak szélessége</i>	<i>Falazóanyaga</i>	<i>Díszítőelemei</i>
Gádoros	agyag		tégla	
Gellértegyháza	mész + tégla	0,8 m	tégla	
Györke I.	agyagrétegek és téglasorok váltakozása		tégla?	
Györke II.	kő		kő?	
Gyula, Szeregyháza	kő	<i>hajó:</i> 0,7–0,8 m <i>szentély:</i> 0,55–0,65 m		
Gyula 144. lelőhely	kő	0,95–1,1 m	tégla	vakolat, idomtégla
Hidas	agyag	0,8–1,1 m	tégla	
Kamut 27. lelőhely	<i>főfalak:</i> agyag <i>karzattartó:</i> agyagrétegek és tégladarab-sorok váltakozása	1,5–1,85 m	tégla	meszelés, idomtégla
Kamut 120. lelőhely	agyag	0,76–0,94 m	tégla	
Kardoskút I.	agyag	0,75–0,8 m	tégla	freskó, faragott kő, idomtégla
Kardoskút II.	agyagrétegek és téglasorok váltakozása	1,8–2 m	tégla	freskó, faragott kő, idomtégla
Kaszaper	agyag + tégla + kő	0,9 m	tégla	
Kétsopron I–II.	agyag	0,8–1,1 m	tégla	idomtégla
Kopáncs		0,9–1 m	tégla	
Kovácsháza	téglasorok és sárga agyagrétegek váltakozása	0,85–0,95 m	tégla	
Megyer	<i>hajó:</i> sárga agyag <i>szentély:</i> téglasorok és agyagrétegek váltakozása	0,6–1 m	tégla	faragott gótikus kövek
Murony	agyag	0,8–1,1 m	tégla	
Nagyszénás 2. lelőhely	agyag	0,95–1,35 m	tégla	vakolat, idomtégla
Peterd	sárga agyag	0,7–0,95	tégla	
Pusztaföldvár	agyag		tégla	
Sarkadkeresztúr 5. lelőhely.	agyag	0,62–0,78 m	tégla	idomtégla, faragott kő
Szénászegyház	agyag	0,75–1,1 m	tégla	freskó, idomtégla, faragott kő
Szentbenedek I.	agyagrétegek és téglasorok váltakozása	0,9–1,25 m	tégla	freskó, faragott kő
Szentbenedek II.	agyagrétegek és habarcsos téglatörmelek-sorok váltakozása	0,9–1,25 m	tégla	freskó, faragott kő

<i>Lelőhely/ periódus</i>	<i>Alapozása</i>	<i>Alapfalainak szélessége</i>	<i>Falazóanyaga</i>	<i>Díszítőelemei</i>
Szőlős	agyag		kő? + téglá?	
Vizesmonostor I.	agyagrétegek és téglasorok váltakozása			
Vizesmonostor II.	kő	0,7 m		
<i>Monostorok, rendházak</i>				
Csolt-monostor	kő, úsztatott		tégla + kő	freskó, faragott kő
Gerlamonostora	kő, téglá, úsztatott	1,4–1,9 m	tégla	
Gyulamostora	kő, téglá, úsztatott		tégla + kő	
Gyula, ferences I.	kő	1,2–1,65 m	kő?	
Gyula, ferences II.	tégla	1,2–1,65 m	tégla?	
<i>Falusi templomrészletek, alaprajz nélkül</i>				
Apáca	kő + téglá			
Dombegyház	agyagrétegek és téglasorok váltakozása		tégla?	
Fecskés	agyag		tégla	márványoszlop
Félhalom	agyag		tégla	
Kevermes	sárga agyag		tégla	
Orosháza, Monor	agyag			
Pázmány	kő + téglá			

A fenti táblázatból jól látható, hogy leggyakrabban az agyagból (vagyis döngölt földrétegekből) készült alapozást alkalmazták, de helyenként kövekkel készítettre is van példa, s e tekintetben különösen az eleve nagyméretű épületek, monostorok, rendházak templomai jöhetnek számításba. A falusi egyházakra jellemző agyagalapozással kapcsolatban azonban ajánlatos kitérni néhány sajátosságra.

A teljes feltárással vizsgált 33 egyház 43 építési periódusa közül *tiszta döngölt agyagból vagy döngölt földből* készült az alapozása 18 templom 21 építési periódusának. Ebből azonban mindössze 3 templom alapjához használtak máshonnan hozott sárga agyagot, a többi 18 építési periódus döngölt alapja a helyben talált barna vagy fekete föld réteges visszadöngölésével készült. A döngölt földrétegek vastagsága 2–30 cm között váltakozott, az átlag 5–15 cm volt. *Döngölt földrétegek és téglák együttes felhasználásával* talál-

koztunk 7 templom 8 különböző építési periódusánál. Közülük a bánkúti templomnál az alapozási árok legalján volt csupán téglasor, a többinél a döngölt földrétegek és téglasorok váltakoztak egymással. *Kő és mészkő felhasználásával* készült ugyanennyi, vagyis szintén 7 templom 8 építési periódusa. További 4 templom 4 építési periódusának alapozása más-más megoldású volt. *Agyag és kő felhasználásával* készült a csorvási templom; *mészkő és téglá alapozású* volt a gellértegyházi épület; *agyag–tégla–kő összetételű* volt a kaszaperi egyház; a megyeri templom hajóját pedig agyaggal, szentélyét viszont agyagrétegek és téglasorok váltakozásával alapozták. Az apácaegyházi és kopáncsi templom alapjáról nincs megbízható információnk.

A fenti táblázatban szereplő hét, csak részleteiben előkerült falusi templom hét építési periódusának alapozástechnikája ugyanezeket az arányokat erősíti meg.

Középkori falusi templomok alapozásfajtái Békés megyében

<i>Tiszta agyag</i>	<i>Agyag + téglá</i>	<i>Kő + mész</i>	<i>Egyéb</i>
22 templom 25 periódusa	8 templom 9 periódusa	7 templom 8 periódusa	6 templom 6 periódusa

Az alapfalak mért szélessége is nagy különbségeket mutat, templomok és építési periódusok terén egyaránt. A falusi egyházak alapfalainak leggyakoribb, tehát nagyjából átlagosnak tekinthető szélessége 0,9–1,1 méter között mozgott. A szélső érték alsó határát a megyeri és a sarkadkeresztúri templom szolgáltatta, a maga 0,6 illetve 0,62 méteres értékével, de ettől alig tér el a peterdi és a vizesmonostori II. periódus 0,7 m széles alapfala is. A legszélesebb a decsei templom II. periódusának alapfala volt, 2,8 méterrel.

A templomok falainak építőanyagát szinte kizárólag a téglá adta, mindössze a csorvási és a szőlősi templommal, valamint a györkei II. és a fővnyesi III. periódussal kapcsolatban merült fel építőanyagként a kő, de csak a lehetőség szintjén.

A templomok falai tehát általában téglából épültek, bár eredeti helyén egyetlen téglá sem szokott e vidéken előkerülni, hiszen a középkori járószint nem maradt már meg napjainkra. A szétszántott templomhelyen a felszínen heverő, s a különböző beásásokból előkerült pelyvás anyagú, habarcsos téglák mégis a téglafalazást bizonyítják. A téglák méretei igen változatosak voltak. A szélső értékeket tekintve hosszuk 24–32 cm, szélességük 13–18,5 cm, magasságuk pedig 3,5–6,5 cm között mozog. Legnagyobb számban a 26–27 cm hosszú, 14–16,5 cm széles és 4,5–5,5 cm magas darabok fordultak elő. A különböző méretű téglák előkerülési helye semmilyen rendszert nem mutat, ezek alapján törvényszerűséget sem sikerült még megállapítani. A téglák között vannak olyanok, amelyeknek a sarkán vagy a hosszanti oldalukon ujjbenyomások, illetve lapjukon ujjhúzások figyelhetők meg (Bánkút, Bercsényegyháza, Decse, Gyula 144. lelőhely, Nagyszénás 2. lelőhely, Sarkadkeresztúr 5. lelőhely, Szénásegyház). Egy téglatöredéken Kardoskúton bekarcolt malomjáték,

Csorváson pedig tenyér lenyomata maradt meg. Előfordulnak ívesen vagy ferdén megfaragott tégladarabok is, néhányának a hosszanti keskenyebbik oldalán pedig bevagdósások láthatók. A kör alakúra faragottak oszlop részei is lehetnek.

Az épületdíszítő elemek azonban nemcsak téglából készülhettek, hanem szürke vagy vörösr színű homokkövekből is. Az egyszerű hasábfarmájúak pl. az épület sarkait erősíthették, míg a faragottak ajtó- vagy ablakkeretek díszül szolgálhattak.

A középkori templomokat tekintve alig maradtak olyan részletek napjainkra, amelyek az épületek egykori díszítésére utalnának. Egy-egy kisebb vakolat töredék, meszelésre vagy a falfelület belső festésére utaló freskódarab, néhány megmunkált, faragott kődarab, idomtégla az összes erre vonatkozó emlékünkn.

Vakolat illetve meszelés nyomai kerültek elő pl. Dobozon, a Gyula 144. sz., a Kamut 27. sz., valamint a Nagyszénás 2. sz. lelőhelyen. A falakat díszítő színes festés nyomai maradtak meg a csabacsüdi, csorvási, kardoskúti, szénási és a szentbenedeki templom helyén. Szénásegyházán pl. fehér és világoskék,¹³⁶ míg Kardoskúton fehér és sárga színek fordultak elő,¹³⁷ a csabacsüdi templomnál pedig az 5–10 cm széles sávban megmaradt festett vakolatmaradványokon vörös, piros, barna, sárga és zöld színeket használtak.¹³⁸ A nagyszénási Dózsa-erdőben feltárt Árpád-kori templom falainak díszítéséről barnás-vörös alapon barna színű, egyenes vonalú festés, világoskék alapon vörösesbarna színű, feltehetően vonalas festés vagy egyszerű világoskék festés nyomai árulkodtak.¹³⁹

¹³⁶ Szatmári 1996c. 27.

¹³⁷ Méri 1964. 7.

¹³⁸ MRT 8. 101.

¹³⁹ Szatmári 2000b. 50.

Faragott kövek és/vagy idomtégglák jutottak a múzeumba a családi monostorok feltárásából, illetve a csorvási, dobozi, fővényesi, gyulai, kamuti, kardoskúti, kétsoproni, megyeri, nagyszénási, sarkadkeresztúri, szentbenedeki falusi templomok ásatásaiból. Terazzopadló darabjaira bukkantak Dobozon, és vörösmárvány oszlopot találtak Fecskésen. Mindezek azonban bizonyára csak halvány jelei az egykori templomok külső és belső megjelenésének.

5. *A szentély és a diadalív*

Az Árpád-kori egyhajós, falusi egyházaknál általánosan előforduló három fő alaprajzi forma, a félköríves illetve a négyszögletes szentélyzáródású, valamint a körtemplomok csoportja mindig különálló kutatási témát jelentett, a négyszögletes és félköríves szentélytípus vizsgálata viszont leginkább párhuzamosan történt. Méri István kardoskúti ásatása bizonyította be például, hogy a félköríves alaprajzi típus nem feltétlenül előzi meg időben a szögletes szentélyzáródású templomokat, hiszen a Kardoskút Hatablaki kápolna nevű lelőhelyen feltárt Árpád-kori templom első építési periódusa volt az egyenes szentélyű, s később ezt alakították át félkörívesre. Külön kutatási irányt képviselt a patkóíves szentélyforma, hiszen ennek sajátos alaprajzi variációi jellegzetes csoportban különülnek el a többi szentélytípustól. A fenti, még az Árpád-korra jellemző szentélyformákkal kapcsolatban tehát kérdésként merült fel az egyes típusok időben és térben való elterjedése is. Egyértelműbb ezek mellett az általában támpillérekkel is megerősített, poligonális, gótikus szentélyforma megítélése, legalábbis az Árpád-kornál későbbi keletkezését tekintve mindenképpen.

A legáltalánosabbnak számító egyenes, más szóval négyszögletes illetve a félköríves típus mellett a körtemplomok megítélése is egyszerűbb volt, mint a patkóíves szentélytípusé. Ez utóbbival kapcsolatban azért is érdemes kitekintést tenni a magyarországi patkóíves szenté-

lyű templomok kutatása terén, mivel a korábbi elszórt adatok mellett az utóbbi években Békés megyében is több patkóíves szentélyű falusi templom került napvilágra.

Felsőnek Gerevich Tibor foglalkozott e templomtípussal. A nyitrai, podolini és a nádasdi templom alapján ezt jellegzetesen későromán, XIII. századi alaprajzi formának tartotta.¹⁴⁰ Húsz évvel később Nagy Emese a középkori Gercse falu templomát – a falu 1212-ből származó első említése és részben a nádasdival való hasonlósága miatt – szintén a XIII. századra keltezte, s ezzel Gerevich Tibor felfogását támasztotta alá a típus XIII. századi megjelenéséről.¹⁴¹ A patkóíves templomok sorában ő említette meg először a herencsenyi mellett a gyula-szentbenedeki templomot. Építési idejüknek egyaránt a XIII. századot fogadta el. A Scherer-közölte alaprajzból ítélve a szentbenedekivel kapcsolatban megjegyezte azonban, hogy mivel ott nem szabályos patkóalakról van szó, ezért szorosan véve nem sorolható ebbe az alaprajzi típusba.¹⁴²

A patkóíves templomok keletkezése és elterjedése kérdésében Valter Ilona ácsi templomfeltárásának publikálása jelentett előrelépést.¹⁴³ Gyűjtése során ugyanis jó néhány patkóíves falusi templomot talált a Felvidék nyugati részén, a Vág és a Nyitra völgyében, s ezek segítségével kimutatta, hogy e templomtípusnak egy korábbi, XII. századi csoportjával is számolni kell ezen a vidéken. Az ácsi templom I. periódusát is ide sorolta.¹⁴⁴ A kutatás akkori helyzete alapján úgy tűnt, hogy a patkós szentélytípus főként Észak-Magyarországon fordul elő, mintha a legkorábban itt terjedt volna el. Nem került el azonban figyelmét, hogy az Alföld délkeleti végében, Gyula és Orosháza környékén, ugyancsak előfordul ez a típus, s itt a gellértegyházi és a szentbenedeki templomra utalt.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Gerevich 1938. 31.

¹⁴¹ Nagy 1958. 549, 554, 557, 559.

¹⁴² Nagy 1958. 559.

¹⁴³ Valter 1963. 282–289.

¹⁴⁴ Valter 1963. 286–288.

¹⁴⁵ Valter 1963. 287.

A kutatástörténetben újabb állomásnak Horváth Ferenc csengelei ásatásának feldolgozását tekinthetjük.¹⁴⁶ A szerző korábbi vélemények egyes részeit vitatva, másrészt újabb – s első-sorban dél-alföldi – ásatási eredményekre hivatkozva a típus megjelenését már a XI. századig vezette vissza, sőt feltételezte egy egészen korai, XI–XII. századi dél-alföldi csoport meglétét is (Pusztaszer, Szőreg, Gellértegyháza).¹⁴⁷ A típus elterjedésének irányát Valter Ilona elképzelésével éppen ellentétesen határozta meg. Szerinte csak a legkésőbbi területi előfordulása esik a Felvidékre, s úgy vélte, hogy a legkorábbi patkóíves alaprajzi megoldások eredetét – a tarnaszentmáriai ill. a Gellértegyházán és a Berettyóújfalu-Andaházán feltárt templomok alapján – valószínűleg bizánci területen kell keresnünk.¹⁴⁸

A patkóíves típussal kapcsolatban ugyancsak a korai felbukkanás véleményére jutott később Parádi Nándor is; szerinte a patkóíves szentély a XI. század közepén a körtemplomoknál szintén előfordul.¹⁴⁹

Pálóczi-Horváth András az 1984-ben megjelent tanulmányában az eddigi eredményeket tovább bővítve elsősorban az elterjedést érintő kérdésekkel foglalkozott.¹⁵⁰ Elfogadta a patkóíves szentélyű alaprajzi típus korai, XI. századi megjelenését, de felhívta a figyelmet arra, hogy egyelőre a megnövekedett számú patkóíves templom ismerete sem elegendő az elterjedési folyamat rekonstruálásához.¹⁵¹

Időközben Valter Ilona is elfogadta a patkóíves szentélyű templomok XI–XII. századi csoportjának elkülönítését az Alföld déli részén, viszont a felvetődött esetleges bizánci eredet szerinte erősen megkérdőjelezhető.¹⁵²

A Békés megyei patkóíves szentélyű templomok számának emelkedése is egyértelműen azt bizonyítja, hogy e szentélyforma korántsem számított olyan ritkaságnak, mint amennyire azt korábban feltételezték. Nemcsak az jelentett azonban meglepetést az ismert részadatok szintézisekor, hogy a patkóíves típus száma korántsem képvisel építészeti ritkaságot, hanem az is, hogy a korábban egymással versengő négyszögletes és félköríves formák mennyiségi különbsége az Alföldnek ezen a vidékén mennyire eltér egymástól. Nem számítva ugyanis a nemzeti monostorokat és a gyulai várkapolnát, az ismert falusi templomok szentélyformájának típusonkénti megoszlását vizsgálva 33 templom 39 építési periódusa között 21 félköríveset, s mindössze 8 négyszögleteset találunk. Ide tartozik még egy kívül és belül egyaránt patkóíves, egy sokszögzáródású és két ismeretlen alakú mellett hat olyan is, amelynél a szentély kívül félköríves, de belül patkós.

A döntő többségben lévő félköríves szentélyforma tehát eddig az előkerült templomok több mint felénél fordult elő az Alföldnek ebben a régiójában, s ettől jelentősen kevesebb számban találhatók négyszögletes illetve patkóíves templomok. Az utóbbiak viszont szinte azonos arányban (8 illetve 7 esetben) képviselik magukat. Az Árpád-kort követő idők gótikus megjelenési formájára – a sokszög záródású – típusra mindössze egyetlen példát említhetünk. Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a korábbi elképzelésekkel ellentétben a félköríves és az egyenes szentélytípus nem azonos arányban fordul elő, másrészt a patkóíves forma az eddigi elképzelésekhez viszonyítva sokkal általánosabb lehetett, harmadrészt pedig a patkóíves és a négyszögletes típus a jelek szerint közel azonos nagyságrendet képviselt az elterjedési térképen. Az egyes szentélyformákon, azok változatain illetve az érintett településeken végigtekintve úgy tűnik, hogy területi elkülönülés a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem mutatható ki: mindegyik forma megtalálható a vizsgált terület teljes egészén, s az egyes típusok előbukkanására bárhol lehet számítani.

¹⁴⁶ Horváth 1978. 91–126.

¹⁴⁷ Horváth 1978. 119–120.

¹⁴⁸ Horváth 1978. 120, 89. j.

¹⁴⁹ Holl-Parádi 1982. 20–22.

¹⁵⁰ Pálóczi-Horváth 1984. 109–135.

¹⁵¹ Pálóczi-Horváth 1984. 127, 11. j.

¹⁵² Valter 1985a. 330.

Békés megyei középkori templomok szentélyformái

Település	Félköríves	Egyenes	Kívül félkör-, belül patkóíves	Patkóíves	Sokszög	Ismeretlen
1. Apácaegyháza		+				
2. Bánkút, Rózsa-major		+				
3. Békéssámson, Cigánd	+					
4. Bercsényegyháza I. periódus			+			
II. periódus			+			
5. Csabacsüd I. periódus	+					
II. periódus	+					
6. Csorvás	+					
7. Déce	+(?)					
8. Doboz(Felső-)		+				
9. Endrőd 6. lelőhely	+					
10. Fövenyes I. periódus	+					
II. periódus		+				
11. Gádoros			+			
12. Gellértegyháza				+		
13. Györke		+				
14. Gyula, Szeregyháza		+				
15. Gyula 144. lelőhely	+					
16. Hidas	+					
17. Kamut 27. lelőhely			+			
18. Kamut 120. lelőhely	+					
19. Kardoskút I. periódus		+				
II. periódus	+					
20. Kaszaper	+					
21. Kétsopron I. periódus	+					
II. periódus	+					
22. Kopáncs	+					
23. Kovácsháza	+					
24. Megyer(Mező-)	+					
25. Murony			+			
26. Nagyszénás 2. lelőhely	+(?)					
27. Peterd	+					
28. Pusztaföldvár						+
29. Sarkadkeresztúr 5. lelőhely		+				
30. Szénásegyház	+					
31. Szentbenedek			+			
32. Szőlős						+
33. Vizesmonostor I. periódus	+					
II. periódus					+	
ÖSSZESEN	21 (54%)	8 (21%)	6 (15%)	1 (2,5%)	1 (2,5%)	2 (5%)

A fenti arányokat és megállapításokat erősítik a monostorok is. A Csolt-monostor ásatásánál feltárt, a II. építési periódusba tartozó egyhajós templom szentélye, a III. periódust jelentő templom és a IV. periódusban épített háromhajós bazilika főszentélye szintén félköríves volt, a monostortemplom két oldalhajója pedig egyenesen záródott. A gerlai monostor mindhárom hajójának keleti végét félkörívesre építették, éppen úgy, ahogyan Gyulamonostora első periódusai szentélyének formája is félkörívesen készült. Kivételt képez a sorban Gyulamonostora utolsó, V. építési periódusának gótikus szentélye, valamint a gyulai ferences rendház temploma, amelynek szentélye mindkét építési periódusában szintén a nyolcszög három oldalával záródott. Ezek építése azonban eleve csak az Árpád-kort követő időkben, a ferences templom esetében pedig biztosan csak a XV. században kezdődhetett.

A szentéllyel kapcsolatban szükséges említést tenni az oltárról is. A Békés megyei falusi templomok között csak elvétve találkozhatunk olyan jelenségekkel, amelyek erre vonatkozó adatokkal szolgálhatnak. Ebből is látszik azonban, hogy a középkori falusi egyházakban nem volt jellemző a maradandó anyagból kialakított oltárok használata, ezért általában nem maradt meg azoknak semmilyen nyoma. Egyetlen példát említhetünk csupán ennek ellenkezőjére: a vizesmonostori ásatás alakalmával Juhász Irén a templom második, gótikus periódusához tartozó kerek oltáralapozást tárt fel. Talán az egykori oltár helyére utaló jelenségek (a szentélyben talált különböző, kései beásások, illetve sírok által szabadon hagyott területek) szóba kerülhetnek még a hidasi és a szentbenedeki templommal kapcsolatban is. A nagyobb templomok, monostorok közül mindössze a gerlai bazilika főoltára teljesen kiszedett alapozásának helye maradt meg.

Az alföldi középkori épített emlékeknek szomorú ismérve a teljes pusztulás. A meglehetősen nagy számban ismert korabeli templomok között nincs egyetlen egy sem, amely a maga

valóságában napjainkig fennmaradt volna, sőt elmondható, hogy szinte kizárólag régészeti terepbejárások megfigyeléseiből vagy jó esetben is csak ásatásokból származnak rájuk vonatkozó adataink. Nehéz tehát olyan belső építészeti elemekről szólni, amelyek az épület fennállásakor jelentős szerepet tölthettek be a belső szerkezet megosztásában. Ezek mára gyakorlatilag eltűntek, s legfeljebb az alapozás illetve az épület alaprajzának összefüggéseiből lehet egykori létéükre következtetni.

Igy van ez az alföldi egyházak esetében a középkori templomteret két részre osztó diadalívvvel is. Lényegében eredeti formában megmaradt építészeti elemről nem beszélhetünk, s velük kapcsolatban ezúttal is mindössze az ásatások során előkerülő alapfalak vonalvezetéséből indulhatunk ki.

Igen érdekes azonban, hogy míg az egyházi épületek gyakorlati, funkcionális belső szerkezetéből adódóan diadalívnek minden egyes templomban lennie kellett, addig a régészeti feltárások során kibontakozó alaprajzokon ez csak részben tükröződik vissza. Természetesen ez nem jelent ellentmondást, hiszen a diadalív építészeti kialakításában, megoldásában számtalan eszköz állt egy-egy építőmester rendelkezésére. Ugyanakkor az ásatásokon előkerülő egyik-másik alapozásnál a templom hajóját a szentélytől elválasztó vonalban a déli és az északi oldalon is beugró alapozás figyelhető meg. Felmerül tehát a kérdés, vajon van-e valamilyen törvényszerűség ezen alapozások léte vagy hiánya között. Ezen északi és déli beugró alapozások szisztematikus elkülönítése és vizsgálata mellett felvetődik egy igen különös és mindenképpen magyarázatra szoruló jelenség elemzésének szükségessége is. Ez pedig azokkal az egyvonallú, folytonos alapozásokkal kapcsolatos, amelyek néhány esetben ugyancsak a szentély és a hajó találkozásának vonalában kerülnek elő, s amelyeket alkalmasint, jobb elnevezési lehetőség hiányában, leggyakrabban egyszerűen csak „átkötő alapozásoknak” szoktak említeni.

Mit mondanak tehát a Békés megyei ismert középkori templomok alaprajzai ezekről a kérdésekről?

Elsőként az egyértelmű, hogy a belül patkóívvvel záródó szentélyeknél – tekintve, hogy az alapfal szélei itt csúcsban futnak össze – a diadalívnek külön alapozása nem lehetett, pontosabban az építőmestereknek a csúcsban összefutó belső alapozást kellett felhasználniuk a falazás közben a diadalív kialakítására. Ugyanez érvényesült a kerektemplomoknál is, ahol a diadalív vonalában a szentély és az alapfalak szintén csúcsban találkoztak.

Sokkal karakteresebb a diadalívhez tartozó pilléralapozás megjelenése a félköríves vagy a négyszögletes szentélyű templomoknál, mivel ezeknél a szentély és a hajó falai a találkozá-

suknál egymással párhuzamosak, tehát a diadalívpilléreket ezekre merőlegesen lehetett kijelölni. Nem minden egyenes vagy félköríves szentélyű templomnál találunk viszont külön a diadalívpillér számára készült beugró alapozást. Építészetiileg ez sem jelenthetett természetesen problémát, hiszen a középkori templomok szentélyének bejárata, illetve azok belső szélessége eleve nem volt olyan nagy, hogy a távolság áthidalása, boltívvvel való lezárása gondot jelentett volna. Néhánynál azonban mégis előfordul egy-egy beugró alapozás, amely nem lehetett más, mint a diadalív önálló falpillérének alátámasztó felülete. Ilyen alapozások maradványai kerültek elő eddig az ismert Békés megyei 33 falusi templomnak mintegy negyedénél, szám szerint nyolcnál.

Diadalívpillér-alapozások Békés megyei középkori templomoknál

Bánkút, Rózsa-major	Kaszaper
Csorvás	Kétsopron II. periódus
Fövenyes II. periódus	Kovácsháza
Hidas	Sarkadkeresztúr 5. sz. lelőhely

Egyik-másik templomnál, bár előkerült a templomfal legnagyobb részének alapozásmaradványa, s a szentély formája is nagy valószínűséggel kiserkeszthető volt, mégsem biztos, hogy diadalívpillér számára külön alapozás készült-e (Décse, Nagyszénás 2. sz. lelőhely, Szőlős). A monostorok illetve a gyulai ferences templom közül az utóbbinak és a gyulai monostornak volt hasonló célt szolgáló alapozása.

A már említett „átkötő alapozások”-kal kapcsolatban Békés megyében az eddigi kutatások során két példa fordult elő. Felsődoboz temploma és a Gyula szeregynyázi határrészén előkerült templom nagyon hasonló alaprajzi formáját, méretét tekintve is, s mindkettőnél szinte ugyanolyan átkötő alapozás helye volt megfigyelhető. Az alapozás e fajtájának magyarázatát adni azonban jelenlegi ismereteink alapján még nem lehet, s ez további feladatot jelent. A vá-

lasz megfogalmazásában talán segítséget jelent majd a Csolt-monostor XII. század végére keltezett IV. építési periódusánál, a pillérek alatt alkalmazott „sávalapozás” is, amelyet az ásató statikai okokra vezetett vissza.¹⁵³ A karzatot tartó pillérek alatti folytonos alapozás technikai kialakítása talán szintén ezzel magyarázható. Szentélylépcső alapozása is szóba jöhet.

6. A hajó, a bejárat és a karzat

A középkori templomok két fő része közül a nagyobb területű a hívek számára szolgált, bár nincsen elegendő adat arra, hogy egy-egy település lakói hogyan helyezkedtek el benne, különösen a késő középkor idején, amikor a templom

¹⁵³ Juhász 2000. 287.

belsejét rendszeresen használták temetkezések céljára is. Bizonytalanság van abban a tekintetben is, hogy a templomhajó nagysága hogyan lehetett arányban a település lakosságának számával. Az összefüggés önmagában több mint bizonyos, viszont a részleteket tekintve több kérdés még válaszra vár. Ilyen kérdés például az, hogy a lakosság mely része, milyen módon, milyen rendszerességgel tartózkodott a templomban, vagy az is, hogy miként egyeztették össze a templomban való temetkezést (korábbi és újabb sírhantok, föld ülepedése) a templomtér egyéb használatával. Ez a probléma fentebb, a templomok méretével összefüggésben is fölmerült már.

A középkori templomok hajójának két fajtája, kör alakú vagy négyszögletes változata ismert. A tájolással kapcsolatban arról is volt már szó, hogy a szentély mindig a keleti oldalon helyezkedett el, a templom hajója tehát a nyugati oldalra esett. A Békés megyei hiteles ásatások során dokumentált, vagy a ma is álló középkori egyházak alaprajzi elrendezése bizonyítja emellett, hogy a templomhajó formája – a főnyesi rotunda kivételével – kivétel nélkül, minden esetben téglalap alakú, tehát kelet–nyugati irányban hosszúkás volt. A korábbi közlésű, ezzel ellentétes tájolás és ettől eltérő alaprajz így bizonyosan téves megfigyelésre utal, s mindenképpen ellenőrzésre szorul. Bizonyosan téves vagy részmegfigyelés, illetve pontatlanság eredménye lehet pl. a gellértegyházi, a pusztaföldvári vagy a szőlősi alaprajz. A korábbi megfigyelések pontatlanságai az utóbbi évek korszerűbb ásatási módszereivel folytatott hitelesítő, ellenőrző ásatások alkalmával szinte kivétel nélkül bizonyítást nyertek (Fővenyes, Kardoskút, Szentbenedek).

Igen szokatlan alaprajzi formát jelent – bár végső soron nem elképzelhetetlen – az a variáció is, amelynél a templomhajó és a szentély falát ugyanazon falsík képezi, tehát a szentély és a hajó azonos szélességű, vagyis ahol a szentély fala nincs fél vagy egy teljes falszélességgel bel-

jebb a hajó hosszanti falainál. A szentély és a hajó találkozásánál itt nincs a hajónak beugró falszakasza, s diadalívhez tartozó pilléralapozás sem található (Békéssámson, Csabacsüd II. periódus, Kovácsháza I. periódus, Vizesmonostor I–II. periódus). Tekintve, hogy ezek egyrészt régi, még a XX. század közepe előtti, másrészt nem szakember által végzett, illetve ugyanazon ásatóval jelzett ásatások, a hitelesítő vagy ellenőrző feltárás igénye ezekkel kapcsolatban ugyancsak jogosan vethető fel. Ezt megerősíti e néhány templomnak az összeshez mért elenyésző aránya is.

Talán különösnek mondható, hogy a vizsgált 33 középkori falusi templom alaprajza között mindössze egy rotunda alaprajza található, a többi templom mindegyike hosszúkás volt. Ezen az arányon is csak kicsiny mértékben javít az, ha az egy ismerthez még hozzászámítjuk a közöletlen, szintén rotundának leírt battonyai templomot, vagy figyelembe vesszük a középkori oklevelek szövegében felbukkanó, s Békéscsabától dél-nyugatra lokalizált Kerekegyháza falu – ásatással ugyan még nem hitelesített, de nevéből ítélve szintén kör alakú – templomát is. Egyelőre nincs arra válasz, hogy egy adott településen mi határozta meg egy-egy templom- vagy templomhajó formáját.

A templomhajó vizsgálatához tartoznak a korai templomok későbbi bővítésekor bekövetkezett, a templomhajót érintő változások is, de ezeket az egész épület átalakításának összefüggései miatt az átépítésekkel kapcsolatos fejezetben érdemes áttekinteni.

Külön kell viszont szólni a hidasi templom hajójáról, mert eddig ugyancsak kevésbé érintett, sőt meglehetősen tisztázatlan kérdéskört érint. A templom feltárásakor nagyrészt a megszokott jelenségekkel találkoztunk, közöttük azzal, hogy a késő középkor idején a templom belsejében is temetkeztek. A rövid ásatás során a templom belsejében 47 sír került elő, pedig a hajó északnyugati és délnyugati sarkát, valamint déli szélének jelentős részét fel sem tártuk. Az

előkerülő sírok tehát igen nagy sűrűségben, és egymás fölött több rétegben jelentkeztek. Éppen ezért volt különös és szokatlan az, hogy a templomhajó északkeleti sarkában a sírok által szabadon hagyott, kb. 2 x 1,5 méteres szabályos négyszög alakú terület érintetlenül maradt. Tekintve a közvetlen környezetében előkerülő sírok jelentős zsúfoltságát, az adott helyen csak egykori berendezési tárgy meglétét lehet feltételezni, s ez valószínűleg a szószékkel – vagy mellékoltárral(?) – azonosítható. A középkori falusi templomokban esetleg használt szószékekre vonatkozó ismeretek összegyűjtésével azonban még adós a kutatástörténet, sőt magára a szószék általános funkciójára, elterjedésére, használatára vonatkozó adatok mennyisége is meglehetősen szegényes. Általános említései, meghatározásai használatának magyarországi elterjedését a kolduló rendek XIII. századi megjelenésével hozzák kapcsolatba,¹⁵⁴ de az előzmények vonatkozásában a Szent Gellért életével kapcsolatban említett „prédikáló szék” sem lehet mellékes.¹⁵⁵

Általános, régről ismert törvényszerűség, hogy a középkori templomok bejárata a hajóba vagy a déli vagy a nyugati oldalon nyílt. A Békés megyei középkori falusi templomásítások során a bejárat egyértelmű nyoma sehol sem került elő. Az ásatók a békéssámsoni és a kovácsházi, illetve feltételelesen a dobozi, a gádorosi, a fővényesi templommal kapcsolatban a nyugati oldalon határozták meg a bejárat helyét, máshol a kérdés nyitva maradt. Egyértelműbb volt a helyzet a Csolt-monostor és talán a gerlai templom épületének feltárásakor, hiszen ezeknél a két hatalmas nyugati torony, az előbbinél pedig a templom déli oldalán elhelyezkedő kolostor eleve a nyugati főbejáratot feltételezi.

Azoknál a falusi templomoknál, ahol csak találgatni lehet a bejárat helyét, érdemes figyelembe venni az újkori beásások helyét, mint ahogyan a szentélyekben feltételezhető oltárok

esetében. Az újabb kori kincsmondák ugyanis többnyire abban gyökereznek, hogy az elhagyott, sokszor évszázadokon át magányosan álló, nyilvánvalóan romladozó állapotban lévő templomok épületének sarkában, az oltár vagy éppen a bejáratí ajtó küszöbje alatt kincset rejtettek el. Valószínűleg ezzel összefüggő, általános jelenség a középkori templomok feltárásánál, hogy az épület területét különböző, kisebb-nagyobb, sokszor igen tekintélyes méretű, kései beásások szabdalják szét, bolygatják meg. Ezek a beásások természetesen különválaszthatók azoktól, amelyek egyértelműen az alapfalakban található téglá vagy kő kitermelését célozták, s melyek éppen ezért közvetlenül csak a falak vonalában keletkeztek. A templomtér belsejében, néha azon kívül is, de szorosan a falakhoz igazodva, ugyanakkor szabálytalan formákkal jelentkező gödrök szerepe ezektől teljesen eltérő lehetett, s csupán kincskeresés célját szolgálhatták. Az épület eredeti, a bolygatások, kincskereső gödrök keletkezésének idején még minden bizonnyal látszó bejárata lehet annak is a magyarázata, hogy a napjainkra már teljesen eltűnt, s csak ásatással azonosítható templomoknak az északi alapfalai maradnak meg épebben. A különböző beásások, gödrök ugyanis leginkább a déli és a nyugati alapozásokat bolygatták meg, sokszor teljesen átvágva és eltüntetve magát az alapozást is.

A hidasi templom feltárásakor – kivételként erősítve a fenti, tömeges beásások előfordulására vonatkozó szabályt – a falak helyén csak két kisebb gödör, s a szentélyben is mindössze egy-két kisebb kiterjedésű beásás került elő. A középkori templomok bejáratának fentiekben említett általános elhelyezkedésére utalva nem lehet véletlen, hogy a hidasi két gödör éppen a déli és a nyugati fal közepén került elő. A gödrök felső széleinél még a döngölt földből készült alapozás tetőjére rakott legelső téglák is az eredeti helyükön maradtak meg. A két gödör így a templom bejáratának helyét jelölheti, amely a hajó déli vagy a nyugati falának köz-

¹⁵⁴ Zádor 1984. 112–113; Gerő 1984. 180; Llex 240.

¹⁵⁵ Kml 112.

pére, sőt mindkettőre is eshetett. Két bejáratot feltételezve azonban azok egyidejűsége nem bizonyítható (58. kép).

A bejárat helyének megállapításában sajnos a templom körüli temetők sírjainak elhelyezkedése sem segít, annak ellenére, hogy ez talán elvárható lenne, hiszen ahol sírok vannak, ott nem lehet út, s ahol út van, oda nem temetnek. Ez azonban a templom körüli temető sírjainál nem érvényesül, s ennek magyarázata sem ismert eddig. A templomok déli és nyugati oldalánál ehelyett mindenütt sírokra bukkanunk, még közvetlenül a feltételezett bejárat előtt is.

Nem lehet jelen témánk keretein belül részletesen kitérni a középkori európai templomok nyugati karzatával kapcsolatban született különböző szakmai vélemények és a kutatástörténet adott időszakában jelentős eredményeket hozó tudományos viták kérdésére. Annál érdekesebbek viszont témánk szempontjából az olyan, regionális összefüggésekben felbukkanó, szinte jelentéktelennek tűnő, kicsi, középkori falusi egyházak, amelyeknél az ásatások karzat-alapozásokat tárnak fel.

Békés megyében az első, középkori falusi templomhoz tartozó karzattartó alapozás Zalotay Elemér gellértegyházai ásatásán került elő, még az 1950-es évek elején. Az alapozást ugyan a közölt templomalaprajzon nem találjuk, de a feldolgozás szövegében van szó róla: a templom nyugati zárófalától 1,5 méterre, a templom belsejében ugyanis 80 cm széles falrészt találtak.¹⁵⁶ Bár az ásató nem tesz említést külön karzattartó alapozásról, ez a falrész viszont csak ezt jelentheti.

A második, már gyéértelműen a templom karzattartójának meghatározott alapozást Méri István dokumentálta a kardoskúti ásatásán, szintén az 1950-es években. A templom második építési periódusához tartozó alapozás itt is a hajó nyugati falához igen közel helyezkedett el, s északi és déli vége majdnem a főfalakig nyúlt.

Sokáig ez a két (alaprajzon megjelenítve viszont csak egy) példa volt a karzattartó alapozá-

sokra a megye területén. 1978–1979-ben a gyulai Törökzugban előkerült templom első, második és harmadik periódusához tartozó, a nyugati zárófaltól kissé beljebb elhelyezkedő, két különálló, négyszögletes, szintén karzattartó pilléralapozást figyelt meg Jankovich Dénes. A hajó nyugati irányú meghosszabbításával a negyedik építési periódusban ez a karzattartó alapozás elvesztette funkcióját, viszont az új nyugati zárófalhoz igazítva egy másik, középen elhelyezkedő pilléralapozást készítettek. Ez a legkésőbbi, már háromhajós, ötödik periódus templomában is szerepet kapott.

Az utóbbi években további négy falusi templomban kerültek elő karzatalapozások: Kamuton 1991-ben, Décsén 1993-ban, Sarkadkeresztúron 1995-ben, Nagyszénáson pedig 1999-ben.

A kamuti alapozásának északi és déli vége elérte a főfalak alapozását, de nem egyszerre, azonos módon készült azokkal. A nagyszénási majdnem ugyanilyen volt, viszont az alapozás vége csak az északi fallal érintkezett, a déli oldalon pedig mindössze megközelítette azt. A sarkadkeresztúri templom karzattartójának szabályos, középre igazított elhelyezkedése a kardoskútihoz hasonlít leginkább. A többitől eltérő a décsi karzattartó szerkezete, elhelyezkedése. A templom első periódusában a karzattartót a hajó délkeleti sarkában alakították ki, erre utal, hogy a karzattartó alapozás a déli falra támaszkodott, az északi faltól pedig igen nagy távolság választotta el. A második építési periódusban – egy önálló, szabálytalan alakú alapozástömb helyéből ítélve – a templomhajó délnyugati sarkában lévő karzattartó északi szélét alátámasztották, megerősítették.

A biztosan nemzetségi monostornak számító csolti és gerlai bazilika épületében ugyancsak számíthatunk korabeli karzattartó kialakításával, de ezeknek a toronypárok megléte és tartószerkezete miatt nem volt szükség külön karzattartó alapozásra.

Az előkerült, karzattartó alapozással rendelkező templomok között vannak tehát olyanok, amelyeknek csak egy építési periódusuk volt, s még az Árpád-kor idején elpusztultak (Kamut, Sarkadkeresztúr), s voltak olyanok is, amelyek-

¹⁵⁶ Zalotay 1957. 51.

nek Árpád-kori átépítéseikhez kapcsolódtak a karzattartó alapozások (Kardoskút, Nagyszénás). A kevés adatból arra is van példa, hogy az Árpád-kori karzattartót a késő középkorig használták (Décse, Gyula I–III. periódus), vagy pedig a késő középkorra keltezhető kialakításuk (Gyula IV. periódus).

A Békés megyei példákban az látszik tehát, hogy a templomi karzatok építése, használata nem számított ritkaságnak, még a legkisebb, legeldugottabb falvakban sem. (Az ismert 37 egyház közül 9-ben, a templomok közel egyegyedében bizonyított a karzat megléte.) Alkalmazásukra sor került már a legkorábbi építésű templomoknál, az átépítések során is megtarthatták, vagy változtatták helyüket, sőt a késő középkorban is emeltek új karzatokat. Megtaláljuk őket a különböző falvak kisebb vagy nagyobb templomaiban és a nemzeti monostorokban. Használatuk így az egész középkoron keresztül általánosnak mondható térben és időben egyaránt, gazdagságtól vagy az épület nagyságától függetlenül.

Bizonytalan azonban továbbra is a főfalakéltől eltérő alapozástechnikájuk magyarázata. Még ha a szerkezetileg legegyszerűbb épületet – pl. a kamuti egyperiódusú templomot – vesszük ugyanis vizsgálat alá, azt látjuk, hogy a karzattartó alapozásának összetétele annak ellenére eltér a főfalak összetételétől, hogy a karzattartó alapozásának két vége eléri a hajófalak alapozását. Joggal lenne pedig várható, hogy szerkezeti egyszerűségénél fogva legalább ennél a templomnál egyszerre, azonos módon, azonos technikával, ugyanazon építési szakaszban készült a karzattartó és a főfalak alapozása. Ezzel szemben a főfalak és a karzattartó alapozásának metszete egyértelműen bebizonyította, hogy közöttük jelentős eltérések vannak, vagyis a két alapozás kétféle technikával készült. Így nem lehet eldönteni azt sem, hogy egy vagy két építési periódusról, esetleg ugyanazon periódus két különböző építési szakaszáról kell-e beszélnünk. Ugyanez érvényes a nagyszénási és a sarkadkeresztúri alapozásra is.

7. Az átépítések és a támpillérek

A rendelkezésre álló adatok tanulságos megállapításokat tesznek lehetővé az alföldi egyházakkal kapcsolatosan még akkor is, ha ezek napjainkra lényegében csak nyomokban maradtak fenn. A nagyobb nemzeti monostorokkal vagy a gyulai ferences rendházzal kapcsolatban semmi különös nincsen abban, hogy az eredeti épületeket használatuk későbbi szakaszában átépítették, kibővítették, a kor változó építészeti irányaihoz alkalmazkodva stílusukban, szerkezetükben is átalakították. A falusi templomoknál azonban egészen más jelenségekkel találkozunk.

A 33 ismert alaprajzzal rendelkező falusi templom közül mindössze 15-nél (45%) találunk átépítésre, átalakításra utaló, egyértelmű adatot. Mivel bizonyos, hogy valamennyi templom építésének idejét az Árpád-korra keltezzük (lásd alább!), s a 15 templom közül csak három néptelenedett el még ebben az időben, két általánosítható megállapítás tehető. Az egyik szerint az átépítések legnagyobb részének ideje – ha nem is száz százaléka – a késő középkorra tehető, a másik pedig az, hogy több olyan Árpád-kori eredetű templom volt Békés megye területén (pl. Felsődoboz, Hidas, Mezőmegyer, Murony), amelyek eredeti formájukban, bármilyen átépítés vagy szerkezeti változtatás, illetve bővítés nélkül maradtak fenn a késő középkor végéig. (Décsén is mindössze a nyugati falat rakták újra a régi helyén, s a karzattal erősítették meg.) A településszerkezet középkoron belüli változásaira, pl. az egyre kevesebb, de nagyobb lélekszámú települések kialakulására, vagy új stílusirányzatnak (a gótikának) az építészetben is egyre szélesebb körben elterjedő hatására gondolva ez igen feltűnő, s azt jelenti, hogy a nagyobb közigazgatási vagy kereskedelmi központoktól távol eső falvakban ezek az új hatások csak meglehetősen korlátozottan terjedtek el. A különböző külső hatásokkal szemben a változások terén a fő szempontnak mindenkor a gyakorlati szükségszerűség bizonyult.

Árpád-kori eredetű, később átépített, átalakított vagy kijavított falusi templomok Békés megyében

Falv	Pusztulásának ideje	Bővítéssel járó átépítés					Kiegészítés, javítás	Átalakítás ideje
		É	K	D	Ny	új		
Bercsényegyháza	Árpád-kor	+						XII–XIII. sz. ford.
Csabacsüd	késő középkor		+					XIV. sz.
Csorvás	késő középkor						+	XIV–XVI. sz.
Décse	késő középkor						+	XII–XIV. sz.
Fővényes	késő középkor	+				+		XII–XIII. sz. c.fele XIV. sz. után
Györke	késő középkor				+			XIII. sz.
Kardoskút	Árpád-kor					+		XII–XIII. sz. ford.
Kaszaper	késő középkor						+	XV. sz.
Kétsopron	késő középkor		+					XIV–XV. sz.
Kovácsháza	késő középkor				+			XV. sz.
Nagyszénás 2.	Árpád-kor				+			XII–XIII. sz.
Szénásegyháza	késő középkor			+				XIV–XV. sz.
Szentbenedek	késő középkor				+			XIV–XV. sz.
Szőlős	késő középkor				+			XIV–XV. sz.
Vizes	késő középkor		+					XIII. sz. vége

A fenti táblázatból kiderül, hogy a bővítéssel járó átalakítások terén minden variáció előfordul: a négy égtáj irányába való bővítés mellett a régi lebontására és teljesen új épület emelésére is van példa. Nem számított, hogy a szentélyt (Csabacsüd, Kétsopron, Vizes) vagy a nyugati zárófalat (Györke, Kovácsháza, Nagyszénás 2. lelőhely, Szentbenedek, Szőlős) kellett-e lebontani, vagy éppen az egész régi templomot (Fővényes, Kardoskút); sőt az sem, hogy a régi templomhagyó tere nem lett a bővítés után szabályos (Csabacsüd, Kétsopron, Szentbenedek, Vizesmonostor). Kizárólagos szempont a templom funkciójának minél jobb kihasználása, a célszerűség illetve az általános használhatóság volt.

Jellemző adat lehet a későbbi kutatástörténet számára az is, hogy a falusi templomok bővítésének ideje nem feltétlenül kapcsolódott a késő középkor időszakához, hanem a 15 templomból háromnak a bővítésére még az Árpád-

kor folyamán sor került (Bercsényegyháza, Kardoskút, Nagyszénás 2. lelőhely). E három település egyike sem érte meg ugyanis a XIV. századot, s még az Árpád-korban elnéptelenedett. A jelentősebb átépítések, átalakítások idejét nagyon nehéz megállapítani, s legtöbbször csak hozzávetőleges időpontot lehet megbecsülni. A bizonytalanságok ellenére is valószínű azonban, hogy a legtöbb változást a XIV. századi általános társadalmi és főként gazdasági fejlődés indította el, amely a XV. században teljesedett ki. A helyi fejlődés a XVI. század elejéig tartott, de ekkor – egy-két kivételtől eltekintve (pl. a gyulai ferences templom bővítése) – valószínűleg már minden, templomot érintő változtatáson túl voltak a falvak. A táblázatban összefoglalt adatok szerint az épületek átalakításának leggyakoribb időszaka szintén a XIV–XV. század volt.

Arra ugyancsak akadt példa, hogy bár az eredeti templom nagyságát nem módosították, még-

is változtattak a templom külső jellegén, megjelenési formáján. Csorváson és Kaszaperen pl. a gótika hatását keltő támpilléreket emeltek mindössze a meglévő falak mellé.

Tanulságos az is, hogy a 15 átépítésen, átalakításon átesett falusi templom között kettőnél több építési periódusa – a főnyesi északi körívhez kapcsolódó bővítést kivéve – egynek sincs.

Mindent összevetve tehát a templomok bővítése, átalakítása elkezdődött már a XII–XIII. század fordulóján, de döntő lökést ebben csak a XIV–XV. század hozott. Egy-egy épületen pedig leginkább csak egyszer végeztek átalakítást, bővítést.

Nem meglepő természetesen, hogy a támpillérek előfordulása az átépítésekkel van összefüggésben, hiszen ha mindegyik templomnak volt Árpád-kori előzménye – mint ahogy az eddigi megfigyelések ezt igazolják –, akkor a gótika későbbi hatására elterjedő támpillérek törvényszerűen csak az egyházak későbbi átalakításával, átépítésével lehetnek kapcsolatban.

Az alföldi magyar falusi egyházépítészetnek sajátos vonása azonban, hogy az európai gótika kései és távoli, s mindenképpen periférikus lecsapódásképpen az itt előforduló támpillérek alkalmazása nem feltétlenül járt együtt a templomtest átalakításával is. Ehelyett mindössze a támpilléreknek az épület külső jellegére gyakorolt hatása ragadta meg a helyi építőmestereket,

s nem foglalkoztak a falaknak a gótika szabályai szerint kötelező szerkezeti változtatásának szükségességével. A támpillérek gyakorlati, támasztó funkcióját azonban igen jól kihasználták a kora Árpád-kori épületek bővítésekor keletkező falcsatlakozásoknál. Ilyen gyakorlati szerepet nyertek a hosszanti falak melletti támpillérek pl. a kétsoproni, kovácsházi, szentbenedeki, szőlősi, vizesi templomnál, viszont mindössze gyakorlati funkció nélküli díszként jelentkeztek pl. a csorvási, kaszaperi, kopáncsi, szénásegyházi templomnál. Az alföldi falusi támpillérek alkalmazására tehát az jellemző, hogy azokat olyan esetben is megépítették, ha a templom szerkezetében változtatás nem történt, s így a templomnak csupán a külső jellege változott meg, mintegy gótikus hatást kölcsönözve az épületnek a támpillérek által.

Végigtekintve a 33 ismert Békés megyei falusi templom alaprajzán, mindjárt szembeötlik, hogy a támpillérek alkalmazásának száma nem azonos az átépített épületek számával, hanem annál kevesebb. Ez pedig azt jelenti, hogy nem mindegyik kései átalakításnál vagy átépítésnél alkalmaztak támpillért, de minden támpillér egyben átalakítást is eredményezett. A középkori falusi templomok rendelkezésre álló alaprajzainak csaknem harmadánál, összesen 10 templomnál találunk támpillért.

Támpillérek középkori Békés megyei templomoknál (db)

<i>Település</i>	<i>Szentélynél</i>	<i>Hajónál</i>	<i>Hajónál és szentélynél</i>
Csabacsüd	6		
Csorvás			6+3
Kaszaper			4+1
Kétsopron		2	
Kopáncs		2	
Kovácsháza			6+2
Szénásegyház			1+1
Szentbenedek		4	
Szőlős		(2)	
Vizesmonostor			2+4

A nemzetségi monostorok közül a csolti V. periódusának építése is megelőzte a gótika hatásainak itteni érvényesülését, s még ennek megérkezése előtt leáldozott a monostor fénykora. Ezért nem találunk a monostornál egyetlen támpillért sem. Hasonló volt a helyzet a gerlai nemzetségi monostornál is.

A gyulai Törökzugban feltárt templom legkésőbbi, V. építési periódusában, vagyis a templom legvirágzóbb korszakában, az addigi egyhajós templomot háromhajós bazilikává alakították, s az új épület északi főfalát és szentélyét sűrűn egymás mellett elhelyezkedő támpillérek erősítették.

A gyulai ferences rendház templomát ugyancsak gótikus stílusban, a kolostorral ellentétes oldalon és a szentélynél támpillérek sorával együtt építették fel a XV. században.

8. Különlegességek

A középkori templomok feltárásai – annak ellenére, hogy ezek az épületek szigorú szabályok betartásával készültek –, minden esetben tartogatnak meglepetéseket, s mindegyiknek van valamilyen egyedi sajátossága. A fejezet címe nem csupán ezekre az egyedi, de az általánosságok között mégsem szokatlan vonásokra utal, hanem azokra a jellemzőkre is, amelyek a régióban eddig feltárt épületek között egészen unikálisak.

Az előbbi csoportban majdnem mindegyik, alaprajzilag ismert templom felsorolható, a másodikban pedig leginkább a fővényesi, gádorosi, kardoskúti, sarkadkeresztúri illetve a bercsényegyházi említhető meg.

Egyedi különlegességnek számít például, ha az alaprajzot nem mértani pontossággal tűzték ki. Ez a pontatlanság legjobban a bánkúti és a bercsényegyházi templomnál szembe tűnő, de kisebb-nagyobb pontatlanság szinte mindegyik alaprajznál megfigyelhető. Az alapfalak sem mindig egyforma szélesek: a bánkúti templomnál az északi fal jelentősen szélesebb a többinél, a décsceinél, a kardoskútinál és a Kamut 27. sz. lelőhelyen feltárt templomnál pedig szintén az

aránytalanul széles döngölt alapozás hívja fel magára a figyelmet.

Az alaprajzon tükröződő szokatlan, különleges ismertető jegyek között azonban előfordulhatnak hiányos ásatási megfigyelésekre visszavezethető elemek is. Valószínűleg nem magyarázható mással például a gellértegyházi és a pusztaföldvári templom tájolása sem. Az előbbi leírása és a mellette közölt alaprajz nem mentes az ellentmondásoktól, az utóbbinál pedig hiányzik a szentély. Valószínűleg nem sikerült feltárni a szőlősi templom szentélyét sem, s erre utal a közölt alaprajz szokatlan formája.

Bizonytalanságról árulkodik – legalábbis az előkerült templomok többségét s azok megszokott szerkezetét, formáját tekintve – a békéssámsoni, a csabacsüdi, a vizesmonostori és a kovácsházi templom első periódusának alaprajza is. Az előkerült templomok túlnyomó többsége között ugyanis igen szokatlan ezen a vidéken az, hogy a templom szentélyének és hajójának fala folytonosan, elválasztópont nélkül csatlakozzon egymáshoz, még a kései átépítések esetében is. Egy-egy falcsonkot, kisebb síkbeli eltérést ugyanis csak a legpontosabb mérésekkel és feltárási technikával lehet dokumentálni. Kitűnő példája ennek az a fővényesi rotunda, amelyet az 1930-as években Implom József tárt fel, s amelynek szentélyét nem sikerült megfigyelnie. Ugyanebben az időben a szentbenedeki templom szentélyének szintén különös formáját rajzolta meg. Az 1980-as években elvégzett hitclesítő ásatások mindkét esetben bebizonyították, hogy a korábbi megfigyelések pontatlanok voltak, s ennek eredménye a két különös alaprajz közlése. A fővényesi rotundának a keleti oldalon volt szentélye, s a szentbenedeki templom szentélye is szabályos patkóívvvel záródott. A kovácsházi templom első periódusát az ásató szintén sajátos szentélykialakítással – s emellett támpillérekkel – ábrázolta, de ez a többi, bizonyosan hiteles alaprajz alapján ellenőrzésre szorul. Nem ismerünk ugyanis ilyen szentélykialakítású falusi templomot a vidéken, vagy olyat, amelynek első periódusa ne

az Árpád-korban épült volna, hanem a gótika jegyeit viselné magán.

Nem lehet viszont téves megfigyelésről beszélni a dobozi és gyula-szeregyházi templomnál a szentély illetve a hajó között előkerült átkötő alapozás esetében, bár ezek funkciójának meghatározása még magyarázatra szorul.

Ugyanígy kérdés az is, hogy egy-egy templom alaprajzában kiszerkesztésénél mi alapján választottak kisebb vagy nagyobb szentélyt. A hajóhoz viszonyítva igen nagy a szentély mérete például a Gyula 144. sz. lelőhelyen előkerült templomnál, s feltűnően kicsi a peterdínél.

Külön kérdéskörbe tartozik azoknak az Árpád-kori templomoknak a vizsgálata, amelyek pusztulásuk után a szomszédos települések közötti, később keletkező határvonalra kerültek (pl. Bercsényegyháza, Gyula 144. lelőhely). Ezzel együtt felmerül az Árpád-kori és késő középkori településszerkezet megváltozásának folyamata is, valamint az egyes épületek keltezésének kérdése.

Ez utóbbival kapcsolatban máig ellentmondásosak a gyula-szeregyházi templomra vonatkozó korábbi és mai megállapítások. A templom első feltárója, Implom József ugyanis a település és a templom pusztulását egyaránt a tatárjáráshoz kötötte. A régi ásatásból múzcumba került leletek között található és az 1979-ben, 1985-ben, valamint az 1991–1992-ben végzett régészeti terepbejárások során gyűjtött késő középkori leletanyag azonban a faluhely – s következőképpen a templom – pusztulásának időpontját a XVI. század végére határozza meg.

Igen érdekes egyedi sajátosságként jelentkezik a szentély és a hajó eltérő alapozása a megyeri templomnál. Ugyanitt a szentély belsejében egy téglából falazott kripta került elő, a templom közelében pedig sikerült megtalálni egy olyan, a Dobozon előkerült kemencétől eltérő szerkezetű tégláégető kemencét is, amelyben a templom tégláit égethették.

A szentélyben lévő oltáralapozásra utaló jelenségeket lehetett megfigyelni a szentbenedeki illetve a vizesmonostori falusi plébániatemplom alapozásának maradványai között. A bán-

kúti templomnak az egyedüli sajátossága, hogy az alapozás két nyugati sarkába egy-egy nagyméretű terméskövet helyeztek el. A döngölt földből készült alapozási árkokat általában lefelé összeszűkülő oldalfalakkal, lekerekített sarkokkal, teknős aljúra alakították. Csorvason viszont több helyen meg lehetett figyelni, hogy a kiásott alapozási árok aljának közepébe még egy kisebb, keskeny árkot is mélyítettek. Egyedi eset eddig a tájegység területén a szeregyházi példa, hogy a templom alapozásába folyami kavicsok is kerültek. Ugyanígy ritkaságnak számít a Gyula-Törökzugban előkerült templomnál megfigyelt cölöpalapozás, de ennek magyarázata az épület nagy méretében és a terület ingoványosságában rejlik, éppen úgy, ahogy a gyulai vár falainak alapozásánál.

Az alföldi területek nagyfokú pusztulása, szántóföldi művelése miatt már csak itt-ott lehet arra remény, hogy a középkori templomok feltárásakor megtaláljuk a korabeli járósíntet. Éppen ezért igen értékesek azok a megfigyelések, amelyeket Juhász Irén tett a csabacsüdi templom kibontásakor. Megtalálta pl. a románkori templom döngölt, sárga agyagpadlóját; egyes jelek pedig arra utaltak, hogy a gótikus templom padlója eredetileg téglaborítású volt, de erre később ismét döngölt agyagpadló került.

Az is igen ritkán fordul elő, hogy az alapozás tetején a téglafalra utaló részletek megmaradnak. A döngölt alapozásra felhúzott fal legalsó téglasorának kisebb részletei, esetleg csak a legalsó téglasor habarcsos foltjai mindössze néhány helyen kerültek elő: Hidas, Kétsopron, Murony. Ezek a részletek azonban igazolják a fal építőanyagát, bizonyítják a döngölt alapozás teljes, eredeti mélységét, valamint megmutatják a falazási technika módszerét is.

Egy-egy különlegesség a templombelső kialakításának elképzelése irányában szintén útmutatást adhat. A szentélyekben lévő oltáralapozások mellett figyelemre méltó a hidas templom hajójának északkeleti sarkában talált, sírok által bolygatatlan terület, amely a szószék itteni létét veti fel. Bálint Alajos a kaszaperi templom ha-

jójának délkeleti sarkában, általa ugyancsak szószékhez tartozónak meghatározott alapozást talált. Ez alatt sír is előkerült, melyet Mátyás király pénze keltezett. A szószék kora tehát a XV. század második felére vagy a XVI. századra tehető. Ez egybevág a hidasi templom hajójában feltételezett szószék korával, hiszen a templomhajóban csak a késő középkor folyamán temetkeztek, a sírok viszont szabadon hagyták a szószék helyének feltételezett területet.

Különlegesnek számítanak az egyes épületek átalakításával kapcsolatos egyedi építészeti megoldások, ismertetőjegyek. Sekrestye mindössze a kaszaperi templom épülete mellett került elő, a hajó déli oldalon való kibővítésére pedig csak Szénásegyháza szolgáltat példát. Szokatlan és egyedi az a megoldás is, amelyet Fővenyesen alkalmaztak: a korábbi templomot teljesen felszámolták, elbontották, s helyén egészen új épületet emeltek. (A régi épület egyetlen kicsiny részét sem használták fel az új épület szerkezetében.) Ez nem hasonlítható össze a kardoskúti építési periódusokkal, hiszen ott az új épület sem lett sokkal nagyobb a korábnál, szükségességét így valószínűleg az első templom megsérülése indokolta. A fővenyesi átépítés oka ezzel szemben minden bizonnyal az volt, hogy a falu kinőtte már a korai kicsiny rotundát, esetleg annak formai megoldása is elavultnak számított vagy szegényes lehetett a gótika korában.

Az alföldi falvakba beköszönő gótika azonban sokat veszített már eredeti építészeti stílusából, s a helyi befogadók értelmezése és akaratja sajátos, különleges ízt, illetve megjelenési formát adott egy-egy jellemző elemének. Nem magyarázható ugyanis mással – hacsak nem a meggyengült épület megtámasztásával – Kaszaper, Csorvás és Szénásegyház templománál a támpillérek aszimmetrikus elhelyezkedése, sőt a régi épületek melletti alkalmazása sem.

Különlegesnek számít egy-egy olyan lelet is, amely közvetlenül az épületekhez, az épületek funkciójához vagy részéhez köthető, még akkor is, ha előkerülése az adott helyen magyarázatra szorul. Pontos analógiák nélkül nehéz ugyanis

megmagyarázni például a Kamut 120. sz. lelőhelyen talált malomkő szerepét az itt feltárt templom szentélyében, vagy azt, hogy a helyenként előkerülő harangtöredékek alapján feltételezhető harangokat a minden esetben torony nélkül előkerülő falusi templomokban vagy templomok mellett hol és hogyan helyezték el (pl. Kamut 120. lelőhely, Kétsopron, Peterd).

Egyelőre teljesen ismeretlen, analógiák nélküli, unikális építészeti elemekre több példa van, s nem csak olyanokra, amelyek különlegesen ugyan, de a középkori egyházi építészet általános szabályaiba, szokásaiba mégis könnyen beilleszthetők.

Legkülönösebb Bercsényegyháza Árpád-kori templomának II. építési periódusa, pontosabban a tervezett átépítést követően elképzelt térszerkezete: két egymás mellett elhelyezkedő, egymással szimmetrikus templomhajó, mind-egyikhez önállóan tartozó szentély, a két hajó között pedig egyetlen közös fal vagy egybenyitott tér. E térkialakítással teljesen megegyező példa sem a közelben, sem a távoli területeken nem ismert, s hasonló építészeti megoldás is csak távolról említhető.

Ugyanez a helyzet a Sarkadkeresztúron talált Árpád-kori templom északi, nyugati és déli fala alapozási árkanak kialakításával is. A karzat elhelyezkedése indokolta ugyanis valószínűleg falpillérek beépítését a főfalakba, s ezeknek a falpilléreknek már az alapozási árokban megjelölték helyüket, egy-egy teljesen szabályos közönként elhelyezkedő, kiszélesedő ponton.

Megemlíthetjük teljesen egyediként a fővenyesi körtemplom alaprajzát is. A Kárpát-medencében illetve Európában nagyon sok helyen előforduló, egyszerű alaprajzú, mégis számtalan változatban megjelenő rotundák között ugyanis egy sincs olyan, mint a fővenyesi. Ennek külső oldalán ugyanis a hajó és a szentély a hosszáz-as templomokra emlékeztető beugró vállal kapcsolódik egymáshoz, nem pedig lementszett körívek mentén. Ehhez viszonyítva nem számottevő különlegessége a rotundának, hogy a szentélyének alapfala feltűnően keskenyebb a hajó alapozásánál. Sajátságos, és magyarázat nélkül

nem egészen egyértelmű a körtemplomhoz illesztett másik kör alakú épületrész építészeti elgondolása is. A minden szempontot tisztázó magyarázat azonban a rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre lehetetlen.

Párhuzam nélküli a Gádoros mellett előkerült kisméretű, döngölt agyagalapozású, még az Árpád-korban elpusztult falusi templom alaprajzi megoldása is. A nyugati fallal együtt alapozott, hozzá merőlegesen kapcsolódó két kiugró alapozás funkciójának meghatározása bizonytalan. Az ásató szerint a település elnevezésében kell a megfejtést keresni, vagyis eszerint a két alapozás a templom nyugati bejáratát északról és délről védő fallal, „gádorral” azonosítható. Nehézséget jelent viszont a településnek a középkori oklevelekben előforduló falunévvel való azonosítása, magának a falu történetének tisztázása, illetve ez alapján az Árpád-kori elnevezés továbbélésének lehetősége. Egyedisége miatt az alaprajz ezen részének magyarázata sem egészen bizonyos, hiszen a „gádor” funkcióját egyetlen más korabeli templomnál sem tette semmi szükségessé.

Sajnos bizonytalan maradt a kardoskúti templom második építési periódusához kötött, a gádoroséhoz hasonlóan ugyancsak a nyugati falhoz kapcsolódó, négyszögletes alapozás funkciójának meghatározása is. Mivel a nyugati falhoz kapcsolódik, s a hajó falaival együtt alapozták mindkettőt, felmerülhetne akár a toronyalapozás lehetősége is, de ennek ellent mond egyrészt az, hogy egyik sem a templom tengelyében, hanem inkább a déli fal felé tolva helyezkedik el, másrészt az, hogy a gádorosi alapozást nem zárja le a nyugati oldalon zárófal, harmadrészt pedig az, hogy a kardoskúti nyugati négyszögletes alapozás által határolt terület csaknem akkora, mint magának a templomhajónak a belterülete.

9. A templomok keltezése

Az egyik legnagyobb gondot az alföldi középkori templomok kutatása terén a keltezés jelenti. Oly nagyfokú ugyanis e vidéken a pusztulás,

hogy az utóbbi évek növekvő mennyiségű ásatása ellenére sem rendelkezünk még mindig elegendő információval ahhoz, hogy egy-egy épület esetében pontos időmeghatározással lehessen próbálkozni.

A keltezéshez ezért elengedhetetlen a komplex módszer alkalmazása: együtt kell vizsgálat alá venni a régészeti terepbejárások, vagyis a topográfiai munkák alatt és az ásatáson tett megfigyeléseket, az ezeken előkerült leleteket, valamint a templom épületére és a templom körüli temetőre vonatkozó megismert részleteket, a településre vonatkozó fennmaradt történeti adatokat.

A *történeti adatoknál* döntő fontossága van a térség általános eseménytörténetének és a megye birtoklástörténetének. A régióban ugyanis lényegében csak a XI. század utolsó harmadától – Vata 1046. évi és Vata fia János 1061. évi megmozdulását követően – terjedhetett el teljes mértékben, akadály nélkül a kereszténység. Erre az utalhat, hogy 1072-ben Géza herceg egy bizonyos Vátát a bihari püspökkel együtt küldött követségbe a királyhoz, másrészt az 1113-ban említett Vata is a király hű embere volt. Harmadrészt éppen ebben az időben, I. László uralkodása alatt kaptak nagyobb szerepet az esperességek, s ezeken keresztül alakulhattak ki a falvakban az egyes plébániák. Így jöhettek létre tehát a falusi templomok felépítésének közvetlen feltételei.

A területi és korbelti közelség valóban nagyon valószínűvé teszi, hogy az 1072-ben említett Vata rokonságban állt a korábban emlegetett békési Vatákkal,¹⁵⁷ s ennek alapján az is feltelezhető, hogy 1061–1072 között a Vata nemzetség végleg a király pártjára állt, áttért a keresztény hit támogatására, s annak a régióban fő terjesztője lett. Csak így tarthatta meg a nemzetség e területen birtokait és hatalmát. Jó bizonyíték erre a Vata személynevet kedvelő békési Csolt-nemzetség két korai építésű Békés megyei monostora, a vécsztő-mágori és a gerlai is.¹⁵⁸ Biztosan nem lehet véletlen, hogy az egyik monos-

¹⁵⁷ Györffy 1987. 494.

¹⁵⁸ Juhász 1992. 98–99; Jankovich 1991. 180–190.

tort a szeghalmi, a másikat pedig a békési eszteresség egykori területén találjuk.¹⁵⁹ A Vatak behódolását igazolja az 1113-ból származó adat is, amely egy Vata nevű országos főurat Kálmán király hű emberének nevez, s ő egyike annak a három főúrnak, akik részt vettek a király lázadó öccsének, Álmos hercegnek a megvakításában.¹⁶⁰

A XI. századi Vata nemzetségnek a kereszténység terjedését akadályozó tevékenysége tehát a jelek szerint a XI. század utolsó harmadától ellenkező fordulatot vett, a nemzetség a keresztény hit egyik jelentős terjesztőjévé válhatott, s valószínűleg a falusi egyházak is ettől az időtől kezdve épülhettek – esetenként minden bizonnyal éppen a nemzetség tagjainak kezdeményezésére – egyre nagyobb számban. Ez az idő egybeesett Szent László király azon intézkedéseivel is, amelyeknek nyomán az egyes püspökségeken belül egyre nagyobb szerepet kaptak az esperességek, s a falvakban is akadály nélkül alakulhattak a plébániák, s tömegesen épülhettek a falvakban a templomok.¹⁶¹

A *régészeti terepbejárások* egyértelműen tudják bizonyítani a település Árpád-kori eredetét, s megközelítően fennállásának felső időhatárát is, pl. török kori pusztulását. A gyűjtött leletek Árpád-koron belüli pontosabb meghatározása azonban a kutatás mai szintjén még lehetetlen. Kizárólag a felszíni leletek alapján tehát nem tudjuk az Árpád-koron (a X–XIII. századon) belül egyik évszázadhoz sem kötni a települések keletkezését.

A környékben folytatott *templomásatások* viszont leszűkíthetik az Árpád-kor négyszáz évét egy-egy templom építésének meghatározásakor. A kereszténység jelentősebb terjedésére ugyanis – mint fentebb láttuk – e vidéken csak István király trónra lépése, egyes vélemények szerint pedig csak a Vata-féle 1046. évi lázadás leverése után kerülhetett sor. Falusi templomok tehát csak a XI. századtól épülhettek ebben a régióban. Másrészt a közelben feltárt Árpád-kori falusi templomok között egy sincs, amelynek épí-

tését az ásatók a XII. századnál későbbi időre határozták volna meg. A csabacsüdi első templom felépítését pl. Juhász Irén a XI–XII. század fordulójára,¹⁶² a kardoskúti első periódusát Méri István a XI. század vége tájára,¹⁶³ a felsődobozai templomot Kovalovszki Júlia feltételelesen a XI. századra,¹⁶⁴ az Endrőd mellett feltárt templomot pedig Jankovich Dénes szintén a XI. századra keltezte.¹⁶⁵ Minden bizonnyal ugyanerre az időre, a XI–XII. századra tehető pl. a középkori Györke,¹⁶⁶ valamint Bercsényegyháza, Déce, Hidas, Kétsopron, Megyer, Murony, Szentbenedek, Peterd falu, s több névtelen település hasonló építésű temploma is.¹⁶⁷

A kamuti templom épületének a XII. században már szintén állnia kellett,¹⁶⁸ a déceiről kiderült, hogy akár Szent István uralkodása idején felépülhetett,¹⁶⁹ a sarkadkeresztúri templomot is talán a XI. század második felében vagy a XII. század elején építették,¹⁷⁰ a kardoskúti templom második periódusának építését pedig a XII. század végénél illetve a XIII. század elejénél korábbra nem tehetjük.¹⁷¹ A nagyszénási templom bővítménye szintén a XII. századra keltezhető, s figyelembe véve, hogy az átépítés előtt az eredeti templom is jó ideig fennállhatott, annak építését nagy valószínűséggel a XI. századra helyezhetjük.¹⁷²

Az Árpád-kori falusi templomok pontos keltezésének nehézségei általánosan ismertek, de az ásatási eredmények feldolgozása során összegyűjtött adatokból az is kiderült, hogy a régió hasonló korú egyházi épületeinek korát az ásatók egységesen a XI–XII. századra helyezték, ennél későbbre pedig egyetlen esetben sem.¹⁷³

¹⁶² MRT 8. 101.

¹⁶³ Méri 1964. 7.

¹⁶⁴ Kovalovszki 1989. 140–142, 144.

¹⁶⁵ MRT 8. 126–128.

¹⁶⁶ Implom József ásatása, 1936. (Szatmári 1996a. 52–60.)

¹⁶⁷ Szatmári Imre ásatásai, 1985–1995. (L. a kataszterben!)

¹⁶⁸ Szatmári 1994–1995. 49.

¹⁶⁹ Szatmári 1999b.

¹⁷⁰ Szatmári 1997. 359.

¹⁷¹ Méri 1964. 8.

¹⁷² Szatmári 1996c. 41.

¹⁷³ Szatmári 1996c. 41.

¹⁵⁹ Györffy 1987. 496.

¹⁶⁰ Györffy 1984. 959.

¹⁶¹ Györffy 1984. 915, 920–921.

Az Árpád-koron belüli keltezés mellett a késő középkori átépítések keltezése ugyancsak gondot jelent. Az okok ugyanazok ez esetben is: a jelentős pusztulás, szegényes és bizonytalan adatmennyiség.

Az adatok esetlegessége mellett azonban bizonyosan állítható, hogy minden egyes középkori templomnak megvolt az Árpád-kori előzménye, tehát nem ismerünk olyan középkori falusi templomot, amelyet a XIII. században vagy annál későbbi időben építettek volna. (Természetesen a gyulai ferences rendház XV. századi építése ebből a szempontból kivételnek tekinthető, hiszen ennek feltétele a kolduló rend képviselőinek gyulai letclepedése volt.)

Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az évszázadok során a településhálózatban bekövetkező változások, a települések számának folyamatos csökkenése miatt nem minden korai építésű templom érte meg a késő középkort. A Békés megyei, ásatással kutatót 33 falusi templomnak például közel fele még az Árpád-korban elpusztult. Az ásatások azonban nemcsak az egyes templomok építésének vagy pusztulásának hozzávetőleges időpontját határozzák meg, hanem szinte minden esetben arra is rámutatnak, hogy az adott egyház építése sokkal – esetenként akár évszázadokkal – korábbi a rá vagy a településre vonatkozó első írásos említés időpontjánál.

A Békés megyében feltárt középkori egyházak (településeik) kora és az adott templomra vagy papjára utaló első ismert okleveles említés éve

<i>Templom</i>	<i>Kora</i>	<i>Említése</i>
<i>Falusi templomok</i>		
Apácaegyháza	Árpád-kor	1435
Bánkút, Rózsa-major	Árpád-kor	–
Békéssámson, Cigánd	Árpád-kor	–
Bercsényegyháza	Árpád-kor	1403
Csabacsüd	XI–XVI. század	1552
Csorvás	XI–XVI. század	1552
Décse	XI–XVI. század	1552
Doboz(Felső-)	XI–XVI. század	1552
Endrőd 6. lelőhely	Árpád-kor	–
Fövenyes	XI–XVI. század	1336
Gádoros	Árpád-kor	–
Gellértegyháza	Árpád-kor	1456
Györke	XI–XVI. század	–
Gyula, Szeregyháza	Árpád-kor	–
Gyula 144. lelőhely	Árpád-kor	–
Hidas	XI–XVI. század	–
Kamut 27. lelőhely	Árpád-kor	–
Kamut 120. lelőhely	Árpád-kor	–
Kardoskút	Árpád-kor	–

<i>Templom</i>	<i>Kora</i>	<i>Említése</i>
<i>Falusi templomok</i>		
Kaszaper	XI–XVI. század	1486
Kétsopron	XI–XVI. század	1552
Kopáncs	XI–XVI. század	1564
Kovácsháza	XI–XVI. század	–
Megyer	XI–XVI. század	1338
Murony	XI–XVI. század	1295
Nagyszénás 2. lelőhely	Árpád-kor	–
Peterd	Árpád-kor	–
Pusztaföldvár	Árpád-kor	–
Sarkadkeresztúr 5. lelőhely	Árpád-kor	–
Szénásegyház	XI–XVI. század	1552
Szentbenedek	XI–XVI. század	–
Szőlős	XI–XVI. század	1488
Vizesmonostor	XI–XVI. század	–
<i>Monostorok, rendházak</i>		
Csolt-monostor	Árpád-kor	1222
Gerlamonostora	XI–XVI. század	1259
Gyulamonostora	XI–XVI. század	1313
Gyula, ferences rendház	XV–XVI. század	1452
ÖSSZESEN: 37	XI–XIII. század: 17 XI–XVI. század: 19 XV–XVI. század: 1	legkorábbi: 1222 legkésőbbi: 1564

A temető

A középkori temetők feltárása Békés megye területén már a legelső templom-ásatásokkal együtt, még a XIX. század végén megindult. A napjainkig ásatással kutatott két nemzeti monostor, a nagysága és átépítései miatt ezek mellé sorolható gyula-törökzugyi templom (Gyulamonostora?), továbbá a gyulai ferences rendház, valamint a teljes alaprajzával ismertté vált 33 falusi templom mindegyike mellett előkerültek a templom körüli temetők sírjai. Ezekon kívül olyan ásatásokról is maradtak fenn adatok, amelyek alkalmával nem volt mód az egész templomot feltárni – az alap-

zásnak ugyanis csak kis része került elő –, vagy pedig az épület alapjaira egyáltalán nem sikerült rátalálni, a templom körüli temető sírjai viszont mindkét esetben jelentkeztek. Az adatok hiányossága miatt azonban sokszor a feltárt sírok számát nem lehet már kideríteni, néha olyan – elsősorban régi – ásatásokkal kapcsolatban sem, ahol pedig az alaprajz ismert.

Az alábbi táblázat – a rendelkezésre álló adatok alapján – számot ad a megye területén eddig feltárt középkori sírok mennyiségéről, az ismert vagy csak a részleteiben megtalált templomok szerinti csoportosításban.

Feltárt középkori sírok Békés megyében

<i>Lelőhely</i>	<i>Az előkerült sírok száma</i>	<i>A sírok (leletek) kora</i>
<i>Monostorok, rendházak</i>		
Csolt-monostor	kb. 200	XI–XIV. század
Gerlamonostora	43	XI–XVI. század
Gyulamonostora	395	XIV–XVI. század
Gyula, ferences rendház	7	XV–XVI. század
<i>Falusi templomok ismert alaprajzzal</i>		
Apácaegyháza	kb. 300	Árpád-kor
Bánkút	14	Árpád-kor
Békéssámszon	17	Árpád-kor
Bercsényegyháza	31	Árpád-kor
Csabacsüd	5	XIV–XVI. század
Csorvás	5	XI–XVI. század
Décse	178	XI–XVI. század
Doboz(Felső-)	84	XI–XVI. század

<i>Lelőhely</i>	<i>Az előkerült sírok száma</i>	<i>A sírok (leletek) kora</i>
Endrőd 6. lelőhely	155	Árpád-kor
Fővenyes	152	XI–XVI. század
Gádoros	3	Árpád-kor
Gellértegyháza	680	Árpád-kor
Györke	28	XI–XVI. század
Gyula, Szeregyháza	277	Árpád-kor
Gyula 144. lelőhely	10	Árpád-kor
Hidas	54	XI–XVI. század
Kamut 27. lelőhely	18	Árpád-kor
Kamut 120. lelőhely	11	Árpád-kor
Kardoskút	60	Árpád-kor
Kaszaper	425	XI–XVI. század
Kétsopron	57	XI–XVI. század
Kopáncs	118	XI–XVI. század
Kovácsháza	127	XI–XVI. század
Megyer	87	XI–XVI. század
Murony	90	XI–XVI. század
Nagyszénás 2. lelőhely	30	Árpád-kor
Peterd	75	Árpád-kor
Pusztaföldvár	?	Árpád-kor
Sarkadkeresztúr 5. lelőhely	14	Árpád-kor
Szénásegyház	88	XI–XVI. század
Szentbenedek	40	XI–XVI. század
Szőlős	?	XI–XVI. század
Vizesmonostor	150	XI–XVI. század
<i>Falusi templomok ismeretlen alaprajzzal</i>		
Apáca	20	XV–XVI. század
Apáti	8	XIV–XVI. század
Boldogfalva	65	XIV–XVI. század
Dombegyház	12	XI–XVI. század
Fecskés	?	XI–XVI. század
Félhalom	?	XI–XVI. század
Kevermes	?	XV–XVI. század
Komlós	?+20	XI–XVI. század
Medgyesegyháza, kunágotai földút	30	XI–XVI. század

<i>Lelőhely</i>	<i>Az előkerült sírok száma</i>	<i>A sírok (leletek) kora</i>
Medgyesegyháza, Dankó-tanya	27	Árpád-kor
Homokegyház	?	Árpád-kor
Orosháza, Mécses-domb	13	Árpád-kor
Orosháza, Monor	?	Árpád-kor
Pázmány	?	XI–XVI. század
Sámson	20	XI–XVI. század
ÖSSZESEN (legkevesebb):	4243	

A több mint négyezer sír önmagában jelentős mennyiség, de az értékelés lehetőségét nagymértékben lecsökkenti, hogy ezek jó része régi ásatásokhoz kapcsolható, olyan időszakra, amikor a csontvázakat sem szedték fel. Sajnos a pontosabb és körültekintő módszerek utóbbi évtizedekben való alkalmazása, a csontvázak rajzolása, fotózása, aprólékos felszedése, becsomagolása is mindössze a lehetőségét adja meg annak, hogy egy-egy temető népességéről, temetkezési csoportosulásáról antropológiai vizsgálatok útján ugyancsak adatokat kapjunk. Vidékünk középkori embercsont-leleteire támaszkodó egyedvizsgálatokra azonban eddig alig-alig került sor. A legjelentősebb összefoglalás mindössze a megyeszékhely szűkebb környékét érintette.¹⁷⁴

Az antropológiai megállapítások mellett tehát így főként a régészeti megfigyelések nyújthatnak segítséget a középkori temetők jellemzőinek fölvázolásában. A több mint négyezer sírból az újabb – a második világháborút követően alkalmazott – módszerekkel feltárt sír között azonban igen sok még ma is a hozzáférhetetlen, a közöletlen anyag. A rendelkezésre álló, értékelhető adatok pedig megoszlának egyrészt az Árpád-kori és a késő középkori keltezés, másrészt viszont az egyes lelőhelyeken előkerült alacsony sírszámok között. Egyetlen kivétel a decsei templom körüli temető 178 feltárt sírja, amely – a többi elszórt adatot is figyelem-

be véve – lehetőséget kínál a környék középkori temetői általános képének megrajzolásához.

Ennek első lépése mindjárt annak vizsgálata, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalást követően letelepülő magyarság ősi sámánhite és a későbbi keresztény egyház által képviselt új világnézet váltása tükröződik-e a korabeli temetőkben, s ha igen, miként. Egyáltalán: nyomon követhető-e a változás a régészeti lelőhelyek, leletek, temetkezési szokások területén.

1. Pogányság és kereszténység

A környékre betelepülő, X. századi hagyományokkal rendelkező pogány népesség keresztény közösséggé fejlődésének vizsgálata, megítélése alapvető fontosságú kérdés a korai egyházépítés és keresztény temetkezési szokások elterjedése vonatkozásában. A történeti folyamat helyi specifikumaként jelentkezik területünkön Vata mozgalmának értékelése. Fontos kérdés ugyanis, hogy Vata szerepének lehetett-e befolyása a kereszténység – akár a bizánci, akár a római kereszténység – terjedésére, esetleg annak alföldi késleltetésére, de el kell ismernünk: a kérdés megválaszolásához eddig sem a rendelkezésre álló írásos források, sem pedig a témához kapcsolódó régészeti kutatások nem nyújtanak elegendő adatot. A XI. századi oklevelek száma elenyésző, s a békési földvárnak ma már nem lehet a nyomára lelteni. Az utóbbi negyedszázadban tucatnál több Árpád-kori eredetű falusi templom feltárására ke-

¹⁷⁴ Farkas–Marcsik–Szalai 1991. 313–384.

rült sor, mindazonáltal a korabeli épületek, alapozások keltezési nehézségei miatt e kutatások sem hozhattak a kérdésben előrelépést. Az ásatások alkalmával a templomok körüli temetőkben feltárt sírok, s a bennük talált régészeti leletek sem nyújtottak segítséget. A keresztény vallásra való áttérés folyamatának elhúzódására utalnak viszont azok a feltárt temetők, illetve temetőrészletek, amelyek még az ún. köznépi temetők – tehát nem a templom körüli temetők – közé sorolhatók. Az itt nyugvó csontvázak mellett nem ritkán XI. század második feléből származó ezüstdénárok kerülnek elő. Ugyanakkor, bár feltételezhetjük, de minden kétséget kizáróan mégsem állíthatjuk, hogy a temetőkben még egyértelműen pogány rítus szerint temetkeztek. Igaz ugyanis, hogy ezekben az esetekben nem templom körüli temetőkről van szó, viszont valószínűleg az is bizonyos, hogy a templom hiánya nem feltétlenül járt együtt a pogánysággal.

A megye XI. századi története szempontjából tehát talán a legizgalmasabb kérdés ahhoz az átmenethez kapcsolódik, amely a népesség korábbi pogány szokásai és a létrejövő állam ideológiai támaszát jelentő kereszténység átvétele között ment végbe. Nem tudjuk egyelőre, hogy e folyamat fokozatos, öntörvényű volt-e, vagy a központi irányítás erőteljes és eltökélt szándéka szerint történt. Ugyanilyen gyakorlati probléma még a történetírásban az, hogy az ún. köznépi – az általános szóhasználat alapján elsősorban pogánynak tartott – temetőket és a templom körüli temetőket vajon egymással párhuzamosan is használták-e, vagy az egyik temetkezési szokást éles időhatár mentén váltotta fel a másik. Mindkét temetkezési módra több példa van megyénkben, de a korszak tárgyi emlékeinek közismerten bizonytalan keltezési nehézségei az átmenet e fontos ellentmondását mégsem tudják egyelőre feloldani.

Az Örménykút határában előkerült és feltárt köznépi, illetve Árpád-kori templom körüli temető példája azonban vélhetően jól reprezentálja az áttérés folyamatának gyakorlati mene-

tét, vagy legalább egyik lehetőségét. Az itt feltárt 13. és 14. számú lelőhelyeken előkerült kora Árpád-kori temetkezések és a templom helyének 1–1,5 km sugarú körzetében található régészeti lelőhelyek ugyanis alkalmasak lehetnek a folyamat vizsgálatára (59. kép). Érdemes tehát összehasonlítani a két temető jellegzetességeit.¹⁷⁵

Mivel a 13. és 14. számú lelőhelyen előkerült köznépi illetve templom körüli temető leletanyaga közötti időrendi átfedések nem ismeretesek – sőt éppen időrendi egymás utáni voltak igazolható, hiszen a pogány temető legkésőbbi leletei Salamon (1063–1064) és I. László (1077–1095) király pénzei, míg a templom melletti sírok egyikéből 1095–1161 közé, vagyis I. László és II. Géza uralkodása közé keltezhető érem¹⁷⁶ került elő –, a temetőváltás minden bizonnyal hosszabb átmenet nélkül valósulhatott meg. A templom körüli temető megnyitásával tehát valószínűleg a korábbi temető használata is véget ért, s a két temető párhuzamos használata minden bizonnyal nem lehetett tartós. A temetkezési szokások megváltozásának, a vallásváltásnak a gyakorlati menete azonban ismeretlen. Ennek közvetlen oka lehetett akár egy szigorú utasítás, de az is elképzelhető, hogy Szent László király uralkodása végére az országban általánosan megérett helyzetből következően került sor a templomépítésre e faluban is.

Nem tudhatjuk azt sem, hogy a köznépi temető kései sírjaiba pogány módon vagy a keresztény vallásnak megfelelően temették-e a halottakat. Lehetséges, hogy a templom felépítése idején a temetkezések már a régi temetőben is keresztény szellemben történtek, s az egyházi épület elkészülte csupán a temető áthelyezését jelentette, s nem az egész hitvilág megváltozta-

¹⁷⁵ Liska 1996. 175–208; Szatmári 1998.

¹⁷⁶ Az érem meghatározását Krecsmarik Endre kétféle módon közölte. Egy újsághír szerint az érem II. Béla királyé (1131–1141) volt, viszont az *Archaeologiai Értesítő*ben megjelent ismertetésben az érem korát 1095–1161 közé tette. (Szarvas és Vidéke 1911. aug. 13. 3; Krecsmarik 1911. 379.) A kétféle kormeghatározás a különbségek ellenére is megerősíti, hogy a két temető időben egymást követte.

tását. Talán ezt bizonyítja az a hasonlóság is, amely például a korai temető 19, 28, 32, 34, 37, 40. sírja, illetve a templom körüli temetőben Krecsmarik Endre által feltárt sír között kimutatható. Mindegyik sírban ugyanis S végű hajkarikák és egy-egy, közel egyidős (Salamon vagy I. László király idejéből származó, illetve a Szent László uralkodását követő évtizedekből való) érem került elő.¹⁷⁷

További hasonlóság a két temető között, hogy mindkettő halomszerű kiemelkedésen foglalt eredetileg helyet, bár ez a földrajzi környezet miatt is alakulhatott így. A sírok tájolása lényegében szintén megegyezik: míg a 13. számú lelőhelyen előkerült korábbi temető sírjai közül a legáltalánosabb az ÉNy 45' – DNy 51' közé eső tájolás, a leggyakoribb pedig az ÉNy 47', addig a templom körüli temető sírjainak a tájolása leginkább ÉNy 45' – DNy 49', a legtöbb pedig Ny 48'. A feltárt sírok között a gyermekek százalékos aránya is közeli értékeket mutat: a korábbi temetőben ez hozzávetőlegesen 42,6% volt, a templom körüli temetőben pedig kb. 43,7%. Mindkét temetőben ugyanaz a kétféle sírgödör alak fordult elő: a lekerekített sarkú, téglalap alakú és a szintén lekerekített sarkú, de a láb felőli végén elkeskenyedő sírgödörforma. A templom körüli temetőben azonban az előbbi volt a jellemző.

A két temető sírmélységei szintén közelítő értékeket adnak. Koporsó a korábbi temető 85 sírja közül háromban (6, 8, 9. sír) volt megfigyelhető, a templom körüli temető 31 sírja közül pedig egyben. Mindkét temetőben hátont fekvő, nyújtott testhelyzetű csontvázak kerültek elő. A korábbi temetőben ugyan néhány rendellenes helyzetű csontváz is előfordult, s a későbbi temetőben természetesen nagyobb számban mutatható ki az egymásra temetés, mégis a két temető sírjaiban megfigyelt csontvázak helyzete jelentős különbségeket nem mutat. Valószínűleg az sem jelenthet éles különbséget, hogy a templom körüli temető

28. sz. sírjában a jobb kéz a jobb vállhoz hajlítva került elő.

Kétségtelenül különbségnek számít a két temető között az, hogy míg a korábbi temető 85 sírja közül egyikben sem találtak a csontok alatt faszénmaradványokat, addig a későbbi temetőből feltárt 31 sír közül legalább ötben került ilyen elő. A faszénmaradványok az Árpád-kori templom körüli temetők sírjaiban egyébként is általánosan előfordulnak, így ezek minden bizonnyal a magyarországi korai kereszténység előírásainak megfelelően, nyilvánvalóan papi irányítással végzett temetkezési szokásokkal magyarázhatók. A két temető különbségét jelenti természetesen az is, hogy a korábbi temető sírjainak valamivel több mint negyedében kerültek elő mellékletek, a későbbi temetőben pedig a sírmelléklet gyakorlatilag nem volt jellemző. E különbség nyilvánvalóan az egyik temető pogány kori szakaszával és az ebből eredő mellékletadási szokásokkal, illetve a másik temető egyértelmű keresztény voltaival, s az ebből adódó egyszerű temetkezési szokással magyarázható.

A két temető megegyező és eltérő adatai összességében kétségtelenül azt a folyamatot tükrözik, amely az e térségben letelepedett, s a X. században is itt élt pogány magyar hitvilággal rendelkező lakosság keresztény közösséggé való átalakulását jelentette.

Összességében tehát a következő megállapítások tehetők. Az Örménykút 14. sz. lelőhelyen feltárt templom a XI–XII. század fordulóján épülhetett. Lehet, hogy már Szent László uralkodásának végén, de legkésőbb Könyves Kálmán korában. A település azonban még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett, így a falu is csak a XII–XIII. században létezett. A falu pusztulásának okát nem ismerjük. A XIII. századi okok között megemlíthető a mongol hadjárat és a meginduló falupusztásodási folyamat is.

A faluhely környezetének régészeti feltérképezése ugyanakkor képet ad a templomhely környékének négy évszázados történelméről. Az itteni Árpád-kori lelőhelyek ugyanis együtt képviselik a pogányságról a kereszténységre való

¹⁷⁷ Liska 1996. 177–179, 192.

áttérés folyamatát. Kiemelkedő jelentősége van ebből a szempontból a 13. számú lelőhelyen előkerült pogány magyar temetőnek, hiszen az még a XII. század kezdete előtt megszűnt, használata Szent László uralkodását követően lezárult.¹⁷⁸ A rendelkezésre álló adatok szerint ugyanakkor az e temetőtől mindössze 400–500 méterre lévő 14. számú lelőhelyen feltárt – Bercsényegyházával azonosított – falusi templom első periódusa a pogány temető felhagyása és a keresztény szokásoknak megfelelő templom körüli temetők megnyitásának folyamatára utal. A temetőváltás és temetkezési szokások változása ez csetben töretlen folyamatnak tűnik, s feltételezhető, hogy a X–XI. században a 13. számú lelőhelyen talált temetőt használó pogány népesség a XI. század végétől vagy a XII. század elejétől keresztény hitre térve a 14. számú lelőhelyen felépített falusi templom mellé temetkezett.

Hasonló megfigyelés más, sarkadkeresztúri helyszínnel kapcsolatban is említhető. A térségre vonatkozó történeti adatok alapján az itt előkerült templomra vonatkozóan szintén valószínű, hogy felépítésére csak a Vata-féle 1046. évi lázadás leverését követően, a XI. század második felétől nyílt lehetőség. A közelben itt ezt bizonyíthatja pl. az a X–XI. századra keltezhető pogány, köznépi temető, amely Sarkadkeresztúr egy másik határrészén került elő.¹⁷⁹ A feltárt templomhelytől alig 600 méterre van a Peckesi-domb is, ahol 1927-ben egy honfoglalás kori (X. századi) temető leletei szintén előkerültek már.¹⁸⁰

A pogány hitvilág egyes elemeinek keresztény környezetben való továbbélésére is rendelkezünk példákkal.

Az egyik legjellegzetesebb megfigyelés e téren a Csolt-monostor XII. század első harmadára keltezett harmadik építési periódusához fűződik. Az ekkor épített háromhajós, nyújtott szentélyfalas kolostortemplomhoz csatlakozó kolostor keleti szárnyán talált családi temetke-

zőhelyek közül az 1. sz. sírhely téglafalának déli oldalában ugyanis egy madár csontváza került elő. Ugyanitt, a temetkezéseknek helyet adó helyiség bejáratánál, mélyen a padlószint alatt különböző tojásokra is bukkantak az ásatások során. Mindkét jelenség egyértelműen a pogány építőáldozatokra vezethető vissza.¹⁸¹

Valószínűleg ugyanilyen korabeli szokást kell feltételezni a hasonló sarkadkeresztúri és décsi megfigyeléssel kapcsolatban is. A sarkadkeresztúri templom körüli temető 5. sz. sírjában ugyanis a csontok között, főleg a koponya körül, a faszéndarabkákon kívül elszenesedett gabonaszemek voltak. Décsén pedig az 1. szelvény területén, a templom belsejében, egy olyan gödör került elő, amelynek kora biztosan az Árpád-korra tehető, sőt minden valószínűség szerint egyidős a templom építésével. A gödör betöltésében egy összetört, csaknem teljes, kiegészíthető cserépbogrács töredékei kerültek elő. A bogrács szájjal lefelé helyezkedett el, s alatta egy, az egyik végén laposra kalapált, a másik végén pedig Y alakú, ívesen kétfelé hajló vaslemezen kívül három T-fejű, szögletes szárú vasszeg, valamint 14 darab állatcsont volt. Az utóbbiak között Vörös István meghatározása szerint leginkább juhcsontok fordulnak elő, de vannak közöttük sertés- és szarvasmarhacsontok is.¹⁸²

2. A temető helye

Az általános középkori szokásnak megfelelően a falu temetője a templom körül helyezkedett el. Az eddigi feltárások tapasztalatai alapján szigorú törvényszerűségnek látszik, hogy az Árpád-korban a templomok belsejébe még nem temetkeztek, de később már igen. Ebben talán a temető fokozatos telítődése is szerepet játszott.

A templom körül elhelyezkedő temetőbe temettek minden elhunytat, a templom felépítésétől kezdve a település pusztulásáig, évszázá-

¹⁷⁸ MRT 8. 344; Liska 1996. 192–193.

¹⁷⁹ Medgyesi 1993. 487–511.

¹⁸⁰ Fettich 1931. 73–77.

¹⁸¹ Juhász 2000. 286.

¹⁸² Szatmári 1999b.

dokon keresztül. A temető területe így az évszázadok során fokozatosan megtelt, majd zsúfolttá vált. Az újabb és újabb sírokat – illetve épületek későbbi építési periódusainak alapozását – végül már csak a régiekbe áshatták, ezért az ásatáson a sírok több rétegben és a legtöbb esetben bolygatott állapotban kerülnek elő. A kései sírok által megbolygatott s a település legkorábbi népességéhez tartozó sírokból előkerülő csontokat még a középkor idején időnként összegyűjtötték, s egy-egy osszárumba ásták el, vagy az újonnan ásott sírgödörbe helyezték vissza. Az osszáriumok léte önmagukban is arra utal tehát, hogy a templom körüli temetőt igen hosszú időn keresztül használták, vagyis a az osszáriumok kialakítása az Árpád-kori előzményű, késő középkori templomok mellett megszokott.

Az osszáriumokat a templom falai mellett vagy attól kissé távolabb, a temető területén találjuk meg. Békés megyében eddig hét temetőben került elő osszárium, lelőhelyenként azonban akár több gödörben is. A régebbi ásatások közül a kaszaperi templomnál az északi hajófal mellett, a kovácsházi templomnál pedig az egyik osszáriumot szintén a hajó északi fala, a másikat viszont a szentély déli fala mellett tárták fel. Csorváson a templom szentélyétől néhány méterrel északkeletre, kisebb gödörben voltak embercsontok. Décsé templom körüli temetőjében két kisebb osszáriumra leltünk, mind-egyiknek a gödrét szorosan az egykori alapozás mellett ásták: az egyiket a hajó északnyugati külső sarkánál, a másikat pedig a szentély keleti szélénél. Kétsopronban az egyik osszárium szintén a hajó északnyugati külső sarkánál volt, a másik pedig az első periódus hajófalának északi oldalán, mindkettő közvetlenül az alapfal mellett. Megyeren ugyancsak két osszárium került elő, mindkettő a hajó északi oldalán, de csak az egyik érte az alapozást, a másik néhány méterrel távolabb volt. Szénásegyházán a két, egymás mellett lévő osszárium gödrét a templomtól néhány méterrel délkeletre találtuk meg.

A temető területét, már annak kijelölésekor, általában széles és mély árokkal vették körül.

Néha – pl. Szénásegyháza esetében – az árok összeköttetésben lehetett egy-egy élő vízmecserrel is. A temető teljes telítődésekor szükség volt a korai temetőárok betemetésére, a temető területének növelésére, s újabb temetőárok kiásására. Nem mindig lehet azonban egyértelműen eldönteni, hogy két árok vagy csak egy kettős árok vette körül a temetőt. Két koncentrikus kör mentén külön-külön lemélyedő árok nyomát találtuk meg egymás mellett Boldogfalván, Décsén, Muronyban és Nagyszénáson.¹⁸³ (60. kép.) A belső árok szélessége Nagyszénáson átlagosan 2,5–3 m volt. Oldalai lefelé ferdén összeszűkültek, alja elkeskenyedett, mélysége pedig elérte a mai felszíntől számított 240–270 cm-t is. A külső ároknak hasonló lehetett az oldala és az alja is, mélysége pedig szintén 220–260 cm körül mozgott. Betöltésük annyira egyforma volt, hogy beásásaik elkülönülésére semmilyen nyom nem utalt. Keletkezésük időpontját nem lehetett megállapítani, csak az bizonyos, hogy a belső árok betöltéséből a temetőhöz tartozó sírokon és szórványosan előforduló embercsontokon kívül a XIV–XVI. századra keltezhető edénytöredékek, továbbá habarcsos tégladarabok és bizonyára az első templomból származó vakolattöredékek kerültek elő. Az egyik osszárium gödrét is ebbe ásták bele. Mindebből egyértelmű, hogy a belső körárok a temető korai időszakában létezett, de a temető telítődését követően és a templom kibővítésével egy időben ezt az árkot betemették, s helyére is sírokat kezdtek ásni. Kétségtelen ugyanis, hogy az osszárium keletkezése, a belső körárok betemetése és az abban előkerülő néhány sír egyaránt a korai temető megteltének a következménye lehet.

E folyamat a külső körárok későbbre keltezését is jelenthetné, de erre nem rendelkezünk elegendő adattal. A belső árok helyén előkerülő sírok figyelembevételével jelenleg sajnos arra is nehéz választ találni, hogy a körárkokból egy-

¹⁸³ Szatmári 1994b. 68, 71; Szatmári 1996a. 66; Szatmári 1996c. 57, 59, 63; Szatmári 1999b; MRT 10. 626.

szerre vagy különböző időkben kikerülő, igen nagy mennyiségű földet szétterítették-e vagy fölsáncolták, s az utóbbi esetében milyen módon jártak el. Az árok mellett feltételezett sánc vagy sáncok ugyanis jelentős mértékben befolyásolhatják a templom és temető középkori külleméről kialakított elképzelésünket.

A Békés megyében eddig előkerült nagyszénási, boldogfalvi, muronyi és décei temető-árok mellett külön kell megemlíteni a két nemzeti monostort, ugyanis a Gerlán és a vésztői Mágori-dombon emelkedő egykori templomot és kolostort is részben természetes, másrészt mesterségesen kialakított vízmedrek vették körül. Gerlán a Monostor-fok ma is jól azonosítható medre az épületek közvetlen közelében húzódott, a Csolt-monostor körül, az épületegyüttestől kissé távolabb meglévő lekerekített sarkú, négyszögletes területet határoló széles árok nyomvonala pedig légifotón azonosítható. Ez utóbbi azonban nem lehet a temető árka, mert annál sokkal nagyobb területet határol, s inkább a kettős domb erősítésével lehet összefüggésben. Itt a temetőt – az ásatási megfigyelések szerint – kőből és téglából épített kerítés határolta.¹⁸⁴

Ehhez hasonló módon, tehát nem árokkal, hanem épített kerítéssel vették körül a temető területét Vizesmonostornál, legalábbis erre utaltak az ásatás alkalmával megfigyelt döngölt alapú kerítés maradványai. Téglá és habarcs felhasználásával készült temetőkerítésre utaló jeleket figyeltek meg ezenkívül Dombegyházán, de a sarkadkeresztúri 5. sz. lelőhelyen talán szintén temetőkerítés oszlopainak nyomai maradtak meg.

A fentiekből kiderül, hogy tájegységünkben a templom körüli temetők kőből vagy téglából rakott fallal való bekerítésére éppúgy van példa, mint a középkori Magyarország más területein,¹⁸⁵ annak ellenére, hogy az Alföldön a szilárd építőanyag hiánya általában a temető körülár-

kolásához vezetett.¹⁸⁶ Fűlősövény-kerítés sem elképzelhetetlen.

3. A sírgödör

A templom körüli temető egyes sírjainak elkülönítésekor a sírgödrök megfigyelésére, pontos kibontására általában nem nyílik mód, különösen nem egy késő középkorban is használt temető esetében, ahol az évszázadok során a többretegű, egymásba ázott, igen nagy zsúfoltságban előkerülő sírok gyakorlatilag lehetetlenné teszik az eredeti sírgödör formájának megállapítását. Ilyenkor leggyakrabban csak a legalsó sírréteg alján kirajzolódó sírgödrök vannak segítségünkre. A sírgödör függőleges oldalfalainak megfigyelését is lehetővé teheti egy-egy olyan sír, amelyet legkésőbb ástak a temető földjébe, mert ennek beásása egészen a korabeli járósintztől – vagy legalábbis a mai szántás rétegének legalsó szintjétől – követhető. A teljesen feltárt sírgödrök számának gyarapítását nagymértékben nehezíti ezenkívül az a körülmény is, hogy teljes temető kibontására még egyetlen példát sem említhetünk. Ehelyett kutatóárkok illetve szelvények által határolt területek feltárására kerülhetett csak sor mindenütt, így az előkerülő sírok jó része kibontatlanul e szelvényeken vagy kutatóárkokon kívül maradt.

Napjainkra tehát a középkori temetők sírjainak jelentős része – esetleg többsége – már elpusztult, viszont ennek ellenére a feltárt sírok közül igen soknak a gödre kitűnően megfigyelhető volt, különösen ott, ahol a temetőnek már csak az alsó egy-két sírrétege maradt meg. A sírok általában meglehetősen bolygatott állapotban, s több rétegben kerülnek elő. Nemcsak a korabeli sírok egymásba áása, hanem a különböző, középkori és újkori bolygatások rovására is írható azonban több esetben, hogy a sírokban fekvő csontvázak csak részletekben kerülnek elő. Előfordul, hogy a sírgödrök éppen a

¹⁸⁴ Juhász 1984. 5.

¹⁸⁵ Szabó 1938. 130, 621. kép; Gerevich 1943. 109, 2. kép.

¹⁸⁶ Méri 1964. 8.

templom döngölt alapozásának szélét pusztítják el: közvetlenül a templom fala mellett megásott sírgödörök mélyítésénél a sírásók a falaknál szélesebb alapozásba ütköztek. Az a jelenség pedig, hogy a sírgödör belemélyed vagy teljesen átvágja az alapfalat, holott az alaprajz szerint átépítésnek nincsen nyoma (Megyer¹⁸⁷), a temetőnek a templom pusztulása utáni használatát mutatja. Néha arra is van példa, hogy a csontvázakat közös sírgödörben találjuk, s ez rokonsági kapcsolatra utalhat (pl. Décse: 79, 86–87, 91, 97–98. sír). A későbbi beásások, bolygatások révén, vagy bizonyosan a sír betemetése alkalmával is, a sír betöltés földjébe szórványként Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek, vasszegek, vaskapcsok és viseleti tárgyak, ruhakapcsok kerültek.

A feltárt *sírok mélysége* mindenütt igen változó volt. Décsén például a feltárt 178 sír mélysége 0–3 m között ingadozott. Ehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy a legsekélyebb sírokat már elpusztították a szántóföldi művelés során. Az ásatás idején a legkisebb mélységben – a felszín alatt mindössze 2 cm-re – a 38. sír csontváza került elő, a legmélyebben pedig – 298 cm mélységben – a 177. sírt bontottuk ki. A feltárt sírok többsége, összesen 148 sír (83%), a felső 100 cm-es rétegben helyezkedett el. Az előkerült sírok közül 0–50 cm közötti mélységben volt összesen 73 sír (41%), 51–100 cm között 75 sír (42%), 101–150 cm között 16 sír (9%), 151–200 cm között 4 sír (2%), 201–250 cm között 7 sír (4%) és 251–300 cm között pedig mindössze 3 sír (2%).

A leletek és egyéb megfigyelések alapján a sírok mélysége nincs összefüggésben a sírok korával, sem a sírokban fekvő egyének életkorával, s vélhetően nemével sem. Így feltételezhető, hogy a sírok választott mélységét mindig egyedi mérlegelés döntötte el, kivéve azokat, ahol ugyanabba a sírgödörbe egymást követően is temettek. Ezeknél valószínűleg rokoni kapcsolatokkal magyarázható az egymásra temetés.

A *sírgödörök fala* függőleges, vége és alja pedig mindig lekerekített sarkú volt, a sír alját viszont nem mindig alakították pontosan vízszintesre. Néhány sírba téglákat raktak, sőt egyiket-másikat téglával még ki is falazták (85. kép). A templom bővítését követően egyes sírok a későbbi templom belsejének területére, mások pedig az új alapfal alá kerülhettek. A bővítmény alapozásával természetesen el is vághatták a korábbi sírokat. E sírok bizonyíthatóan az első periódus idejéhez köthetők. Sajnos csak a legtrikább esetben kerül elő belőlük keltező értékű lelet.

A temetőben feltárt *sírok tájolási értékei* – bár igen nagy szóródást mutatnak – többségében egységesek, s igazodnak a templom hossztengetyéhez, vagyis a sírokat leginkább az épület hosszanti falai vonalának megfelelően igyekeztek megásni. Általában tehát igen közeli egyezést mutatnak az egész templom tengelyének tájolásával. A tájolások között esetleg mutatkozó igen eltérő szélső értékek ugyanakkor általában azzal magyarázhatók, hogy a sírhelyek kijelölését a szentély félköríves fala befolyásolta. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy feltárások általában csak a templom közelében voltak.

E megállapításokat a decsei példák szintén jól tükrözik. Itt a templom hossztengetyének tájolása DNy 51' – ÉK 19' volt. Négy sírnál a tájolás nem volt mérhető (31/b, 79/a, 146–147. sír), a feltárt 178 sír közül pedig háromban kettős sírt számoztunk (31/a–b, 66/a–b, 79/a–b. sír). Összesen tehát 181 csontvázból 177 esetében lehetett a tájolást megmérni. A két szélső érték ÉK 17' illetve D 0' volt, a legjellemzőbb tájolási érték azonban ÉNy 46' és DNy 56' közé esett. Az utóbbi sávba összesen 155 sír tartozott (87,6%). Ezen belül is a Ny 48' és DNy 52' közötti sírok száma 116 (65,5%), a DNy 49' és DNy 51' közöttieké pedig 89 (50,3%) volt. A legtöbb egyforma, DNy 50' tájolás 26 sírnál fordult elő (14,7%). Az átlagos értékek az épület közelében, a nagyobb eltérések pedig a szentély feltételezett helye mellett (65, 66/a–b, 78. sír), a nyugati zárófalnál és a DNy-i saroknál (24, 79, 81–82, 86–

¹⁸⁷ MRT 10. 176.

87, 105. sír), illetve az épülettől távolabb, a kutatóárkokban fordultak elő (125, 144, 154, 156, 159–160, 170, 172, 174, 177. sír). (61. kép.)

4. *A halott (temetkezési szokások)*

A templom körüli temetők sírjairól általánosságban elmondható, hogy bennük a csontvázak – egy-egy kivételtől eltekintve – háton fekvő, nyújtott helyzetben szoktak előkerülni. Ember-tani vizsgálatokra azonban csak nagyon ritkán kerül sor, annak ellenére, hogy a nemek és életkorok pontos meghatározását csak czeektől a vizsgálatoktól várhatjuk.

A sírok egy jó részében sikerül famaradványokat megfigyelni a feltárások során, melyek a korabeli koporsóhasználatot bizonyítják (pl. Bercsényegyháza, Csorvás, Décse, Fövenyes, Győrke, Nagyszénás 2. lelőhely). Koporsóra utal valószínűleg a sírokban az alsó állkapocs helyzete is olyan esetekben, amikor az állkapocs eredeti helyzetéből kimozdulva pl. a gerincoszlopon kerül elő. Ilyenkor joggal feltételezhető koporsó, hiszen a koporsó fája később korhadhatott el, mint ahogy az izomzat elengedte a csontokat. Egyes sírok (pl. a Nagyszénás 2. lelőhelyen feltárt 30. sír) gödre viszont annyira szűk, hogy koporsó nem is férhetett el benne (63. kép). Előfordult, nem nagy számban (pl. Nagyszénás, Dózsa-erdő, 21. sír), hogy a sírban fekvő gyermek fejét a temetéskor feltámasztották (62. kép).

A kéztartás rendkívül változatos volt; a Nagyszénás, Dózsa-erdőben végzett ásatás erre szintén jó példákat szolgáltatott. A karokat leginkább a test mellett kinyújtották (1, 8, 21, 24, 30. sír) vagy a hason egymásra illetve egymáson keresztbe fektették (12–13. sír). Előfordult, hogy az egyiket a medencére helyezték, a másikat pedig a test mellé (9. sír), vagy az egyiket a medence alá, a másikat pedig a hasra (18. sír). Olyanra is akadt példa, hogy a jobb kart a test mellett kinyújtották, a bal pedig a mellre helyezték (22. sír), vagy a jobb kart a hason keresztbe fektették, a bal pedig a bal vállhoz hajlították (26. sír).

A sírok jelentős részében találtunk faszénmaradványokat, lényegében azonban mindig csak az Árpád-korra keltezhető sírokban (pl. Bánkút, Décse, Nagyszénás 2. lelőhely, Sarkadkeresztúr, Szénásegyház). Ezek egy csoportjánál csak a sír alján fordultak elő, másoknál pedig a csontok fölött vagy esetleg a csontok között is. Egyes sírokban c faszénmaradványok a sír alján 1–2 cm vastag, összefüggő rétegben kerültek elő (Nagyszénás, Dózsa-erdő 7, 25, 30. sír).

A legtöbb, temetkezési szokásokkal összefüggő megfigyelést a décsi ásatás tette lehetővé. Az ásatás különös jelentőségét az adja, hogy c temetkezési szokásoknak Békés megyében eddig jórészt ismeretlen elemeire derített fényt.

A mai Örménykút határába eső Telek-halom tetején végzett hathetes ásatás ugyanis a település templomának megmaradt alapfalain kívül 178 sírt hozott felszínre. A temető sírszáma azonban akár a több ezret is elérheti, hiszen a település hatszáz éven át létezett: első említése 1138-ból való, a lakosairól tudósító utolsó adat pedig 1579-ből maradt ránk. A templom közvetlen közelében honfoglalás kori sírok is előkerültek, a falu végső pusztulása pedig a tizenöt éves háborúhoz köthető.

A feltárt sírok közül többenél a csontváz fölött és mellett megmaradt a koporsók famaradványa, a csontok alatt pedig – szintén több alkalommal – gyékényre emlékeztető, szétfoszló szerves anyagot találtunk. Feltűnő volt ugyanakkor, hogy a vidékünkön is több helyen – pl. Kardoskúton,¹⁸⁸ Dobozon,¹⁸⁹ Kamuton,¹⁹⁰ Sarkadkeresztúron,¹⁹¹ Muronyban,¹⁹² a Nagyszénás 1. számú lelőhelyen,¹⁹³ a Nagyszénás 2. számú lelőhelyen,¹⁹⁴ Békéscsabán¹⁹⁵ – előforduló téglakeretes sírokra Décsén egyetlen példa sem akadt.

¹⁸⁸ Méri 1964. 8, 2. kép.

¹⁸⁹ Kovalovszki 1989. 144, 120. kép.

¹⁹⁰ Szatmári 1994–1995. 43, 49, 8. kép.

¹⁹¹ Szatmári 1997. 353–354, 6. kép 2, 8. kép 1–4, 19. kép 2–3.

¹⁹² MRT 10. 625, 141. kép.

¹⁹³ Szatmári 1996c. 38, 27. kép 1, 28. kép 1, 48. kép 2.

¹⁹⁴ Szatmári 2000b. 61–63, 37. kép 1, 57. kép 3, 58. kép 1–3.

¹⁹⁵ MRT 10. 177, 31. kép.

A décei temetkezési szokásokat három megközelítésben vizsgálhatjuk:

- a) kizárólag koporsóra vagy más faszerkezetre utaló famaradványok alapján,
- b) a koporsómaradványok és a gyékényszerű szerves anyagok együttes előfordulása, valamint
- c) csak a gyékényszerű szerves anyagok jelenléte alapján.

a) *Koporsóra vagy más faszerkezetre utaló famaradványok*

A koporsó szót általában a „holttest eltemetésére való, hosszúkás, fából, ércből stb. készült láda” értelemben használják.¹⁹⁶ A décei ásatáson viszont a sírokban előkerült famaradványok nem minden esetben jelentettek olyan ládát, amelynek teteje, oldala és alja is volt, hanem különböző faszerkezetekre utaltak. Részletező vizsgálatok célja lehet megállapítani azt, hogy a famaradványok milyen koporsóformákra illetve más faszerkezetekre utalnak.

Azoknál a síroknál, amelyekben koporsóra vagy más faszerkezetre utaló famaradványok voltak, a megmaradt részletekből – famaradványokból, koporsószegek vagy vasalások elhelyezkedéséből – legtöbbször nem lehetett a koporsó pontos formájára, szerkezetére következtetni. Az ide sorolható 43 sírból 30-ban a koporsóra utaló famaradványokat csak nyomokban lehetett megfigyelni a csontváz fölött vagy mellett. Négy sírban ilyen famaradványok a csontváz alatt szintén előfordultak. Kilenc további sírban viszont egyes részleteket is meg lehetett állapítani a temetési módról illetve a koporsó vagy más, a temetkezésnél használt eszköz szerkezetéről. Ezt a kilenc sírt érdemes külön-külön sorra venni.

A 4. sírban például azt lehetett megállapítani, hogy a famaradványok csak a csontváz fölött és mellett fordultak elő, vagyis a sírban fekvő kisgyermeket egy fából készült, nyitott

tetejével lefelé fordított, ládaszerű koporsóval borították le a temetéskor. A láda oldala nagyjából függőleges, fölülre került alja pedig valószínűleg egyenes volt (64. kép).

A 45. sír csontváza mellett is mindenütt lehetett követni a láb felőli végén keskenyedő, a vállaknál pedig kiszélesedő koporsó oldalfalainak vonalát. A jobb oldalon a felkarcsont egészen a koporsó oldalához ért, a koporsó vége pedig a koponyától 13 cm-re helyezkedett el. A csontok fölött és alatt sajnos nem találtunk koporsóra utaló nyomokat, így csak a koporsó „vízszintes metszetét” sikerült rögzíteni (65. kép).

A 65. sírban nemcsak a csontváz két oldalán maradt meg a koporsó nyoma, hanem a csontváz fölött is. A csontok alatt viszont nem volt famaradvány, tehát itt is nyitott tetejű, ládaszerű koporsóval borították le a halottat, mint a 4. sírnál. A beszakadt koporsótető – vagyis a láda fölülre került alja – kb. 8–10 cm széles deszkákból készült. Mivel a koponya és a lábcsonatok magasabban helyezkedtek el, mint a test középső része, feltételezhető, hogy a fej és a láb alá magasztást tettek (66. kép).

A 68. sírban előkerült famaradványokat csak a csontváz mellett lehetett megfigyelni, de itt a koporsó oldalából legalább 22 cm magasságú rész maradt meg. Felső széle 8 cm-rel volt magasabban a koponyánál. A koporsó két hosszanti oldala lefelé szélesedett, a megmaradt részek alapján oldalainak alja legkevesebb 5–5 cm-rel volt szélesebb a tetejükénél, mindkét oldalon. A koporsó tetejéből, két végéből és aljából semmi sem maradt meg, ellenben a csontok alatt gyékényszerű szerves anyagot találtunk (67. kép).

A 77. sírban fekvő csontváz alatt ugyanilyen maradványok voltak, de koporsóra és más jellegű faszerkezetre utaló nyomok is látszottak. A koporsó vonala csak a csontváz két oldalán és a koponyánál maradt meg. Ez is a láb felé szűkült, a vállnál pedig kiszélesedett. A combcsonatok külső oldalán, a csontoktól 10–15 cm-re ugyanakkor egy-egy 8 x 3 cm-es téglalap alakú faláb nyomát figyeltük meg, amelyek 7 cm mélyen a sír aljába nyomódtak, s amelyeket 2,5 cm

¹⁹⁶ Mék 759. – koporsó címszó.

vastag léc kötött össze a csontok alatt. Ilyen léc lenyomata maradt meg a térdek alatt is. A két keresztléc egyformán 4,5 cm mélyen nyomódott a sír aljába. Mindebből úgy tűnik, hogy a halottat a lécekből szerkesztett és lábakon álló Szent Mihály lovával együtt engedték a sírba úgy, hogy a fakeretre előbb gyékényt terítettek, majd erre fektették a halottat, s végül deszkákból összeállított ládaszerű koporsóval borították le. A temetéskor az egész szerkezetet a sírgödörbe helyezték (68. kép).

A 78. sír alján – a teljesen szétporladt, gyékényszerű szerves anyag és csonttörmelék alatt – kitűnően meglátszottak a koporsó függőleges oldaldeszkáinak, a deszkák élének nyomai. A halottat a jelek szerint itt is gyékényre fektették, s 3 cm vastagságú deszkákból összeállított, ládaszerű koporsóval borították le. A koporsó szélessége a fejnél 64 cm, a medence helyének vonalában pedig 57 cm volt, vagyis a koporsó a láb felé itt is fokozatosan szűkült. A 78. számú sírba a Szent Mihály lovát nem engedték le, ezt bizonyítja a koporsó oldaldeszkáinak folytonos lenyomata a sír fenekén (69. kép).

A 156. sírban a csontváz két oldalán és a fejnél lehetett megfigyelni a szintén 3 cm vastag deszkákból készített, tetejével lefelé fordított, ládaszerű koporsó maradványait. Oldalfalainak éle benyomódott a sírgödör aljába, s felülre került vízszintes aljának helye is kitűnően látszott a kutatóárkunk déli metszetsfalában. A leborított koporsó deszkákból készített – és a csontváz fölé került – aljának vonala a gerincoszlop fölött 11 cm-rel húzódott. A koporsónak a csontváztól jobbra eső oldala kb. 20 cm-rel hosszabbra nyúlt a koporsó végénél, a vele párhuzamos oldal sarka pedig nem maradt meg. Ez esetben azonban Szent Mihály lovára mégsem gondolhatunk, mert az árok metszetsfalában a koporsó tetejének és két oldalának vonala pontosan egybeesett a sír aljába mélyedő vonalak helyével. A láda sarkának e fogószerű meghosszabbítása esetleg a koporsó sírba engedését könnyítette meg, hiszen a sír igen mély, a mai felszíntől számítva is 180 cm volt. A

csontok alatt ugyanakkor csak gyékényszerű szerves anyag maradványai kerültek elő, így kissé bizonytalan, hogy a halottat pontosan hogyan helyezték a sírba. A gyékényből font erős szőnyegre fektetett halottat a ráborított ládaszerű koporsóval együtt, a gyékény alá helyezett kötelek segítségével is leengedhették a sírgödörbe, s ehhez nem volt feltétlenül szükség a koporsó fogószerű meghosszabbítására (72. kép). Mindenesetre a sír aljára kerülő gyékényszerű szerves anyagon fekvő csontvázakra s a fölöttük lévő faládjára a temetőben több hasonló példa (68, 73, 76, 78, 82, 150, 156, 159. sír) is előfordult. Ez azt bizonyítja, hogy a gyékényre fektetett halottak koporsóládával való leborítása, befedése általános volt Décsén a XIV–XVI. század folyamán. A 77, 160 és 163. sír alapján ugyanakkor az is nagyon valószínű, hogy a csontváz alatt lévő gyékényt esetenként lécekre és a csontváz alatti keresztlécekre terítették, s ez a fakeret még inkább megkönnyítette a halottak sírba engedését. Számolnunk kell azzal is, hogy a keret használata – az előbb említett három sír mintájára – esetleg sokkal gyakoribb volt, csak éppen napjainkra semmilyen nyomuk nem maradt meg.

A 160. sírban talált famaradványok látszólag szintén egyedi temetkezési módról árulkodnak a temetőben feltárt sírok között. Megmaradtak ugyanis a Szent Mihály lovának részletei, valamint az arra helyezett gyékényszerű szerves anyag maradványai, amelyen a gyermekcsontváz feküdt. Nem maradt ugyanakkor a halottat beborító koporsóra utaló nyom. A csontváz alatti fakeret részei csak a csontváz jobb oldalánál és a fejnél voltak jól megfigyelhetők, mert a sírgödör alján lévő 0,8–1 cm vastag sárgás-fekete színű beiszapolódási rétegben ezek lenyomata megmaradt. A koponya és a derékcsigolyák alatt keresztben egy-egy 3 cm vastag léc helye rajzolódott ki. A lécek végei pontosan illeszkedtek a csontváz mellett megfigyelhető fakeret-hez, amelyben a lécek vastagsága szintén 3 cm volt. A keret lenyomata a sír alján kb. 1 cm-rel mélyebb volt, mint a keresztléceké. A fakeretnek a sír aljába mélyedő nyomai fölött, de a

csontváz alatt, 1–1,5 cm-es rétegben gyékényszerű szerves anyag maradványai kerültek elő. Ezek szerint a halottat az igen mély – a mai felszíntől számítva is 289 cm-es – sírgödörbe egy kb. 3 cm vastag lécekből összeállított, a test alatt keresztlécekkal megerősített fakeretre helyezett gyékényen engedték le. A sírgödör alján lévő sárgásfekete színű iszapréteg is a test és a gyékény alatti fakerettel magyarázható, mely lehetővé tette a nedves föld test alá szivárgását. A keresztléceket csapolással erősíthették a fakerethez, hiszen vasszög nem került elő. A többi más sírban is megfigyelt, lefordított ládaszerű koporsóra utaló nyomok itt a test fölött vagy mellett nem maradtak meg (71. kép).

A 163. sírban észlelt megfigyelések – annak ellenére, hogy a csontvázból csupán a lábcsontokat sikerült megmenteni – leginkább talán a 77. sírral kapcsolatban rögzített temetési módhoz hasonlíthatók. A combcsont felső vége alatt keresztben itt is famaradványok kerültek el, amelyek egy 8 cm széles és félkör átmetszetű deszka részei voltak. A deszka domború, kéreggel borított, hántolatlan oldala a sírgödör alján feküdt, egyenes oldala pedig fölfelé nézett. Ennek tetején, a csontváz hosszában, további deszkamaradványok helyezkedtek el, de biztos, hogy e hosszanti deszkákat nem illesztették szorosan egymás mellé. Mindegyiket az alattuk keresztbe tett deszka rögzíthette, bár szegeket nem találunk. A test alatt nyilvánvalóan több kereszt-deszkának is lennie kellett. A hosszanti deszkákra gyékényt helyeztek, s erre fektették az elhunytat, akit végül szintén deszkákból összeállított, ládaszerű koporsóval borítottak le. A koporsónak megtaláltuk a két hosszanti oldalát és láb felőli végét is, de fej felőli vége és teteje szintén lehetett (73. kép).

b) Koporsómaradványok és a gyékényszerű szerves anyagok együttes előfordulása

A temetkezési szokások vizsgálatának e területéhez összesen 11 sír sorolható. Megfigyeltük ezeknél, hogy míg a gyékényszerű szerves anyag

kivétel nélkül mindig a csontváz alatt került elő, addig a koporsóra utaló famaradványokat csak a csontváz mellett vagy fölött találtuk, a test alatt sohasem (68, 73, 76–78, 82, 150, 156, 159–160, 163. sír). E koporsók tehát csakis nyitott tetejükkel lefelé fordított, ládaszerű koporsók lehettek.

Három sír esetében a Szent Mihály lovának a sírba helyezésére utaló adatokkal is rendelkezünk (77, 160, 163. sír). A három Szent Mihály lova három formai típust képvisel, csak abban egyeznek meg, hogy a gyékényre fektetett halottat ennek segítségével, illetve ezzel együtt engedték le a sírgödörbe. A 77. sírban talált, keretlécekből és a test alatt lévő, a kerethez rögzített keresztlécekből álló szerkezetnek lába is volt. Ezen a gyékényre fektetett halottat ládaszerű koporsóval borították le. A 160. sírban ugyanilyen, de láb nélküli keret lehetett, s itt a testet leborító koporsónak sem találtuk nyomát. A harmadik típust adó 163. sírban a léckeretet keresztbe tett deszkákon elhelyezett hosszanti deszkák helyettesítették – ugyancsak láb nélkül –, s itt a halottat borító koporsó nyomát is megfigyelhettük.

c) Csak gyékényszerű szerves anyagok jelenléte

A temetkezési szokások értékelésének harmadik megközelítési módja azoknak a síroknak a vizsgálatát jelenti, amelyekben koporsóra vagy fából szerkesztett eszközre utaló famaradványok egyáltalán nem kerültek elő, csak gyékényszerű szerves anyagok. Az összesen 20 ilyen sír közül 18-ban a gyékény kizárólag a csontok alatt került elő (58, 64, 69, 87, 89, 107, 111–112, 121–122, 126–128, 133–134, 136, 143, 149. sír), két sírban viszont ezek a szerves maradványok nemcsak a csontok alatt, hanem a csontváz fölött is megtalálhatók voltak (84, 166. sír). A 84. sírnál esetleg a szántás miatt is juthattak ilyen anyagok a csontváz fölé, hiszen a sírt az eke egyértelműen megbolygatta. A 166. sírba viszont a halottat biztosan gyékénybe csavarva temették el.

A fenti adatokból a décei középkori temetőben legalább ötfajta temetési módra következtet-

hetünk. Mindenképpen számolnunk kell a szó hagyományos értelmében vett koporsós temetkezésekkel, ami az olyan koporsó használatát jelenti, melynek oldala, alja és fedele is volt (17, 99, 105, 113. sír). A koporsó nélküli temetkezésre lehet példa a 166. és esetleg a 84. sír, amelyben a halottat gyékényszerű növényből fonott szőnyegbe, takaróba csavarták be. A temetési mód harmadik fajtája volt az, amikor a halottat a Szent Mihály lován elhelyezve, azzal együtt temették el úgy, hogy a testet gyékényre fektették, s ládaszerű, nyitott tetejével lefelé fordított koporsóval is leborították (77, 163. sír). Ugyanígy, de ládaszerű koporsó nélkül szintén temethettek (160. sír). A Szent Mihály lovának formájára is különböző példákat szolgáltatnak ezek a sírok, amint azt az előbbieken már láthattuk. A temetési módok ötödik fajtája volt a leggyakoribb, vagyis az, amikor a halottat egyszerűen gyékényre fektették, és ládaszerű, alul nyitott koporsóval borították le (68, 73, 76, 78, 82, 150, 156, 159. sír).

A középkori temetőkben szinte mindenütt jellemző *koporsóhasználatra* Décse közelebbi környékén mezőkopáncsi,¹⁹⁷ kaszaperi,¹⁹⁸ mezőkovácsházi,¹⁹⁹ gellértegyházi,²⁰⁰ csabacsüdi,²⁰¹ gerlai,²⁰² kardoskúti,²⁰³ gyula-györkei,²⁰⁴ kamuti,²⁰⁵ nagyszénási,²⁰⁶ csorvási,²⁰⁷ telekgerendási,²⁰⁸ illetve távolabbi, szentes-kajáni,²⁰⁹ csengelci,²¹⁰ zentai,²¹¹ Kecskemét környéki²¹² példák említhetők. A csorvási 3. sír koporsójának maradványai és lenyomata ugyanolyan temetkezési szokásra utal, mint azok a decsai sírok, amelyekben a ha-

lottat alul nyitott, ládaszerű koporsóval borították le. A csorvási sír pedig vélhetően Árpád-kori, legalábbis erre utal a csontok alatt és fölött foltokban megtalált faszénréteg, valamint az, hogy a sír a templom második építési periódusához tartozó VI. sz. támpillér alatt került elő. Kora tehát még biztosan a templom első, korai építési periódusa idejére tehető.²¹³ Hasonló temetkezési szokás nyomait figyelhették meg a gellértegyházi temetőben,²¹⁴ a csecstói temető 15. sírjában²¹⁵ és a szentes-kajáni temetőben²¹⁶ is.

Koporsóvasalások és koporsószegeknek meghatározható vasszegek kerültek elő Makó-Mezőkopáncson,²¹⁷ Kaszaperen,²¹⁸ Mezőkovácsházán,²¹⁹ Gerlán,²²⁰ Kardoskúton,²²¹ a középkori Fővenyescen,²²² Szentbenedeken,²²³ Gyula szereggyházi határrészén,²²⁴ Kamuton,²²⁵ a gyulai Keresztshalmon,²²⁶ Medgyesegyházán,²²⁷ Nagyszénáson,²²⁸ Sarkadkeresztúron,²²⁹ Csorváson,²³⁰ a középkori Kétsopron temetőjében,²³¹ valamint Zentán,²³² Kecskemét környékén,²³³ és Nyársapáton²³⁴ is.

A *gyékényre, nádra való fektetéshez* vagy ilyen szerves anyagba való becsavaráshoz hasonló temeté-

¹⁹⁷ Bálint 1936. 226.

¹⁹⁸ Bálint 1938. 140.

¹⁹⁹ Bálint 1939a. 154.

²⁰⁰ Zalotay 1957. 53–54.

²⁰¹ MRT 8. 101.

²⁰² MRT 10. 419–423.

²⁰³ Méri 1964. 8.

²⁰⁴ Horváth–Szatmári 1989. 384–386; Szatmári 1996a. 57.

²⁰⁵ Szatmári 1994–1995. 41, 47.

²⁰⁶ Szatmári 1996c. 36, 40; Szatmári 2000b. 64.

²⁰⁷ Szatmári 1999a. 100, 125, 13. kép 2.

²⁰⁸ Szatmári 1996b. 215–216, 219, 238, 9. kép.

²⁰⁹ Türk 2001. 24.

²¹⁰ Horváth 1978. 111.

²¹¹ Foltiny–Korek 1944–1945. 14.

²¹² Szabó 1938. 54–58.

²¹³ Szatmári 1999a. 100, 119, 7. kép, 125, 13. kép 2.

²¹⁴ Zalotay 1957. 53–54.

²¹⁵ Foltiny–Korek 1944–1945. 3–4.

²¹⁶ Türk 2001. 24.

²¹⁷ Bálint 1936. 238.

²¹⁸ Bálint 1938. 163, XXI. t. 2, 6, 9.

²¹⁹ Bálint 1939a. 157.

²²⁰ Jankovich 1991. 189; MRT 10. 419–423.

²²¹ Méri 1964. 8, V. t. 16–17, 25–26, VII. t. 1–2; Kovalovszki 1965. IV. t. 16–17, 25–26, V. t. 2: 1–2.

²²² Horváth–Szatmári 1989. 379, 387–391; Szatmári 1996a. 34–35, 37, 78, X. t. 1–12.

²²³ Szatmári 1996a. 48.

²²⁴ Szatmári 1996a. 21.

²²⁵ Szatmári 1994–1995. 49, 52, 15. kép 6–12.

²²⁶ Szatmári 1996d. 357, 377, 9. kép 10–11.

²²⁷ Szatmári–Vágó 1993. 20, 53, 34. kép.

²²⁸ Szatmári 1996c. 42, 34. kép 1–3, 8–10; Szatmári 2000b. 109, 40. kép 1–27, 112, 43. kép 1–27.

²²⁹ Szatmári 1997. 353–355, 375, 15. kép 1–10.

²³⁰ Szatmári 1999a. 103, 127, 15. kép 5–7, 9–12, 139, 27. kép 5–7, 9–12.

²³¹ Szatmári 1996b. 219.

²³² Foltiny–Korek 1944–1945. 18, V. t. 1–27, VI. t. 1–33.

²³³ Szabó 1938. 85, 405–409. kép.

²³⁴ Benkő 1980. 10. t. 4–6, 11–12, 12. t. 5, 13. t. 1–3, 20–27, 14. t. 1, 15. t. 3, 8–9, 15–17, 16. t. 2–5, 7–9, 14–17, 17. t. 1–3, 9–21, 19. t. 16, 21. t. 1–4, 7–12.

si módra a Décséhez közeli és távolabbi középkori temetőkben ugyancsak találunk példákat: Gellértegyházán,²³⁵ Nagyszénáson,²³⁶ Makó-Mezőkopáncson,²³⁷ Kaszaperen,²³⁸ Zentán,²³⁹ valamint Szolnok megyében, a Karcag-asszony szállásán²⁴⁰ és a Karcag-orgondaszentmiklósi²⁴¹ temetőben is –, sőt ennél későbbi időkben szintén előfordult, egészen a legutóbbi évtizedekig.²⁴² Kiss Lajosnak a vásárhelyiek temetkezési szokásaival kapcsolatos leírása például tökéletesen megfelel a décsei ásatási megfigyeléseknek, mintha csak az évszázadokkal korábbi szokást írta volna le. E szerint a régi koporsónak nem volt fából a feneké, hanem ehelyett két-három keresztfa volt a fenekén, amire hosszában nádat tettek. Ahogy mondták, így hamarabb emésztődött a test a földben.²⁴³ A keményfából való koporsó számított a legértékesebbnek, s ha tehették ilyet készítettek, viszont ez azt is jelenti, hogy nem mindig engedhették meg maguknak, s a család anyagi helyzetétől függött a koporsó minősége.²⁴⁴

A décsei ásatáson fölvetett *fa- és szervesanyagminták* vizsgálata, fajmeghatározása szerint a temetéseknél használt farészeket leginkább – 15 mintából 10 esetben (4, 24, 60, 68, 100, 125, 154, 156, 161, 173. sír) – a *kocsánytalan tölgy* (*Quercus petraea*/Matt./Lieblein.), kisebb részt pedig – a 15 mintából 3 esetben (65, 73, 170. sír) – a *lucfenyő* (*Picea abies*/L./Karst.) fájából készítették, de egy-egy adatunk a *vörösfenyő* (*Larix decidua* Mill.) és a *tiszafa* (*Taxus baccata* L.) felhasználására is utal (6. és 163. sír). Figyelemre méltó, hogy a kocsánytalan tölgy ugyanazon

fajtáját (*Quercus petraea*) nemcsak a biztosan – vagy feltételezhetően – a késő középkorra keltezhető sírok famaradványai között találjuk meg, hanem a néhány évszázaddal korábbi, s XII. századi éremmel keltezett 100. sírban előkerült faszéndarabkákból is. A csontvázak alatt több helyen megfigyelt gyékényszerű szerves anyag néhány fölszedett és fajmeghatározás alá vont mintája (58, 87, 156, 163. sír) bizonyította, hogy a halottak ezekben az esetekben *keskeny levelű gyékényre* (*Typha angustifolia* L.) vagy ebből font szőnyegre, pallóra fektették.

A sírokból előkerült faminták illetve fajmeghatározásaik azt is mutatják, hogy a koporsóknak használt faanyagokat kisebb részben távoli vidékekről szereztek be a décseiek, hiszen ebben a korban a sírokból kimutatott fafajták, a kocsánytalan tölgy kivételével, épp úgy nem voltak jellemzőek e tájegységre, mint ahogy napjainkban sem. A keskeny levelű gyékényhez viszont helyben is könnyen hozzájuthattak.²⁴⁵ A fa szállításához a vízi út a Kondoros-völgyön adott volt, s valószínűleg a távoli vidékekről hozott fa²⁴⁶ illetve a helyi kocsánytalan tölgy kemény és tartós faanyagának drágasága – és ritkasága(?) – hozzájárult ahhoz, hogy igen sok sírban találkoztunk a helyben, egyénileg is könnyen beszerezhető és olcsóbb gyékény maradványaival. Ez alkalmasint helyettesíthette az értékesebb faanyagot. A temetkezési szokásokat tehát kétségtelenül befolyásolhatták a rendelkezésre álló anyagok, éppen úgy, mint az említett néprajzi párhuzamok esetében.

A Békés megye területén előkerült középkori sírokból származó faminták vizsgálatára vonatkozóan a décseieknél néhány évvel korábbi eredményekkel is rendelkezünk. A mai Gyula és Békéscsaba között található Fövenyes és Györke nevű középkori települések egy-egy sírjából vett faminta fajmeghatározását Horváth Ernő végezte el. Ez alapján tudjuk például, hogy

²³⁵ Zalotay 1957. 54.

²³⁶ Szatmári 1996c. 38, 75, 95, 28. kép 1, 48. kép 2.

²³⁷ Bálint 1936. 226.

²³⁸ Bálint 1938. 140.

²³⁹ Foltiny–Korek 1944–1945. 14.

²⁴⁰ Selmeczi 1973. 110; Selmeczi 1974. 23–24; Selmeczi 1992. 14.

²⁴¹ Selmeczi 1992. 36–38, 14–15. kép.

²⁴² Balassa–Ortutay 1979. 183; Bartha 1985. 449; Balassa 1989. 34–36; Őrsi 1993. 779; Ando György és Cs. Szabó István szóbeli közlése a békéscsabai szlovákokra és a Békés megye északi részén, illetve a szomszédos Hajdú-Bihar megyei területeken lévő településekre (Gyoma, Dévaványa, Körösladány, Szeghalom, Füzesgyarmat, Sárrétudvari, Szerep) vonatkozóan.

²⁴³ Kiss 1958. 179; Beck 1975. 520.

²⁴⁴ Beck 1975. 521.

²⁴⁵ Babos Károly és Kertész Éva szóbeli közlése; Simon 1992. 77–78, 81, 628, 789; Csörce 1980. 36–37, 98–102, 106–109, 118–119, 232–233.

²⁴⁶ A bihari hegyekből Békés megye területére vízi úton történő faúsztatásra: Povázszy 1989. 354, 356–358.

a középkori Fövenyes templom körüli temetőjének 76. sírjában talált koporsót a kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) kemény fájából készítették. Ez a fafajta a középkorban a Gyula környéki erdőkben előfordulhatott, tehát Fövenyesen a koporsónak felhasznált fa szintén helyi származású anyag volt. A koporsóvasalásokon megmaradtak a házi lenből (*Linum usitatissimum* L.) készített szemfedő textilanyagának darabjai is. A sírt egy XIII. századi érem keltezte az Árpád-kor kései szakaszára.²⁴⁷ A györkei templom körüli temető 16. sírját viszont textilre varrott, bronzlemezekkel díszített szalagpárta illetve textillel borított, bronzveretes bőrv utalja a XIV. századnál későbbi időkbe. A sírból fölszedett koporsómaradvány a vizsgálati eredmények szerint a jegenyefenyő (*Abies alba* MILL.) fájából származik, amely a décsei, hegyvidékre jellemző társulásokból származó faanyagokhoz hasonlóan ugyancsak az erdélyi területekről kerülhetett Gyula környékére.²⁴⁸

A Gyula illetve a Szarvas vidékén felhasznált fafajták (*Quercus robur* L. illetve *Quercus petraea* L.) eltérő volta kétségkívül összefüggésben van a két terület – a Körösök völgye és a Maros hordalékkúpja – geográfiai viszonyainak különbségével, s így a vízrajzi, talajtani eltérések mellett különbségeknek kellett lenniük a középkori fafajták előfordulásában is.²⁴⁹ E két természetföldrajzi kistáj elkülönülése a középkori régészeti lelőhelyek előfordulásában és jellegében szintén kimutatható,²⁵⁰ sőt a fenti tapasztalatok alapján elmondható, hogy az egykori táj a települések életterét jelentő környezet szempontjából kétségkívül és bizonyíthatóan meghatározó is volt.

A décsei temetkezési szokásokkal kapcsolatos megfigyelés az is, hogy a 75. és a 150. sírban olyan kislány feküdt, akiknek fejére illetve derekára felnőttek – minden valószínűség szerint az anyjuk – pártáját és övét adták. A 75. sírban talált pártát annak bő volta miatt a kislány

tarkóján szűkebbre hurkolták (70. kép; 86. kép 1), a 150. sírban előkerült övet pedig a kislány derekán szorosra húzták ugyan, de hossza miatt azt már nem lehetett becsatolni, így a szíjat csak átfűzték a csatkarikán (75. kép). Szerencsére a 75. sírt érem is keltezte: II. Ulászló 1500–1502 közötti denára. Ebben a korban tehát Décsén előfordult, hogy a kislányok halála esetén anyjuk egy-egy kiegészítőjét vitték magukkal a sírba.

Valószínűleg ugyanebben az időben használhatták azt az aranyozott ezüst fémszálas fonalból szőtt, több száz gyöngyszemmel díszített szemfedőt is, amely a 9. sírban került elő. A 166. sírban talán szintén halotti lepel maradványai kerültek elő. Hasonló leletekre utaló megfigyeléseket tettünk a fövenyesi 76. és a nagyszénási 83. sír feltárásánál is.²⁵¹

A décsei 46. sír egyediségét az adja, hogy ebben az öv nem a csontvázon, hanem a sír fenekén került elő, a térdek alatt. A bronzlemezekkel és bronzcsattal díszített, finom textillel bevont bőrvet egyértelműen a sír aljára tették, a halott lábai alá (76. kép). Az öv rossz állapota miatt azonban annak csak töredékeit lehetett felszedni, így az sem volt már megállapítható, hogy becsatolva, vagy megoldva helyezték-e a sírba.

5. Sírleletek

A középkori temetők feltárt sírjaiban nem sok lelet szokott előkerülni, s ezek között is elenyésző a keltező értékű tárgy. Végigtekintve az eddigi temetőfeltárásokon – kevés kivételt nem tekintve – általános jelenségnek tűnik, hogy ahol késő középkori leletek előfordulnak, ott Árpád-koriak is vannak. A kivételek (Hidas, Mogyer, Szentbenedek, Gyulamonostora) azzal magyarázhatók, hogy ott a feltárt sírok többsége a templom belsejéből került elő – tehát eleve csak késő középkoriak lehetnek –, vagy pedig a templom körüli temetőben olyan fokú zsúfoltság volt, hogy a késő középkori sírok már szinte teljesen elfoglalták az Árpád-kori temetkezések helyét.

²⁴⁷ Horváth–Szatmári 1989. 378–384.

²⁴⁸ Horváth–Szatmári 1989. 384–386.

²⁴⁹ Blazovich 1985. 17–28.

²⁵⁰ Jankovich 1991. 156, 167–168.

²⁵¹ Szatmári 1996a 34–35, 10. ábra; Szatmári 1996c. 40, 29. kép 3, 49. kép 2, 50. kép 3.

Az Árpád-kori sírleletek közé leginkább S végű karikák, gyűrűk, érmek, gyöngyök sorolhatók, esetleg egy-egy vaskés²⁵² (90. kép 1–10). Az igen sok, különböző méretű kovácsolt vasszeg egy része valószínűleg ugyanide tartozik (90. kép 30–31; 91. kép 11–13; 93. kép 6–22). Ezek is szokványosak, általában T-fejűek, ritkábban négyzetes, kúpos, esetleg nyomott gömb fejűek, négyszögletes szárúak. A középkoron (XI–XVI. század) belüli pontosabb keltezésük azonban nem lehetséges.

A XIV–XVI. századi ásatási leletek közé tartoznak a szórványleletként vagy a sírokból előkerült vaspántok, vaskapcsok, szabálytalan alakú koporsóvasalások, valamint az előbb említett kovácsolt vasszegek másik része. Ugyanide tartozhat még például egy-egy csizmapatkó, cserép-, tégl- és kődarab, ruhakapocs, öv- és pártadisz, esetleg egy-egy pecsétgyűrű vagy pontosan meghatározható ezüstdénár. Külön említésre méltóak az ezüsből készült, öntött, áttört díszítésű ruhakapcsok, a különböző textilmaradványok, ezüst- és bronztűk, bronz fülesgombok, változatos párták és pártaoévek, pántgyűrűk, liliomos díszítésű vagy egyszerűbb bronzlemezek, valamint vascatok, csontból faragott és esztergált övdíszek, illetve a bronz párizsikapcsok (90. kép 11–29; 91. kép 1–10; 92. kép; 93. kép 1–5, 23–24).

Szintén külön érdemes megemlíteni a Nagyszénáson 1994-ben, a középkori Szénásegyház falu templom körüli temetője 88. sz. sírját és az abban talált pártát. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett nő bal karja a hason, jobb keze a jobb medencelapáton helyezkedett el. A fején lévő párt a koponyát teljesen körbefogta, s a tarkón ért össze (77. kép 1). A 4,5 cm széles pártakoszorú gyékényszálakból négyes fonással készített alapjára vászonszövésű textilt erősítettek. A párt alsó és felső szélére, valamint a vízszintes középvonalára 4–4 sorban bronzspirálokat varrtak fel. A négyes spirálsorok közötti két mezőt pedig bronzszálas fonalkettős szálából egymás mellé hajlított, 4 hurok-

ból álló, bogyszerű sormintával töltötték ki. A párt két vége félköríves záródású volt, itt három spirálsor haladt a párt szegélyén. A koponya alatt előkerült párizsikapocs hurkos felének töredéke arra utal, hogy a párt két végét kapoccsal fogták össze (77. kép 2).

A pártát a hasonló leletek ismeretében²⁵³ a XIV–XVI. századra lehet biztonsággal keltezni. Igen különös és érdekes, hogy a nagyszénási párt a legjobb és nagyon hasonló – a XV. századra keltezett – párhuzama a csúti középkori temető XXXVI. számú sírjából került elő.²⁵⁴ (Csupán zárójeles megjegyzés lehet, hogy a szénnási családnevek 1579. évi listájában többek között a *Csuti* név is előfordul.²⁵⁵)

A középkori pártákkal Bálint Alajos is foglalkozott, már a két világháború között, de egy-egy szép, rekonstruálható párt azóta is felhívta magára a figyelmet. Ilyen a kétsoproni 8. sír gyöngös pártája (82. kép),²⁵⁶ vagy a Megyer falu temetőjének 75. sírjában előkerült, virágokat mintázó díszítéssel ellátott szalagpárt (81. kép 1–2).²⁵⁷

6. Különlegességek

A templom körüli temetők feltárásának eddigi tapasztalatai nemcsak megszokott, általánosításra is lehetőséget adó ismereteket eredményeznek, hanem alkalmanként a szokásostól merőben eltérő, az általánosból kirívó elemekről is szólnak. Ezek a különlegességek – mint a témához kapcsolódó jellegzetességek általában – egyrészt erősítik a szabályokat, másrészt pedig arra figyelmeztetnek, hogy a fő tendenciák, általánosságok mellett mindig számolni kell a felbukkanó helyi sajátosságokkal, amelyek természetesen nem a fő szabályokat vagy az egyes törvényszerűségeket gyengítik, hanem azokba ágyazódva, pusztán helyi elemekkel gazdagítják az általánosságok összességét.

²⁵³ Gábor 1996. – vonatkozó részek.

²⁵⁴ Gerevich 1943. 113–114, 154, 158, 160–161, 34. kép.

²⁵⁵ Káldy-Nagy 1982. 181.

²⁵⁶ Szatmári 1996b. 237.

²⁵⁷ MRT 10. 178–179, 35–36. kép.

²⁵² Szatmári 2000b. 55–56, 99, 30. kép, 110, 41. kép, 113, 44. kép, 124, 55. kép.

Az egyik ilyen példa Bercsényegyházáról említhető, ahol az egyik sírt *téglaboritással* fedték le. A vidékünkön is gyakori téglakeretes sírok mellett tehát előfordult, hogy a sírgödört ugyan nem falazták ki téglával, de a behúzott sírgödör tetejét téglákkal borították le.

Különlegességnek számítanak azok a décsei, késő középkori sírok is, amelyeknél különböző *ládás temetkezési szokásokra* vonatkozó megfigyeléseket lehetett tenni. A különlegességük azonban csak oly mértékű, amennyire e jelenségek maguk is ritkaságnak számítanak. A halott ládával való leborításának nyomai viszont máshol is megmaradtak, a XIV–XVI. századra keltezhető jelenségek között (Csorvás).

Külön témakör lehet a kutatásban a *fordított tájolású* vagy legalábbis a jelentősen elforgatott sírok kérdése. Elszórt adatok ugyanis azt mutatják, hogy erre nem egyszer hagytak példát középkori temetések alkalmával. Dobozon a 21. sír, Csorváson az 5. sír, Décsén pedig a 36. sír volt éppen fordított tájolású, mint a többi; Megyer temetőjében a 41. sír, Dobozon az 53. sír, Szénásegyházán a 7/b. számú sír éppen merőleges volt az általános irányra; Décsén pedig több sír tájolása is jelentősen eltért a fő iránytól.

Décsén a *hasra fektetésre*, arccal lefelé fordítva való eltemetésre szintén előfordult egy példa (170. sír), Szénásegyháza 49. sz. sírjában pedig olyan csontváz került elő, ahol a halott fejét *természetellenes tartásban* a bal vállra hajlították.

Gyermekek váró vagy szülésben meghalt nő sírja került elő Hidason (44. sír), de kicsi gyermeknek az idősebbek sírjába való utólagos temetésére is van példa (Tövényes 33–34. sír).²⁵⁸

A régmúlt idők egyik hétköznapi epizódja vált ismertté a kétsoproni temető feltárásakor. Kiderült ugyanis, hogy a 47. sír halottjának temetésekor a sírásó rátalált az ugyanabban a sírban fekvő korábbi, 52. sz. sír halottjának csontvázára, s kimozdította – vélhetően kiemelte, s közelebből szemügyre vette – annak combcsontját, de gondosan vissza is helyezte azt. Mivel azonban antropológiai ismeretei nem voltak,

a combcsont éppen fordítva – combnyakkal a térd felől – került vissza eredeti helyére.²⁵⁹

Külön említésre érdemes a györkei 15. sír is, amelyben a bronzból öntött, áttört kapoccsal összefogott, ezüstszálas fonállal hímzett ruhaszegély a ruha szabására utalt (78. kép), illetve a 16. sír, amelyben a koponyán párta lenyomata, a deréktájon pedig bőrre dolgozott, préselt minta bronzlemezekkel díszített csatos öv került elő (79. kép 1–2).²⁶⁰ Kör alakú ingnyakhoz tartozó és más, különböző textilmaradványokat találtunk Décsén a 3, 75, 125. és 156. sírban (86. kép 2; 87–89. kép). Teljes ruhaszegély rajzát közölte Bálint Alajos Csanádapácáról (80. kép),²⁶¹ és kivételesen szép öveket ismerünk a décsei 3. és 150. számú sírből is. Az előbbiben csontból faragott, az utóbbiban pedig bronzlemezből préselt övdíszek felhasználásával készített öv maradványai kerültek elő (74–75, 92. kép).²⁶²

Különleges leleteknek számítanak a temetőkben előkerülő koporsómaradványok. A temetkezési szokásokkal kapcsolatban már említettük az egyes décsei, ládaszerű alkalmatosságokat, de a hagyományos koporsóformákra ugyancsak vannak elszórt adataink. A décsei 45. sír például bizonyítja, hogy egy-egy koporsó – fölülnézetét tekintve – a láb felőli végén keskenyebb, a váll felé pedig fokozatosan kiszélesedő is lehetett (65. kép). Egymással párhuzamos oldalú koporsó került elő viszont a kétsoproni 25. és 40. sírban; az előbbiben a koporsó függőleges metszetét is meg lehetett figyelni (83–84. kép). Eszerint annak teteje a szegycsont fölött 4,5 cm-rel, az alja a lábcsonatok alatt 10 cm-rel került elő. A koporsó alsó lapja 50 cm, felső lapja 42 cm széles, magassága pedig 25 cm volt úgy, hogy két hosszanti oldala a koporsó alja és teteje találkozásánál az alsó harmadban kiszélesedett.²⁶³ Egyszerű, négyszögletes láda volt viszont a décsei 156. és a györkei 16. sz. sírban (72. kép; 79. kép 1).²⁶⁴

²⁵⁹ Szatmári 1996b. 219.

²⁶⁰ Szatmári 1996a. 57–59, 19–20. ábra.

²⁶¹ Bálint 1939b. XXXI. tábla.

²⁶² Szatmári 1999b.

²⁶³ Szatmári 1996b. 216–217, 235, 6. kép, 238, 9. kép.

²⁶⁴ Szatmári 1996a. 59, 20. ábra; Szatmári 1999b.

²⁵⁸ MRT 10. 77; Szatmári 1996a. 38, 143. j.

Összegzés

A rendelkezésre álló Békés megyei adatmennyiség illetve a vizsgálati anyag összessége elegendőnek mutatkozik ahhoz, hogy egyértelmű legyen: a Délkelet-Alföld e területén előforduló középkori egyházépítészeti a maga korában szorosan illeszkedett a középkori Magyarország más vidékeinek egyházépítészetihez, a templomok építészeti stílusát, minőségét vagy számát illetően egyaránt. A templomépítés legkorábbi idejét tekintve ugyancsak élen járt e vidék a kereszténység elterjedése terén, hiszen amíg pl. a dunántúli templomok építési idejeként általában – bár főként a korábbi szakirodalomban – a XIII. századot határozták meg, addig az alföldi templomok korát nem egyszer a XI. századig lehetett visszavezetni.

A Kárpát-medence középkori egyházépítésével már sokan, sok helyen, sokféle formában foglalkoztak. A széles kitekintésű, általános tematikájú művek mellett egy-egy kisebb vagy nagyobb térségre kiterjedő, összegző jellegű munkára vonatkozóan is több példa említhető. Fontos e tekintetben megemlíteni – a teljesség igénye nélkül – például Mező Andrásnak a magyar helységnevekben megtalálható templomcímekkel, illetve a középkori Magyarországon előforduló patrocíniumokkal foglalkozó művét,²⁶⁵ Szőnyi Ottó régi magyar templomokat idéző könyvét,²⁶⁶ Gervers-Molnár Verának a középkori Magyarország rotundáit összefoglaló munkáját,²⁶⁷ Levárdy Ferencnek a magyar templomok mű-

vészetét elemző és Marosi Ernőnek a magyar falusi templomokkal foglalkozó művét,²⁶⁸ illetve Valter Ilona áttekintését.²⁶⁹ A nyugat-dunántúli templomokkal ugyancsak Valter Ilona,²⁷⁰ a Baranya megyeiekkel pedig Dercsényi Dezső foglalkozott behatóan.²⁷¹ Külön említésre méltók a Duna–Tisza közén előkerült emlékekkel kapcsolatban Szabó Kálmán,²⁷² Balanyi Béla,²⁷³ Tari Edit²⁷⁴ és Gallina Zsolt²⁷⁵ kutatásai, összefoglaló munkái. A Felső-Tisza vidék néhány templomáról Komjáthy Attila,²⁷⁶ a középkori Szabolcs megye templomairól Németh Péter,²⁷⁷ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középkori templomairól pedig szintén Németh Péter és Szatmáriné Mihucz Ildikó munkája²⁷⁸ ad összefoglaló ismereteket. A Debrecen környéki egyházas településeket már Zoltai Lajos összegyűjtötte.²⁷⁹ A Dél-Alföld vonatkozásában külön kell megemlíteni Méri István kardoskúti ásatásának feldolgozását,²⁸⁰ valamint a Kollár Tibor szerkesztette ezredfordulós kötet gazdag kínálatát.²⁸¹

²⁶⁸ Levárdy 1982; Marosi 1975.

²⁶⁹ Valter 1985a. 317–341.

²⁷⁰ Valter 1985b; Valter 2004.

²⁷¹ Dercsényi 1984.

²⁷² Szabó 1938.

²⁷³ Balanyi 1989. 57–78.

²⁷⁴ Tari 1991. 389–432; Tari 1994–1995. 191–217; Tari 1995; Tari 2000.

²⁷⁵ Gallina 1999.

²⁷⁶ Komjáthy 1983.

²⁷⁷ Németh 1997.

²⁷⁸ Középkori templomok 2000.

²⁷⁹ Zoltai 1925.

²⁸⁰ Méri 1964.

²⁸¹ A középkori Dél-Alföld 2000.

²⁶⁵ Mező 1996; Mező 2003.

²⁶⁶ Szőnyi 1934.

²⁶⁷ Gervers-Molnár 1972.

Ide tartozik a jelen kötet előmunkálataiból született két legutóbbi tanulmány is.²⁸² Határainkon túli összegző jellegű feldolgozásokat jelennek például Szénássy Árpád felvidéki,²⁸³ Szekeres László délvidéki,²⁸⁴ továbbá Adrian A. Rusu erdélyi,²⁸⁵ illetve ugyancsak A. A. Rusu és Georghe Pascu Hurezan Arad megyei munkái.²⁸⁶ A középkori erdélyi egyházi építészetről legutóbb három tanulmánykötet²⁸⁷ s egy ennél nagyobb területet érintő gyűjteményes kiadvány²⁸⁸ is megjelent.

A szélesebb európai kitekintés mellett azonban a magyar, azon belül pedig a középkori alföldi egyházépítészet meghatározója mindenképpen az, hogy az uralkodói központoktól távol eső, mai szóhasználattal élve vidéki területeken csupán a nagy európai áramlatok királyi, illetve főúri szűrőkön átesett, időben mindenképpen jelentős, akár néhány évszázados késéssel megérkező, végletekig leegyszerűsített lecsapódása volt a jellemző. Helyben, egy-egy szűkebb földrajzi területen tehát az adott környezethez való alkalmazkodás, a nagy európai áram-

latoknak a távoli, kisebb-nagyobb közösségekhez eljutó helyi adaptációja sokkal jelentősebb és meghatározóbb volt. Ennek részleteit ugyanis már az adott hely földrajzi környezete és főként a helyi lakosság szellemi arculata, mindennapi szokása határozta meg. Az adott tájegység – így az alföldi vidék – egyházépítészetének és temetőinek jellegzetességét tehát óhatatlanul a környékben rendelkezésre álló alapozó- és falazóanyag alkalmazása, az épület szükséges, illetve elegendő alapterületének meghatározása, valamint a temetkezési szokások helyi igényeket kielégítő formája jelentette. Első lépésként célszerű így elsősorban a szűkebb tájegység általános jellegzetességeinek meghatározása lehetett, melyet az ország eltérő földrajzi környezettel rendelkező tájegységeivel, esetleg a tágabb európai példákkal való összehasonlítása követhet majd. A munka során összeállított, s az összehasonlító vizsgálatok alapjául szolgáló kataszter jól tükrözi a rendelkezésre álló adatok bőségét. Ennek legfontosabb szempontok szerinti csoportosítását az alábbi táblázat foglalja össze.

²⁸² Szatmári 2004c; Szatmári 2005.

²⁸³ Szénássy 2002; Szénássy 2003.

²⁸⁴ Szekeres 1983.

²⁸⁵ Rusu 1997.

²⁸⁶ Rusu–Hurezan 2000.

²⁸⁷ Arhitectura 1999; Arhitectura 2002; Arhitectura 2004.

²⁸⁸ Dicționarul 2000.

<i>Sorszám</i>	<i>Címző (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
1.	Ajtós	+				+	
2.	Alabián		+	+			
3.	Apáca			+			
4.	Apácaegyháza			+	+		
5.	Apáti		+	+	+		
6.	Bagyusegyház	+			+		
7.	Bakadegyház	+			+		
8.	Baktornya	+			+		
9.	Balkány		+	+	+		
10.	Bánhegyes	+				+	
11.	Bánkút, Rózsa-major		+	+			
12.	Basarág	+			+		
13.	Batonya(egyháza)				+		
14.	Battonya, Hármashatárhalom		+	+			
15.	Békés, plébániatemplom			+	+		+
16.	Békés, Mária kápolna				+		
17.	Békés, Szent Pál kápolna				+		
18.	Békéscsaba 43. lelőhely		+	+			
19.	Békéssámson, Cigánd			+			
20.	Benedekegyháza	+			+		
21.	Bercsényegyháza		+	+	+		
22.	Berény I.		+	+	+		
23.	Berény II.				+		
24.	Boldogfalva		+	+	+		
25.	Bozosegyháza	+			+		
26.	Bölcsi		+	+	+		
27.	Bucsa		+	+	+		
28.	Bucsa 18. lelőhely		+	+			
29.	Buzérhegyesegyház	+			+		
30.	Céklásegyház	+			+		
31.	Csaba				+		
32.	Csabacsüd		+	+	+		
33.	Csákóhegyes		+	+	+		
34.	Csanádapáca	+				+	
35.	Csapecgyház		+	+	+		
36.	Csatár	+				+	
37.	Csejt			+	+		
38.	Csepány			+	+		
39.	Csolt, monostor		+	+	+		

<i>Sorszám</i>	<i>Címszó (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
40.	Csolt, plébániatemplom	+			+		
41.	Csorvás		+	+	+		
42.	Csudabala		+	+	+		
43.	Dámfok	+				+	
44.	Décse		+	+	+		
45.	Dévaványa 48. lelőhely		+	+			
46.	Diter			+			
47.	Doboz(Alsó)			+	+		
48.	Doboz(Felső)		+	+	+		
49.	Dombegyház		+	+	+		
50.	Dombiratos, Dombi-dűlő		+	+			
51.	Écs		+	+			
52.	Ecsegfalva 1. lelőhely		+	+			
53.	Edeles		+	+	+		
54.	Ege I.	+		+			
55.	Ege II.		+	+	+		
56.	Elek	+				+	
57.	Endrőd		+	+	+		+
58.	Endrőd 6. lelőhely		+	+			
59.	Eperjes				+		
60.	Fábiánvára/Györgyháza		+	+	+		
61.	Fancsika		+	+	+		
62.	Fás	+		+			
63.	Fáv	+			+		
64.	Fazekasegyház I.	+			+		
65.	Fazekasegyház II.	+			+		
66.	Fecskés			+			
67.	Fejéregyház	+			+		
68.	Félhalom		+	+	+		
69.	Földvár			+	+		
70.	Fövenyes		+	+	+		
71.	Füregyház			+	+		
72.	Gádoros		+	+			
73.	Gádoros, Érparti-tanyák		+	+			
74.	Gellértegyháza			+	+		
75.	Gerendás		+	+	+		
76.	Gerendás, Albert-hegy	+				+	
77.	Gerendás, Egyház-tanya			+			
78.	Gerla, monostor		+	+	+		

<i>Sorszám</i>	<i>Címző (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
79.	Gerla, ferences kolostor				+		
80.	Gerla, plébániatemplom	+			+		
81.	Gerla 28. lelőhely		+	+			
82.	Geszt		+	+	+		+
83.	Gyán(Köte-)			+	+		
84.	Gyán(Mező-)		+	+	+		
85.	Gyarak(Mező-)		+	+		+	
86.	Gyarmat(Füzes-)		+	+	+		+
87.	Gyoma		+	+	+		+
88.	Gyoma 245. lelőhely			+			
89.	Györke		+	+			
90.	Gyula, monostor	+			+		
91.	Gyula, plébániatemplom		+	+	+		
92.	Gyula, ferences rendház		+	+	+		
93.	Gyula, beginák háza	+				+	
94.	Gyula, Szent Elek kápolna				+		
95.	Gyula, Szent Miklós kápolna				+		
96.	Gyula, Szent Móric kápolna				+		
97.	Gyula, várkápolna		+	+	+		+
98.	Gyula, Szeregyháza		+	+			
99.	Gyula 144. lelőhely		+	+			
100.	Gyula 258. lelőhely		+	+			
101.	Gyúr				+		
102.	Halásztelek		+	+	+		
103.	Hallosegyház	+			+		
104.	Harang		+	+	+		
105.	Harsány(Kis-)		+	+	+		
106.	Harsány(Nagy-)	+				+	
107.	Hén			+	+		
108.	Hidas		+	+			
109.	Himesegyház	+			+		
110.	Homokegyház			+	+		
111.	Hunya 12. lelőhely	+		+			
112.	Iratos	+			+		
113.	Iráz			+	+		
114.	Jánosegyháza	+			+		
115.	Káka			+	+		
116.	Kamut		+	+	+		
117.	Kamut 27. lelőhely		+	+			

<i>Sorszám</i>	<i>Címszó (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
118.	Kamut 120. lelőhely		+	+			
119.	Kardoskút, Barackos			+			
120.	Kardoskút, Hatablaki kápolna		+	+			
121.	Károly			+	+		
122.	Kaszaper		+	+	+		
123.	Kerekegyház I.			+	+		
124.	Kerekegyház II.	+		+	+		
125.	Kereki		+	+	+		
126.	Kereszttelke	+			+		
127.	Keresztúr I.	+			+		
128.	Keresztúr II.			+	+		
129.	Kérsziget			+	+		
130.	Keszi(egyház)			+	+		
131.	Kétegyház				+		
132.	Kétkupa	+			+		
133.	Kétsopron		+	+	+		
134.	Kevermes		+	+			
135.	Kígyós			+			
136.	Kinged	+			+		
137.	Komlós		+	+			
138.	Kondoros			+	+		
139.	Kopáncs		+	+	+		
140.	Kót		+	+		+	
141.	Kovácsháza		+	+			
142.	Kőegyház	+			+		
143.	Kunágota	+			+		
144.	Kunágota, Biserica		+	+			
145.	Kutas			+			
146.	Lábasegyház	+			+		
147.	Lőkösháza	+			+		
148.	Mágor			+	+		
149.	Magyarbánhegyes, Tanya 19.			+			
150.	Mátéháza			+			
151.	Medgyesegyháza, Dankó-tanya		+	+			
152.	Medgyesegyháza, kunágotai f.út		+	+			
153.	Megyer(Bél-)			+	+		
154.	Megyer(Mező-)		+	+	+		
155.	Meggyesegyház				+		
156.	Méhkerék, Sápi-legelő		+	+			

<i>Sorszám</i>	<i>Címszó (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
157.	Miklóslaka		+	+			
158.	Mogyorósegyház				+		
159.	Murony		+	+	+		
160.	Nadány		+	+	+		+
161.	Nagyszénás 2. lelőhely		+	+			
162.	Németi			+	+		
163.	Okány			+	+		
164.	Orosháza					+	
165.	Orosháza, Bónum			+			
166.	Orosháza, Mécses-domb			+			
167.	Orosháza, Monor			+			
168.	Ölyved			+	+		
169.	Örménykút 110. lelőhely			+			
170.	Ösvény		+	+	+		
171.	Ötszögűegyház	+			+		
172.	Panasz(Mező-)	+			+		
173.	Pázmány			+	+		
174.	Peterd		+	+	+		
175.	Peterd(Körös-)			+	+		
176.	Pitvarosegyház	+			+		
177.	Póhalom		+	+	+		
178.	Pusztaföldvár, Nagytatársánc			+			
179.	Pusztakondoros	+		+			
180.	Püski			+	+		
181.	Rotyma		+	+	+		
182.	Sámson			+			
183.	Sándoregyház		+	+	+		
184.	Sarkad		+	+	+		+
185.	Sarkadkeresztúr 5. lelőhely		+	+			
186.	Sekrestyésegyháza			+	+		
187.	Sikkony			+			
188.	Sima I.		+	+	+		
189.	Sima II.			+	+		
190.	Sóstóegyháza			+	+		
191.	Szarvas					+	
192.	Szarvas 87. lelőhely	+		+			
193.	Szeghalom		+	+	+	+	+
194.	Szeghalom 15. lelőhely		+	+			
195.	Szeghalom 33. lelőhely		+	+			

<i>Sorszám</i>	<i>Címző (monostor, templom, kápolna)</i>	<i>Bizony- talan</i>	<i>Pontos helye ma is ismert</i>	<i>Régészeti adat vagy lelőhely jelöli</i>	<i>Okleveles adat vagy neve jelöli</i>	<i>Egyéb adat jelöli</i>	<i>A mai templom helyén vagy közelében</i>
196.	Szeghalom 168. lelőhely		+	+			
197.	Székegyház	+			+		
198.	Szénásegyház		+	+	+		
199.	Szentalbert	+			+		
200.	Szentandrás		+	+	+		+
201.	Szentbenedek		+	+	+		
202.	Szentetornya	+			+		
203.	Szentetornya, Eötvös-major			+			
204.	Szentgyörgyegyháza	+			+		
205.	Szentjános		+	+	+		
206.	Szentmargitegyháza	+			+		
207.	Szentmihályegyháza I.		+	+	+		
208.	Szentmihályegyháza II		+	+	+		
209.	Szentmiklós(Mező-)		+	+	+		
210.	Szentmóric	+			+		
211.	Szilasegyház				+		
212.	Szőlős			+	+		
213.	Tarcsa		+	+	+		+
214.	Téglás	+		+	+		
215.	Tégláshalom	+			+		
216.	Tompaegyház				+		
217.	Torda			+	+		
218.	Tölgy			+			
219.	Ugra, monostor		+	+	+		
220.	Ugra, plébániatemplom			+	+		
221.	Ugra(Egyházas-, Kis-, Sztjános-)		+	+	+		
222.	Újkígyós 45. lelőhely		+	+			
223.	Újkígyós 228. lelőhely		+	+			
224.	Ványa		+	+	+		+
225.	Várategyház	+			+		
226.	Vári			+	+		
227.	Varsányegyház				+		
228.	Vátyon		+	+			
229.	Verebes	+				+	
230.	Veresegyház I.				+		
231.	Veresegyház II.	+			+		
232.	Veresegyház III.	+			+		
233.	Veresegyház IV.	+			+		
234.	Vesze			+	+		

Sorszám	Címszó (monostor, templom, kápolna)	Bizony- talan	Pontos helye ma is ismert	Régészeti adat vagy lelőhely jelöli	Okleveles adat vagy neve jelöli	Egyéb adat jelöli	A mai templom helyén vagy közelében
235.	Véztő		+	+	+		+
236.	Vizesmonostor		+	+	+		
237.	Zsadány		+	+	+		+
Összes:		58	104	166	161	15	14

Az adatok összegyűjtéséből és értékeléséből kiderült, hogy a magyar művelődéstörténetben oly nagy szerepet játszó középkori egyházak közül vidékünkön igen sokat kutattak – ásatásokkal is –, de ezeknek a száma csupán töredéke lehet a megye területén egykor létezett egyházak teljes számának.

A kataszterben szereplő 237 címszó közül a legszigorúbb mérlegeléssel 58 mondható valamilyen ok miatt bizonytalanak (pl. a templom illetve egyház helye nem biztos, hogy a mai megye területére esik; az épületre csak közvetett adatok utalnak; vagy nem egyértelmű egy-egy hellyel kapcsolatban a templomok száma, stb.). A kataszter szerint így Békés megye mai területén legkevesebb 179 – egyértelmű adatokkal bizonyítható – középkori egyház mutatható ki, közülük pedig 104-nek a pontos helyét is ismerjük.

A 237 címszó közül 41-et csak régészeti lelőhely neve jelöl, a többit viszont középkori említésekben szereplő falvak nevével lehet azonosítani. Mindössze 41 esetben lehet tehát csak átfedés a régészeti terepjárásokon talált templomhelyek és a középkori oklevelekben említett, de ma még helyileg esetleg azonosíthatatlan vagy azonosíthatatlan falunévek között. Figyelembe kell azonban venni, hogy a 41 régészeti lelőhely között is számos olyan – főként még az Árpád-kor folyamán elpusztult – falu templomának helye szerepel, amelyeknek biztosan nincs okleveles említése. A régészeti topográfia által eddig nem érintett területeken (Battonya illetve Mezőkovácsháza térségében), s Orosháza környékén is előkerülhet még kb. 15–20, eddig ismeretlen templomhely.

Ezek mellett feltétlenül számolni kell azokkal az okleveles adatok alapján egyértelműen jelentősnek mondható középkori településekkel is, amelyek nem lehettek meg saját templom nélkül, viszont amely templomokra ma már sem okleveles adatok, sem régészeti megfigyelések nem utalnak (pl. Csarna,²⁸⁹ Fejérem,²⁹⁰ Gyanté,²⁹¹ Herpa,²⁹² Kakucs,²⁹³ Nagytelek,²⁹⁴ Nyék,²⁹⁵ Oly,²⁹⁶ Ősi,²⁹⁷ Pél,²⁹⁸ Simonkerék,²⁹⁹ Szanna,³⁰⁰ Varsány,³⁰¹ stb.). A még fel nem derített templomhelyekkel együtt természetesen ezek a falvak sem kerülhettek be az alábbiak szerint összeállított kataszterbe.

Ugyanakkor olyan esetekkel is számolnunk kell, amikor a középkori település okleveles adatokkal rendelkezik, de templom említése nélkül (pl. Sáp³⁰²), viszont a régészeti topográfia felderített olyan templomhelyet, amelynek középkori faluval való végleges és biztos azonosítása még várat magára (Méhkerék, Sápi-legelő³⁰³).

A megye területére eső középkori egyházak számát tehát a fölmerülő bizonytalansági tényezők figyelembevétele után legalább 200-ra

²⁸⁹ MRT 10. 62–63.

²⁹⁰ MRT 10. 445–446.

²⁹¹ Jakó 1940. 247; MRT IV/4. Mezőgyán 16. lelőhely.

²⁹² Jakó 1940. 257–258.

²⁹³ Körös–Tisza–Maros-köz 145–146.

²⁹⁴ MRT 10. 389–390.

²⁹⁵ Jakó 1940. 307.

²⁹⁶ Jakó 1940. 309.

²⁹⁷ Jakó 1940. 314.

²⁹⁸ Bvmt II. 194–195.

²⁹⁹ Jakó 1940. 338; MRT IV/4. Újszalonta 9. lelőhely.

³⁰⁰ Bvmt II. 285; MRT IV/4. Gyula 507. lelőhely.

³⁰¹ Jakó 1940. 377–378; MRT IV/4. Sarkadkeresztúr 33. lelőhely.

³⁰² Jakó 1940. 334–335.

³⁰³ MRT IV/4. Méhkerék 51. lelőhely.

becsülhetjük. Az összesítés, ha nem is eredményezett végleges és pontos számot, egyes viszonyításokhoz mégis jó támpontot nyújt.

A kataszter címszavai által jelzett 237 egyház közül 166 régészeti lelőhely vagy régészeti adat, 161 pedig okleveles adat vagy neve által jelölt. A két csoport között természetesen átfedések vannak. 15 templomra egyéb adat utal. 14 azoknak a középkori templomoknak a száma, amelyeknek közvetlenül a helyén vagy annak közelében áll a mai templom is.

Az összesítés térképen való ábrázolása szintén tükrözi a számtalan bizonytalansági tényezőt, mégis jó alapot szolgáltat arra, hogy idővel a most kisebb-nagyobb pontossággal térképen is elhelyezhető templomok száma ugyanezen, vagy más alaptérképen bővíthető legyen (95. kép – térképmelléklet).

Az összeszámlolt egyházak helyek közül biztos történeti adatunk van 45-nek 21-féle patrónu-

sára. (A Csolt-monostorral kapcsolatban kettőt említettek.) Szűz Mária tisztelete 9, Szent Miklósé 7, Szent György és Szent Mihályé 4–4 esetben mutatható ki, a többiekénél e szám mindössze kettő vagy egy: Mindenszentek 2, Szent Márton 2, Szent András 2, a Szent Kereszt 2, Szent János 2 egyháznál mutatható ki; Szent Albert, Szent Benedek, Szent Elek, Szent Gellért, Szent Jakab, Szent Lőrinc, Szent Margit, Szent Móríc, Szent Pál, Szent Péter illetve az Apostolok és a Szent Lélek tiszteletére pedig egy-egy épületet szenteltek. Ebből úgy tűnik, hogy Szűz Mária tisztelete után elsősorban a bizánci típusú szentek voltak a legnépszerűbbek az ide eső középkori településeken. Bizonytalan adatok szólnak még két Szent Imre, egy Szent Ágota, egy Szent Kereszt, egy Szent Margit és egy Szent Móríc tiszteletére emelt épületről.

Békés megyei középkori egyházak helyek ismert patrónusai

1.	Apáti	Szent Miklós	1415
2.	Basarág	Szent Imre	1360
3.	Békés/kápolna	Szűz Mária	1429
4.	Békés/kápolna	Szent Pál	1526
5.	Boldogfalva	Szűz Mária	1510 (nevéből)
6.	Bölcsi	Szent György	1329
7.	Csolt/monostor	Mindenszentek Szűz Mária	1357 kőfeliratból (III. periódus)
8.	Edeles	Szent Márton	1357
9.	Ege	Szűz Mária	1518
10.	Fancsika	Szent Lőrinc	1448
11.	Gellértegyház	Szent Gellért	1456 (nevéből)
12.	Gerla/plébánia	Szent Miklós	1383
13.	Gyán(Köte-)	Szent András	1229
14.	Gyoma	Mindenszentek	1412
15.	Györgyháza	Szent György	1391 (nevéből)
16.	Gyula/plébánia	Szűz Mária	1398
17.	Gyula/ferences	Szűz Mária	1452
18.	Gyula/kápolna	Szent Elek	1523

19.	Gyula/kápolna	Szent Miklós	1526
20.	Gyula/kápolna	Szent Mór	1520
21.	Gyula/kápolna	Apostolok	1445
22.	Gyúr	Szent Márton	1295
23.	Hén	Szent Miklós	1297
24.	Iráz	Szűz Mária	1430
25.	Kamut	Szent Margit	1517
26.	Károly	Szent Péter	1326
27.	Kereszttelek	Szent Kereszt	1525 (nevéből)
28.	Keresztúr I.	Szent Kereszt	1403 (nevéből)
29.	Keresztúr II.	Szent Kereszt	1333 (nevéből)
30.	Kunágota	Szent Ágota	1461 (nevéből)
31.	Mágor	Szentlélek	1428
32.	Murony	Szent Miklós	1295
33.	Ösvény	Szent Mihály	1301
34.	Pázmány	Szent György	1413
35.	Püski	Szűz Mária	1406
36.	Szentáld	Szent Albert	1418 (nevéből)
37.	Szentandrás	Szent András	1297 (nevéből)
38.	Szentbenedek	Szent Benedek	1403 (nevéből)
39.	Szentgyörgyegyháza	Szent György	1214 (nevéből)
40.	Szentjános	Szent János	1418 (nevéből)
41.	Szentmargitegyháza	Szent Margit	1454 (nevéből)
42.	Szentmihályegyháza I.	Szent Mihály	1321 (nevéből)
43.	Szentmihályegyháza II.	Szent Mihály	1454 (nevéből)
44.	Szentmiklós(Mező-)	Szent Miklós	1461 (nevéből)
45.	Szentmór	Szent Mór	1403 (nevéből)
46.	Szilasegyháza	Szent Imre	1274
47.	Ugra/monostor	Szűz Mária	1235
48.	Ugra/plébánia	Szent Jakab	1329
49.	Ugra(Egyházas-)	Szent János	1429 (nevéből)
50.	Vizesmonostor	Szent Miklós	1506
51.	Zsadány	Szent Mihály	1430

Békés megyei középkori egyházak patrónusainak megoszlása

Biztos adatok:

Szűz Mária (9)	1. Békés/kápolna 2. Boldogfalva 3. Csolt/monostor 4. Ege 5. Gyula/plébánia 6. Gyula/ferences 7. Iráz 8. Püski 9. Ugra/monostor
Szent Miklós (7)	1. Apáti 2. Gerla/plébánia 3. Gyula/kápolna 4. Hén 5. Murony 6. Szentmiklós 7. Vizesmonostor
Szent György (4)	1. Bölcsi 2. Györgyháza 3. Pázmány 4. Szentgyörgyegyház
Szent Mihály (4)	1. Ösvény 2. Szentmihályegyháza I. 3. Szentmihályegyháza II. 4. Zsadány
Mindenszentek (2)	1. Csolt/monostor 2. Gyoma
Szent Márton (2)	1. Edeles 2. Gyúr
Szent András (2)	1. Gyán(Köte-) 2. Szentandrás
Szent Kereszt (2)	1. Keresztúr I. 2. Keresztúr II.
Szent János (2)	1. Szentjános 2. Ugra(Egyházas-)
Szent Albert (1)	SzentAlbert
Szent Benedek (1)	Szentbenedek
Szent Elek (1)	Gyula/kápolna
Szent Gellért (1)	Gellértegyháza
Szent Jakab (1)	Ugra/plébánia
Szent Lőrinc (1)	Fancsika
Szent Margit (1)	Kamut
Szent Móric (1)	Gyula/kápolna

Szent Pál (1)	Békés/kápolna
Szent Péter (1)	Károly
Apostolok (1)	Gyula/kápolna
Szentlélek (1)	Mágor

Bizonytalan adatok:

Szent Imre (2?)	1. Basarág 2. Szilasegyház
Szent Ágota (1?)	Kunágota
Szent Kereszt (1?)	Keresztteleke
Szent Margit (1?)	Szentmargitegyháza
Szent Móric (1?)	Szentmóric

Az összeszámlolt, s listába szedett Békés megyei egyházak közül 52 mellett volt ez ideig ásatás, de nem mindegyik esetben tárták fel az épületet. Előfordult, hogy csak a templom körüli temető sírjai kerültek elő, vagy rátaláltak a templom alapozására is, de annak teljes feltárására már nem volt lehetőség.

Békés megyében – nem számítva azokat az ásatásokat (pl. Fecskés; Gyula-Szabadka; Kevermes, Barta-halom; Dombegyház, Balku-domb; Medgyesegyháza 1. lelőhely), amelyek templom körüli temetőket, sőt templomhelyeket vagy templomalapokat is érintettek, de a templom alaprajzának kis részletét sem sikerült megállapítani – a rendelkezésre álló adatok alapján a legnagyobb számot feltételezve eddig vélhetően 35 falusi templomhelyen készült teljes vagy teljesnek vélt, illetve jellegzetes részletet tartalmazó alaprajz. Közülük jelenleg 33 hozzáférhető (1–37. kép), kettő pedig – feltételezve, hogy feltárásuk közben alaprajz készült – még továbbra is közöletlen (Battonya-Hármashatárhalom; Méhkerék, Sági-legelő). A falusi templomok mellett ismerjük még négy nemzeti monostor – Csolt-monostor (38. kép), Gerlamonostora (39. kép), Gyulamostora (40. kép) és Ugramonostora (41. kép) –, egy várkápolna – Gyula (42. kép) –, valamint egy szerzetesi rendház – Gyula, ferences templom és kolostor (43. kép) – pontos helyét illetve többé-kevésbé

megbízható alaprajzát. Összesen tehát a mai Békés megye területéről mintegy 41 középkori egyház alaprajzával számolhatunk, viszont kettő még közöletlen, így jelenleg csak 39 alaprajz bemutatására van lehetőség (1–43. kép).

Területi megoszlás szerint a 41 épület közül Orosháza környékére 10,³⁰⁴ Szeghalom vidékére 3,³⁰⁵ Szarvas térségére 4,³⁰⁶ a Békéshez és Békéscsabához tartozó területre 8,³⁰⁷ Gyula és Sarkad körzetére 10,³⁰⁸ Mezőkovácsháza és Battonya tájára pedig 6 esik.³⁰⁹

A 41 alaprajzból 11-nél érzékelhető egyértelműen, hogy velük kapcsolatban hitelesítő ásatásra lenne szükség.³¹⁰ A maradék 30 templomból kettő monostor (a csolti és a gerlai), egy pedig várkápolna (a gyulai). Az átlagosnak vehető falusi plébániatemplomok összehasonlítja-

³⁰⁴ Apácaegyháza, Békéssámson, Csorvás, Gádoros, Gellért-egyháza, Kardoskút, Nagyszénás 2. lelőhely, Pusztaföldvár, Szénasegyház, Szőlős.

³⁰⁵ Peterd, Biharugra, Csolt-monostor.

³⁰⁶ Bercsényegyháza, Csabacsüd, Dégse, Endrőd 6. lelőhely.

³⁰⁷ Felsődoboz, Gerlamonostora, Hidas, Kamut 27. és 120. lelőhely, Kétsopron, Mezőmegyer, Murony.

³⁰⁸ Fövenyes; Györke; Gyula, ferences rendház; Gyula, plébániatemplom; Gyula, várkápolna; Gyula-Szeregyháza; Gyula, 144. lelőhely; Méhkerék, Sági-legelő; Sarkadkeresztúr 5. lelőhely; Szentbenedek.

³⁰⁹ Bánkút, Rózsa-major; Battonya, Hármashatárhalom; Kaszaper; Kopáncs; Kovácsgháza; Vizesmonostor.

³¹⁰ Apácaegyháza; Békéssámson, Cigánd; Gellért-egyháza; Györke; Gyula, ferences rendház; Kaszaper; Kopáncs; Kovácsgháza; Pusztaföldvár; Szőlős; Ugramonostora.

sa szempontjából ezeken kívül két közöletlen templom mellett (Battonya-Hármashatárhalom; Méhkerék, Sági-legelő) a gyulai Török-zugban feltárt templomot is ki kell emelni a sorból, hiszen ennek azonosítása (monostor vagy plébániatemplom) egyelőre meglehetősen problémás. A rendelkezésre álló adatok szerint tehát biztonságos összehasonlításra mindössze 24 falusi egyház alkalmas.³¹¹

A fenti tényezők figyelembe vétele mellett az alábbi összefoglaló megállapításokra van lehetőség.

A megye területén kétségtelenül *nemzeti* monostor állt a vésztői Mágori-dombon³¹² és Gerlán³¹³ – mindkettő a Csolt-nemzetiségé volt, s létüket ásatás is igazolta –, de történeti adatok utalnak még gyulai,³¹⁴ ugrai,³¹⁵ vizesi³¹⁶ és tordai³¹⁷ monostorra is. A gyulairól mindössze két közvetett adat szól, így helye, illetve a Török-zugban feltárt egyházzal való azonosítása kissé bizonytalan.³¹⁸ Az ugrainak a helyét ismerjük, középkori említései vannak, de régészetileg még nem kutatott.³¹⁹ A Dombegyháza vizesi határ részén föltárt templom alaprajza egyértelműen falusi plébániatemplomra utal,³²⁰ a tordai monostor okleveles említéseiről pedig nem lehet biztosan eldönteni, hogy a Szeghalom melletti Tordára vagy a Bihar megyeire vonatkoznak-e.³²¹ Az építető nemzetiséget csak a csolti és a gerlai esetében ismerjük (Csolt),³²² az ugrainál csak sejtethetjük (Barsa).³²³ Egyedül a gerlairól gyanítha-

tó, hogy a bencéseké volt,³²⁴ a többről csak találgatni lehet, melyik rendhez tartozott. Mind-egyik monostorral kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a mellettük lévő falvak lakóinak volt-e különálló plébániatemploma, illetve, hogy vajon a monostort használták-e ők is. Egyedül az ugrainál feltételezhető, hogy a különálló plébániatemplom megvolt,³²⁵ a többinél viszont teljes a bizonytalanság.

A nemzeti monostorok mellett a megyében még két *szertzesi rendház* létezett. Mindkétben a ferences rend obszerváns ágának képviselői laktak. Az egyiket a XV. század első felében újonnan építették Gyulán; ennek maradványait az 1930-as években föltárták.³²⁶ A másik Gerlán működött az 1530-as években. Itt valószínűleg a korábbi nemzeti monostort vették igénybe. A gerlai kolostor területén ásatás még nem volt.³²⁷

A *kolostorhoz* tartozó épületeket a csolti monostornál és a gyulai ferences rendháznál a templom déli oldalán építették fel, a gerlai monostornál illetve rendháznál pedig csak az északi oldalon lehettek. Ez utóbbit azonban régészeti kutatás még nem érintette. A gyulai Törökzugban előkerült – esetleg Gyulamónostorával azonosítható – legkésőbbi templomépület falai mellett csak az északi oldalon kerültek elő támpillérek, viszont a déli oldalon a támpillérek hiánya ellenére sem kerültek elő olyan, a templomhoz közvetlenül csatlakozó épületek, amelyek esetleg kolostor létére utalnának.

Kápolnák csak a két legjelentősebb településen voltak: Békésen kettő (Mária és Szent Pál kápolna),³²⁸ Gyulán pedig négy (Szent Elek, Szent Miklós, Szent Móric kápolna és az Apostolok tiszteletére felszentelt, várban lévő kápolna).³²⁹ Közülük azonban csak a gyulai várkápolnát sikerült eddig pontosan helyhez kötni.³³⁰

³¹¹ Bánkút; Bercsényegyháza; Csabacsüd; Csorvás; Décse; Endrőd 6. lelőhely; Felsődoboz; Fővenyes; Gádosor; Gyula, Szeregyháza; Gyula 144. lelőhely; Hidas; Kamut 27. lelőhely; Kamut 120. lelőhely; Kardoskút; Hatablaki kápolna; Kétsopron; Mezőmegyer; Murony; Nagyszénás 2. lelőhely; Peterd; Sarkadkeresztúr 5. lelőhely; Szénásegyház; Szentbenedek; Vizesmonostor.

³¹² Cs I. 649; Györffy 1987. 504.

³¹³ Györffy 1987. 507.

³¹⁴ Cs I. 647.

³¹⁵ Cs I. 627; Györffy 1987. 679.

³¹⁶ Cs I. 781.

³¹⁷ Györffy 1987. 514–515.

³¹⁸ Jankovich 1982. 423–425.

³¹⁹ MRT 6. 25–26. Az alaprajz közölve uo. 25, 1. kép.

³²⁰ Juhász 1974. 183, 185–186.

³²¹ Györffy 1987. 514–515.

³²² Cs I. 649; Györffy 1987. 504, 507.

³²³ Györffy 1987. 679.

³²⁴ Jankovich 1991. 183, 190.

³²⁵ Györffy 1987. 679.

³²⁶ Szatmári 1994a. 409–435.

³²⁷ Haan 1870. 66; Krisztián 1891. 77–80; Jankovich 1991. 183, 190; Dávid 1991. 230–231.

³²⁸ Bvmt II. 30; GyO 82; MRT 10. 47.

³²⁹ Bvmt II. 146; Avmt 350; Scherer 1938. 167; GyO 14, 82.

³³⁰ Parádi 1966. 146–148.

Az adatgyűjtés eddigi eredményei szerint a mai Békés megye határain belül a középkor folyamán legalább kétszáz egyházi épület létezett, de ehhez hozzá kell tenni azt, hogy a megye déli felét eddig lényegében nem érintő régészeti topográfia még jelentős számban deríthet föl további elpusztult középkori templomhelyeket.

A Békés megyében összesen kétszáznál is biztosan többre becsülhető középkori egyháznak vélhetően több mint 90%-a *falusi plébániatemplom* lehetett. A kutatás jelenlegi szakaszában rendelkezésre álló, régebbi és újabb, illetve kisebb és nagyobb régészeti feltárás eredményeit összegző alaprajzok és megfigyelések azonban – mint az előbbiekben láttuk – csak 33 falusi plébániatemplomra vonatkoznak. Közülük 9 esetben egyértelmű, hogy helyükön – a korai ásatási módszerek vagy az alaprajzi ellentmondások miatt – hitelesítő ásatásra lenne szükség (Apáca-egyház, Békéssámszon, Gellértegyháza, Györke, Kaszaper, Kopáncs, Kovácsháza, Pusztaföldvár, Szőlős). Összehasonlításra tehát mindössze 24 falusi templom alkalmas. (Az ásatók szerinti belső arányok azonban meglehetősen kedvezőtlenül alakultak: a 24 templomból Méri István, Kovalovszki Júlia, Jankovich Dénes és Rózsa Zoltán egyet-egyet – összesen négyet –, Juhász Irén pedig kettőt tárt fel, míg 18 templom feltárása saját ásatáshoz köthető. Az arányosabb megosztás kétségtelenül szerencsésebb lett volna, hisz a szélesebb alapokon nyugvó megállapítások nyilvánvalóan megbízhatóbb kép megrajzolását tennék lehetővé.) Emellett a feltárt és az eddig összeszámolt Békés megyei középkori falusi templom mennyiségi arányának jelentős különbségéből is látszik, hogy az Alföld e területének középkori falusi egyházépítészetére vonatkozóan messzemenő következtetéseket vagy éppen általánosításokat levonni még korai lenne. Néhány erre vonatkozó megállapítás azonban – a teljesség igénye nélkül – már e tárgykörben is megengedhető.

Általánosan elmondható, hogy az utóbbi években Békés megyében, illetve az Alföld tágabb térségében jó néhány Árpád-kori falusi templom alapja került elő a különböző ásatá-

sok során. Ezeknek a templommaradványoknak a száma is bizonyítja, hogy vidékünkön ebben az időben legalább olyan mennyiségben építettek falusi templomot, mint az ország más részein. Az Alföldön azonban e templomok szinte maradéktalanul elpusztultak az évszázadok viharában, s jó esetben is csak az alapjaikat lehet megtalálni.

Az Árpád-korban a falusi templomok – a rotundák mellett – egyhajós épületek voltak, a keleti oldalon elhelyezkedő félköríves, négyszögletes vagy patkóíves szentéllyel. Hosszuk 10–15 méter, szélességük 6–8 méter körül mozgott. Bejáratuk a nyugati vagy a déli oldalon helyezkedett el, ablakai pedig csak a déli vagy a keleti oldalon lehettek. A megye területén eddig feltárt Árpád-kori templomok közül azonban egyiknek sem volt tornya. (A Kardoskút, Hatablaki kápolna lelőhelyen feltárt, a templom nyugati homlokfalához csatlakozó négyszögletes alapozást az ásató szerint is csak fenntartással tekinthetjük torony alapozásának,³³¹ ugyanakkor a megye területén előfordul a Baktornya, Szentetornya helynév is.) Előkerült viszont körtemplom (Fövenyes), amelynek korabeli jellegzetes formájára a ma is használatos „*Kerekegyháza*” hely- vagy határnév utal.

Néhány Békés megyei templomnál (Décsén, Kardoskúton, Kamuton, Nagyszénáson, Sarkadkeresztúron) a nyugati zárófal belső oldalán megépített karzatra utaló alapozás maradványai kerültek elő. Elhelyezkedésüket tekintve mindegyik hasonlít egymáshoz annyiban, hogy a templom nyugati falához egyformán igen közel voltak. Eltérés ugyanakkor, hogy közülük háromnál (Kardoskút, Décse, Sarkadkeresztúr) a karzattartó alapozás két vége láthatóan nem érte el a főfalak alapozását, míg a kamuti és a nagyszénási karzattartó alapozásai a templomhajó teljes szélességét átfogták. Décsén, Sarkadkeresztúron és Kamuton a karzattartókat az épületek első periódusaihoz alakították ki, Kardoskúton ez a teljesen újonnan épített második templom része volt, Nagyszénáson pedig a je-

³³¹ Méri 1964. 6.

lek szerint az első templom bővítményével együtt készült el. Mindegyiknél megfigyelhető volt, hogy a karzattartó alapozások – bár határozottan a hozzá tartozó épülethez vagy épületrészhez kapcsolódtak – szerkezetük különállósága folytán vagy pedig eltérő összetételük miatt elváltak a főfalak alapozásától. Ez azonban nem jelent egyértelműen korszakbeli különbséget is, viszont külön építési szakaszban való készítést mindenképpen. A nagyszénási karzattartó alapozáshoz például alaprajzilag leginkább a kamuti hasonlít, eltekintve természetesen az alapozástechnika különbségeitől és attól, hogy míg a szénási az épület második periódusával egyidős, addig a kamuti az első templom szerves részét képezte. (Az utóbbi különbség viszont esetleg azt is jelentheti, hogy a kamuti templom építésének kora közel eshetett a nagyszénási korábbi templom átépítésének, bővítésének idejével.) A kamuti karzattartó alapozás a templom nyugati falától 75–110 cm-re húzódott, szélessége 100–115 cm volt, s minden bizonnyal mindkét végét lekerekítették. A nagyszénási ezzel szemben a nyugati faltól 85–110 cm-re helyezkedett el, szélessége 80–95 cm közötti lehetett, két vége pedig ugyancsak lekerekített volt. Az összehasonlítás lényegében teljes egyezést mutat.

A falusi templomok alapozását leginkább döngölt agyagból készítették, falait pedig téglából rakták, néha a faltagolásoknál faragott idomtéglaikat helyezve el. A falak bevakolására, meszelésére, sőt különböző (kék, vörös, zöld, sárga, barna) színű kifestésére találunk nyomokat. A templomok építésénél kövekre csak elvétve akad példa. Az Alföldre egyébként is jellemző a szilárd építőanyag hiánya. A térség történelmének viharos évszázadai mellett ez is az oka annak, hogy megyénkben – a ma Tótkomlós határába eső mezőkopáncsi templomromot, illetve helyreállított rekonstrukcióját leszámítva – egyáltalán nem maradt meg eredeti formájában Árpád-kori, de még késő középkori épület sem. Az utóbbiak között az egyetlen kivétel a gyulai vár legbelső épületegyüttese.

Szinte bizonyossággal és általánosságban is állítható, hogy valamennyi késő középkori egyházi épületnek volt Árpád-kori előzménye, tehát minden egyház egyben Árpád-kori eredetű is. Az eddigi kutatások szerint az itteni templomok egészen koraiak lehetnek: építési idejüket akár a *XI. századig* lehet visszavezetni, de a XII. században valószínűleg már szinte kivétel nélkül mindegyik állt. A mai megye egész területén sűrűn megjelenő Árpád-kori egyházi épületek jelenléte alapján tehát bizonyosnak látszik, hogy az államalapítást követő időkben az egyházszervezés az országnak ebben a régiójában is gyorsan terjedt. Továbbra is bizonytalan azonban Vata szerepének a térség egyházszervezési folyamatára gyakorolt hatása, illetve annak megítélése a XI. század középső harmadában. A legvalószínűbb, hogy a kereszténység jelentősebb arányú terjedése ezen a vidéken csak a Vata-féle 1046. évi – és talán a Vata fia János 1061 körüli – mozgalmának leverését követően vehetett nagyobb lendületet, s csak ez után teljeshedhetett ki.

A kereszténység térhódításának, a vallás erősödésének és a térség XIV–XV. századi gazdasági fölvirágzásának is kitűnő bizonyítékát nyújtják az egyházi épületek. Ebben az időben Gyulán és Békésen több templom és kápolna működött egyszerre, s a falvak esetében szintén a templomok átépítésének, bővítésének lehetünk tanúi (pl. Fövenyes, Györke, Kétsopron, Kovácsháza, Szénásegyház, Szentbenedek, Vizesmonostor).

Az 1332–1337 között készített pápai tizedlajstrom az első olyan lista, amelyből igen értékes – bár a régészeti topográfia eddigi felmérései alapján korántsem teljes illetve pontos – adatokat kapunk a korabeli egyházszervezetre vidékünkön. A lajstrom feltünteteti egyrészt azokat a békési, illetve a szeghalmi főesperességbe tartozó egyházak helyeket, ahol a pap pápai tizedfizetésre kötelezett volt, másrészt a tizedfizetésre meghatározott összegek különbségeiből az egyes egyházak jövedelmére, szerepére, nagyságára következtethetünk. Ezen adatokat

vélhetően nemcsak az egyházra, hanem magára az adott településre is vonatkoztathatjuk. Megtudhatjuk a lajstromból például ezenkívül azt is, hogy ebben az időben Békés és Bihar megye akkori területe egyházszervezeti tekintetben még mindig a váradi püspökséghez tartozott, s azt is, hogy a mai Békés megye területét figyelembe véve a békési és szeghalmi mellett a köleséri esperesség egy része szintén ide tartozott. Ez utóbbi Bihar és Zaránd megye határvidékére terjedt ki, s többek között magába foglalta Sarkadot és Gyulát is.

A XVI. századból szintén fennmaradt egy hasonló lista, amely az 1552. évi tridenti zsinatra utazó követek számára az egyes plébániák által befizetett vagy csak számukra megszabott, de teljesítés nélkül maradt tartozásokat rögzítette. E század harmincas éveitől kell számolni a reformáció tanainak egyre erősödő terjedésével, amely vidékünk vallási életében már ekkor s a következő évszázadok során is meghatározó és állandó befolyást ért el.

A XIV–XVI. században használt városi templomok elsősorban méretükkel és gazdagságukkal hívták fel magukra a figyelmet. A ferencesek Gyulán való megtelepedése és rendházépítése szintén a városias fejlődésnek volt köszönhető. A várbirtokon belüli és a várbirtokon kívül eső falusi plébániatemplomoknál a korszakra jellemző békés, egyenes ívű fejlődés – mint fentebb már láttuk – abban nyilvánult meg, hogy sok épületet kibővítettek, átépítettek. Érdekes azonban, hogy tornyot továbbra sem találunk feltárt alapfalaik mellett.

Az átépítések, templombővítések nemcsak a település gazdagságára, anyagi erejének biztonságára utalnak, hanem bizonyosan a lakosság számának fokozatos emelkedésére is. A korábban elhagyott települések lakói ugyanis a XIV. században vélhetően egyre nagyobb számban koncentráálódtak a falupusztásodást, illetve az Árpád-kor végén végbement első nagy településhálózati átrendeződést túlélő falvakba. Ezáltal csökkent ugyan a települések száma, viszont a megmaradókban ezzel és az általános gazdasági

fejlődéssel arányosan növekedett a lakosság lélekszáma. Szükség mutatkozott tehát a meglévő, Árpád-kori eredetű plébániatemplomok bővítésére is. Az átépítések során az épületeket – egyedi szükségszerűség alapján – vagy a nyugati oldalon hosszabbították meg, vagy a szentélyt lebontva építettek új falakat a régiekhez. A megyénkben is több helyen feltárt támpillérek alkalmazását egyértelműen az európai gótika terjedő hatásának szélső hullámaiként értékelhetjük, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy e művészeti stílus építészeti megjelenésének részletei vidékünk falvaiba is eljutottak.

Érdeemes a fentieket részletesebben is áttekinteni.

Láttuk, hogy az ismert 33 falusi templom 39 építési periódusának *alaprajza* változatos képet mutat: közülük 21 félköríves (pl. Megyer, Kétsopron), 8 négyszögletes (pl. Bánkút, Doboz), 6 kívül félkör- belül patkóíves szentélyzáródású volt (pl. Murony, Szentbenedek), egy-egy további pedig szabályos patkóívvlel (Gellértegyháza) illetve sokszög alakú szentéllyel zárult (Vizesmonostor II. periódus), s kettő ismeretlen (Pusztaföldvár, Szőlős). A legelterjedtebbnek eddig egyértelműen a félköríves szentélyzáródás látszik. A szögletes hajóval rendelkező templomtípus mellett egy rotunda is előfordul, viszont az épület későbbi periódusában ennek helyén szintén hosszaház as épületet emeltek (Fővenyes). Az egyes építési megoldások változatoságát bizonyítja, hogy ugyanazon településen belül különböző időkben más-más alaprajzi variáció fordulhat elő: a kardoskúti templom például az első építési periódusában négyszögletes, később pedig félköríves szentélyű volt, a vizesmonostori pedig először félköríves, majd sokszögzáródású szentéllyel rendelkezett. Öt templom hajójában karzattartó alapozás is előkerült. Különlegesnek számít a fővenyesi rotunda és a sarkadkeresztúri templom alaprajza. Az előbbi érdekessége, hogy a kerek hajó és a szentély az alapfal külső szélénél nem a megszokott különböző sugarú ívek találkozásával, hanem beugró vállakkal csatlakozik egymáshoz, az

utóbbinál pedig a főfalak alapozásának a karzattartó alapozásához igazodó beugró részei (falpillér-alapozások) érdemelnek figyelmet. A patkóíves szentélyű templomok nagy aránya vélhetően szintén új szempontokat vet fel a szentélytípus elterjedésének általános megítéléséhez.

A falusi templomok *alapozása* leggyakrabban az alapozási árokból helyben kiásott barna és fekete föld réteges visszadöngölésével készült (pl. Kamut 27. és Kamut 120. sz. lelőhely, Kétsopron I–II. periódus), de tiszta sárga agyag döngöléssel (pl. Bercsényegyháza, Peterd) vagy döngölt földrétegek és téglák váltakozásával (pl. Szentbenedek I., Györke I. periódus, Doboz), illetve ritkábban mészhabarcba rakott terméskövekkel (pl. Fövényes III. periódus, Gyula-Szeregyháza) vagy habarcsos téglatörmelék és döngölt földrétegek váltakozásával is találkozunk (pl. Szentbenedek II. periódus). Egyedi ez ideig a gyula-szeregyházi templomnál megfigyelt kavicsok alkalmazása.

A falusi plébániatemplomok *építőanyagáról* elmondható, hogy a falakat leggyakrabban téglából rakhatták, de – az alapozások egy részében vagy a késői periódusoknál – helyenként termésköveket is használtak (pl. Csorvás, Gyula 144. lelőhely, Dégse I. periódus, Gyula-Szeregyháza, Györke II. és Fövényes III. periódus).

Az eddigi tapasztalatok szerint mindegyik feltárt templom Árpád-kori eredetű volt; másképpen fogalmazva: mindegyik templomnak – még ha a késő középkorban használták is – volt Árpád-kori előzménye. A XV. századi gyulai ferences templomot és a gyulai várkapolnát leszámítva így a megyében nem került eddig elő olyan középkori egyházi épület, amely ne Árpád-kori eredetű lett volna. Nincs tehát eddig eredendően késő középkori építésű templomra utaló emlékünks. Úgy tűnik, hogy az Árpád-korban rendkívül nagy számban keletkező, különböző nagyságú, jellegű és jelentőségű települések között az első időkben – a XI. század második felében és a XII. században – igen jelentős mennyiségben építettek templomokat is.

A XIII. század ezt követően nagy átrendeződést hozott a településhálózatban: sok korábbi falu elnéptelenedett, és a bennük felépített templom is magára maradt, „pusztatemplommá” vált. A folyamatosan növekvő számú lakosság ugyanakkor ezzel párhuzamosan a megmaradó falvakba koncentráldott. Ez a legtöbb helyen szükségessé tette az ottani korábbi templom kibővítését, átépítését.

Az *épületek átalakítása* terén szintén nagy a változatosság: keleti és nyugati vagy éppen déli, sőt északi irányban egyaránt bővítették a templomok méretét. A korábbi szentély formáját azonban az új épületnél sokszor ott is megőrizték, ahol a szentélyt bontották le a bővítés érdekében. Több esetben ugyanakkor az látszik, hogy az első románkori templomot eredeti méreteivel használták az egész középkor folyamán, s az eredeti épületen legfeljebb – a minimális szükségletekhez mérten – csak kisebb átalakításokat végeztek. A sokszög oldalaival záródó szentély nem jellemző ezen a vidéken, a középkor folyamán többnyire mindvégig megmaradtak a félköríves, a négyszögletes illetve a patkóíves szentélyformák. A gótika jegyeinek falusi terjedésére is csupán az átépítésekkel összhangban felbukkanó támpillérek utólagos alkalmazása utal (pl. Csabacsüd, Csorvás, Kaszaper, Kovácsháza, Szénáscsuház, Szentbenedek, Szőlős, Vizesmonostor). Az átalakítás természetesen leggyakrabban bővítéssel is együtt járt, de a templombelső növelése mellett mindössze egy-két helyen került sor sekrestye építésére (Kaszaper, Fövényes?). A falusi templomok mellett a Csolt-monostor és Gyulamonostora is megemlíthető ebből a szempontból.

Továbbra is magyarázatra szorul az, hogy a Békés megyei középkori falusi templomoknál eddig egyértelmű toronyalapozás még sehol sem került elő, holott távolabbi vidékeken ez meglehetősen elterjedt jelenség.³³²

³³² A kardoskúti templom Ny-i négyszögletes alapozását csak fenntartással tekinthetjük torony alapozásának (Méri 1964. 6).

A templomok kutatásához szorosan hozzátartozik a *templom körüli temetők* vizsgálata is. Az eddigi megfigyelések szerint a falusi templomok belsejébe az Árpád-kor folyamán még nem temetkeztek. A kisméretű, átlagosan mindössze 12 x 7 méteres falusi templom körül elhelyezkedő temetőkert, vagyis a falu temetője az idők folyamán azonban teljesen megtelhetett, s ezért többrétegű temetők kezdtek kialakulni. Az Árpád-korban tehát a település temetőjét – legalábbis a templom felépítését követően – mindig a templom falai mellett megszentelt templomkert, az ún. cinterem területén jelölték ki.

Idővel viszont nemcsak a templomokat kellett bővíteni, hanem a templom körüli temetők területét is, melyet a korai időben leginkább széles árokkal határoltak körül. Több ásatáson megfigyeltük a korai temetőárkok helyét, s azt is, hogy betemetésükkel együtt szinte mindig egyik esetben új, nagyobb sugarú kör mentén jelölték ki később annak területét, aszerint, ahogyan a temető fokozatosan, újra és újra megtelt. A sokáig használt temetőknél az újabb és újabb, nagyobb területet körülhatároló temetőárkok kijelölésének köszönhetően a korábbi árkok betöltésébe is sírokat ástak. A korai időkben a templomok belsejébe ugyan még nem temetkeztek, a késő középkorban (hőzzávetőlegesen a XIV. század elejétől) viszont a templom belsejébe való temetés szokása is általánossá vált.

Kőlőn vizsgálódás tárgyát képezi a templomok és a korábbi temetők egymáshoz való viszonya. Bercsényegyháza esetében felvethető a közelben előkerőlt korábbi (X–XI. századi), ún. köznépī temető és a későbbi, templom körőli temető folytonossága, de Bánkőton és Décsén arra is találtunk példát, hogy a templom helyét már meglévő vagy korábbi temető területén jelölték ki. Nem biztos tehát, hogy a templomokat mindig őres területre építették fel, sőt lehetséges, hogy egyes esetekben a templom helyét őppen a korábban megkezdett temetők helye határozta meg.

Az őlyen Árpád-kori templom körőli temetők korai sírjairól nem lehet mindig eldönteni, hogy azokat még az őn. köznépī, vagy már a templom köről megnyitott temetőbe ásták-e meg. A templom körőli temetők korai sírjaiban ugyanis alig fordulnak elő őlyan leletek, amelyeket az elhunytakkal temettek el, s amelyek a közelebbi keltezésre alkalmasak volnának. Néhány ruhadísz, győűrő, jellegzetes alakő, őn. S végő karika, vascsat s néhány esetben a tőlvilági életbe való eljutás megkönnyítése érdekében őtravalőul adott őzőstpénz emlőthető meg közőttők. Koporsőba és koporső nélkül is temettek, néhányszor pedig a sírba tőglát raktak, illetve az őgész sírt tőglával falazták ki. A halottakat minden esetben a templom hosszanti falával párhuzamosan temették el, fejfel nyugati irányban, lábbal pedig kelet felé.

A késő középkori templom körőli temetők területét néha több alkalommal is bővíteni kellett, mivel a korai temetőkertek a lakosság számának növekedésével illetve az őd teltével őgyenes arányban fokozatosan megteltek. A késő középkorban általánossá vált, hogy a templom belsejébe is temetkeztek. A templom körőli temetők – a több ővszázadon keresztül való használat következtében – őgyre zsőfoltabbá váltak, s az őjabb és őjabb sírgődrőket kénytelenek voltak a korábbi sírokba ásnī. Az azokból felszínre kerülő csontok számára gyakran külön gődrőket, ősszárőumokat ástak, közővetlenül a templom falai mellett, vagy a temető területén. Ezekben tehát főként a temető legkorábbi sírjaiból származő maradványok kerülnek elő.

A középkori – s őgy vődőkőnkön is előkerőlő – templomokkal kapcsolatban a legnagyobb gondot az őpőletek *keltezésének* nehézsége jelentī. Ennek oka az őlföldi lelőhelyek intenzív mezőgazdasági mővelés miatt bekövetkezett nagyfokő pusztulásán kívül őlsősorban az, hogy őgen kevés és csak részleges templomfeltárásra került ez ődeig sor, s feldolgozásuk is őlégge hiányos. Ez azért is sajnálatos, mivel a megye korai történetéhez, kialakulásának és a keresztény-

ség jelentősebb mértékű térhódításával együtt járó egyházszervezés illetve a templomépítések időszakához főként a biztosan korai templomok feltárása nyújthatna leginkább adatokat. A keltezésben a templom körüli temetők sírleletei segíthetnének leginkább, de ehhez is kiterjedtebb kutatásokra lenne szükség. Az eddig előkerült leletek – pl. az Árpád-korból egy-egy S végű karika, gyűrű, gyöngyszem, ritkán egy-egy pénzérme, vagy a késő középkorból néhány fülles gomb, egyszerű ruhakapocs, pártá- vagy övdísz – ugyanis eredendő szerényséjük és kis számuk miatt csak ritkán hordoznak olyan adatokat, amelyek pontosabb keltezést tesznek lehetővé. Az embercsontok mennyisége is – kellő számú, s a középkor iránt érdeklődő antropológus szakemberek hiánya miatt – többnyire feldolgozatlanul gyűlik a raktárak mélyén. Kiterjedtebb kutatások nélkül bizonyos, hogy pusztán a szórványosan és esetlegesen előkerülő templomok alaprajza, alapozásmódja, tégláinak anyaga, külleme, kidolgozása, illetve a szegényes leletanyag alapján a pontos keltezhetőségre még sokáig várni kell.

Összegzésként elmondható, hogy a Békés megyei példák alapján tett megállapítások egyér-

telműen bizonyítják: a térség kora Árpád-kori fejlettsége azonos szinten volt az ország más tájegységeinek fejlettségi szintjével. A nemzeti monostorok építőmesterei külföldről érkeztek, vagy külföldi műveltséget elsajátított szakemberek voltak, a kisebb településeken már a legkorábbi időben emelt templomokat pedig leginkább kezdetlegesebb felkészültségű, falusi mesterek építették. Az utóbbiak építésmódjánál ez magyarázza a sok helyen tetten érhető népies sajátosságokat. Több példa is van ugyanakkor arra, hogy a legkisebb településeken igen korán fölépítették a templomot, s azok pusztulását csak az idők folyamán a településhálózat terén bekövetkező változások eredményezték. A lakosság azonban tovább élt a megváltozott, s folyamatosan változó körülmények között is, az egész középkor folyamán. A néprajzi vonatkozású ismeretek középkori előzményeinek, a korabeli mindennapok elemeinek, egyes szokásainak egyre részletesebb megismerését pedig továbbra is leginkább a települések minden szempontból legfontosabb, szakrális épületeinek, valamint az ezek mellett kijelölt temetők feltárásaitól várhatjuk.

Ajtós. 1404, 1418, 1456: Aythos, 1510, 1532, 1556: Eytas.³³⁴

1874 nyarán Haan Lajos és Sztraka Ernő Gyulától ÉNy-ra terepjárással azonosította az elpusztult falu és temploma helyét. Karácsonyi János a falu területét a gyulai ferences rendház helyére tette. 1934-ben Implom József végzett próbaásatást a Gyula melletti Ajtósfalván, de középkori leletekről nem tett említést. 1991-ben részletes terepbejárások során pontosan meghatároztuk az egykori falu területét, de a templom helyét nem sikerült megtalálni.³³⁵

Alabián. 1412, 1446: Alabyan, 1525: Alabián, 1559, 1561: Alabian/Alabyan, 1567: Alabján.³³⁶

Bár az írott adatok nem szólnak a település templomáról, az 1991. és 1994. évi régészeti

terepbejárások során Gyulától Ny-ra, a régi Fehér-Körös medrének déli oldalán, a Gyula 63. sz. lelőhelyen nemcsak a falu fekvését sikerült azonosítani, hanem a templomának helyét is (57. kép). Az utóbbira egy kisebb kiemelkedésen előforduló pelyvás soványítású, habarcsos téglatöredékek és embercsontok utaltak.³³⁷

Alsódoboz. Lásd Doboz(Alsó-)!

Apáca. 1458: Apacza, 1488: Apachya, (1498): Apaczya, 1520: Apaczya, 1556: Apacha, 1558, 1563: Appácsa, 1564: Apacza.³³⁸

A mai Csanádapácától É-ra, a Templom-telek, Klastrom-domb, Temető-dűlő, Templom-halom, Templom-domb elnevezés utal egykori templomának helyére. 1939-ben a szegedi egyetem Régiségtudományi Intézete, Bálint Alajos vezetésével végzett itt ásásokat. Az ő megállapításai szerint az ásáson valószínűleg egy templom alapjai is előkerültek. Az alapfalakból azonban csupán egy köbméternyi maradt meg, a többi korábban már elhordták. Az alapozás terméskőből készült, a kövek közeit tégladarabokkal töltötték ki. A templom körüli temetőből 20 sírt bontottak ki, bennük a XV–XVI. századra keltezhető gyöngyös pártát és ruhaszegélydíszeket találtak. A lelőhelyen Árpád-kori

³³³ A felsorolásban csak azok a középkori települések és lelőhelyek szerepelnek, amelyeken valamilyen formában egyház (monostor, rendház, plébániatemplom, kápolna) kimutatható, vagy arra utalás történt. A címszavak sorrendjét az eredeti vagy a leggyakrabban előforduló elnevezések berendezése határozta meg. Az idézett első évszám az adott település első említése időpontjának felel meg, az azt követő – a teljesség igénye nélkül felsorolt – évszámok csak tájékoztatásul szolgálnak ahhoz, hogy a település meddig létezett. Az évszámok bizonytalanságára zárójelcsok utalnak. Nem került a kataszterbe a *Kardoskeui, Templomdomb* néven említett lelőhely, bár Olasz Ernő itt lévő templom feltárásáról számolt be, s a templom alaprajzát is közölte (Olasz 1954. 200–201; Olasz 1956a. 66–67; az alaprajz közölve: Olasz 1956a. 66, 1. kép). Méri István hitelcsitő ásata is ugyanis bebizonyította, hogy a kérdéses helyen nem templom, hanem egy téglalapozású ház maradványa volt (Méri 1964. 19–20).

³³⁴ Bvmt II. 9–11; BO I. 46; BO II. 73; Cs I. 648.

³³⁵ Bvmt II. 9; Haan 1878. 6, 22, 1. térkép; Implom 1940. 50, 5. j; Szatmári 1991. 60.

³³⁶ BO II. 53; Bvmt II. 11–13; Cs I. 601; GyO 292, 321, 349; Káldy-Nagy 1982. 260.

³³⁷ MRT IV/4. Gyula 63. lelőhely.

³³⁸ BO I. 78; Bvmt II. 13–15; Csvmt II. 13; Cs I. 648; Karácsonyi 1887b. 96; Hnt 108, 15. j.

eredetű, de a késő középkorban is meglévő település volt.³³⁹

Apácaegyháza. (1435), 1456: Apacziaeghaza, 1466: Apacziaeghaza.³⁴⁰

Általában összekeverik Apáca faluval, pedig valószínűleg ez egy másik település volt.³⁴¹

A Fehér-tó északi félszigetére eső templomát 1894-ben Varga Antal tárta fel. A közölt alaprajz szerint az épület egyhajós, egyenes szentélyzáródású, pontosan Ny–K-i tájolású volt. Hossza 11 m (ebből a hajó 7,6 m), szélessége 6 m (a szentélyé kb. 4,2 m), a hajó belvilága 5,8 x 4,3 m, a fal vagy az alapozás vastagsága, a hajónál és a szentélynél egyaránt 80 cm körüli lehetett (1. kép). Az alapozásnak főként a K-i oldalán találtak sok, többnyire bolygatott csontvázat, de más leletek nem kerültek elő.³⁴² A templom körüli temetőben 1943-ban 4, 1949–1951-ben 265 vagy 275, 1958-ban 32 sírt tártak fel. Az előkerült leletek között XI. és XII. századi pénzek, sima és S végű bronzkarikák a jelentősebbek. A felszíni leletek is arra utalnak, hogy a település nem érte meg a késő középkort.³⁴³

Apáti. 1402, 1406: Apathy, 1415: Apáthy, 1418: Apathy/Apati, 1420, 1451: Apáthy, 1511, 1526, 1552, 1558: Apathi, 1560, 1562.³⁴⁴

1415-ben Buga Imre kapott itt egy sor lakatlan telket, a falunak Komlós felől eső részén, Csemelvermétől a Szent Miklós kápolnáig. 1733-ban már hiába keresték a falu egyházának helyét, építőanyagát állítólag ré-

gen elhordták akkorra a törökök Gyulára.³⁴⁵

1965-ben valószínűleg e templom melletti temetőben tárt fel 8 sírt Juhász Irén. Az egyik sírból késő középkori bronz karikagyűrű került elő. A falu templomának helyét Huszár Mátyás 1822. évi térképe alapján 1987-ben és 1991-ben a Szabadkígyós 42. lelőhelyen terepjárással is azonosították.³⁴⁶

Bagyusegyház. 1403: Wagyuseghaz.³⁴⁷ Helye ismeretlen, templomára neve utal. A késő középkort minden valószínűség szerint nem érte meg.

Bakadegyház. 1403: Bakadeghaz.³⁴⁸ Helye szintén ismeretlen, templomára neve utal, a késő középkort nem érthette meg.

Baktornya. 1446: Bathornya, 1453: Baktornya, 1454: Bakthornya/Bakthornya, 1455: Bathornya.³⁴⁹ Battonya mellé, a Száraz-ér másik partjára helyezik. Egyházára legfeljebb csak nevének utótagjából következtethetünk.

Balkány. 1458: Balkan, 1481, 1519, 1552–1555, 1571, 1581, 1590, 1598.³⁵⁰

1552-ben papja 3 forintot fizetett az egyházi követek számára. 1571-ben a szolnoki szandzsák defterébe 29 ház mellett templomát is összeírták. A XIX. század hatvanas éveiben is látszottak még az elpusztult falu nyomai, s az ott lévő halmon – bizonyára a templom helyének körzetében – embercsontokat figyeltek meg. A település a Szeghalom 131. lelőhellyel azonosítható.³⁵¹

³³⁹ Bálint 1939b. 179–182; Bálint 1941. 30; Kovalovszki 1965. 179, 181. (27. lelőhely)

³⁴⁰ Karácsonyi 1887a. 35–36; Cs I. 648; Hmvht II. 286; Bvmt II. 15; Hnt 108, 15. j.

³⁴¹ Kovalovszki 1965. 180, 183, 186, 188. (42. lelőhely)

³⁴² Varga 1894. 140; Hmvht II. 287–288. – az ásatás időpontját tévesen 1895-re teszi. A templom alaprajza közölve: Varga 1894. 137, 13. kép; Hmvht II. 288, 18. kép.

³⁴³ Banner 1943. 198; Olasz 1959b. 31–32; RégFüz 11 (1959) 74; Kovalovszki 1965. 180.

³⁴⁴ Bvmt II. 16–17; BO I. 46; BO II. 31, 50; Cs I. 725; GyO 9, 15; Avmt I. 222, 344–345.

³⁴⁵ BO II. 31; Bvmt II. 16, 18; BO I. 280; Rác 1880. 147.

³⁴⁶ RégFüz 19 (1965) 76; Szatmári I. jelentése: MMM RégAd 2006/1987; MR'1 IV/4. Szabadkígyós 42. lelőhely.

³⁴⁷ GyO 6; Kristó 1981. 54; Cs I. 735.

³⁴⁸ GyO 6; Kristó 1981. 54; Cs I. 735.

³⁴⁹ BO II. 68–69; Csvmt II. 21, 23.

³⁵⁰ Bvmt II. 22–24.

³⁵¹ Bvmt II. 24; Hnt 98; MRT 6. 163–164.

Bánhegyes. 1510: Banhegyesse, 1515: Banhegyesse, Bánhegyes.³⁵² Valószínűleg Maróthy János bán telepítette a XV. század első felében. Pontos helye ismeretlen. 1523-ban Brandenburgi György ide nevezte ki Becsvölgyi Antalt plébánosnak.³⁵³

Bánkút, Rózsa-major. Banner János és Bálint Alajos tett arról említést, hogy 1926-ban háromnapos próbaásatáson, az egykori Libich remíz melletti halomban középkori épületmaradványból származó kő- és téglatörmelékkel találta. A halom tetején ázott árokban kincskereső gödrökre utaló jelenségek között „törmelékekből összerakott, sárgafölddel kitömött hézagú kis faldarab került elő, de hosszabb összefüggés nélkül”. A halom területén ázott kutatóárkokban mindent Ny–K-i irányban fektetett csontvázakra bukkantak, feltűnő sűrűségben, s több rétegben.³⁵⁴

A középkori templomhelyre és temetőre utaló korábbi adatokat megerősítette az 1993 tavaszán ugyanitt végzett ásatás. Ennek során előkerült egy Árpád-kori, egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású templom döngölt sárga agyagalapozása, a templom körüli temetőből pedig 14 sír. A hajót a szentélytől beugró falpilléreken nyugvó diadalív választotta el. A templom alapozásának külső hossza 10,70 méter, szélessége 6 méter volt, az alapfalak szélessége pedig 80–130 cm között mozgott. A szentély 4'-sal tért el a K–Ny-i iránytól É felé (2. kép). Az alapozás legaljára egy sor lapjukra fektetett tégladarabot raktak, a hajó két nyugati sarkának alapozásába pedig egy-egy nagyméretű homokkővet helyeztek. Sírok csak a templomon kívül kerültek elő. Az egyiket az alapozási árokkal elvágták, s ez a templomnál korábbi – „köznépi”(?) – temető létre is utalhat. A sírletelek közé egy S végű karika és egy vas-

csat tartozik, de említésre méltó még ezenkívül egy szórványként előkerült, bekarcolt fonatos szalagmintával díszített keskeny bronzlemez is. A templom és temető kora a XII. századra tehető azzal, hogy a templom felépülhetett már a XI. században, és használhatták még a XIII. században is, de a XIV. századra biztosan elnéptelenedett.³⁵⁵

Basarág. 1222: Bursorog, 1232: Posorog, 1333: Bozarak, 1337, 1360, 1407, 1448, 1454: Basarag, 1464: Bassarag, 1512, 1559, 1562–1563, 1627, 1652.³⁵⁶

Battonyától DK-re teszik, de pontos helye ismeretlen. Valószínűleg még az országhatár innenső oldalára esik. 1333-ban Poka nevű papja 13 báni denárt fizetett pápai tized fejében. Templomát Szent Imre herceg tiszteletére szentelték, s 1360-ban is említették. 1407-ben ugyanennek a templomnak Szombathegyi András lett plébánosa.³⁵⁷ Az adatok szerint tehát a templom még az Árpád-korban épülhetett, s a késő középkor folyamán is használhatták.

Batonya(egyháza). 1276: Betama, 1340: Bothanyaeghaza, 1437, 1455: Bathonya, 1463, 1477, 1508, 1515, 1549, 1558: Batonnya, 1565, 1582: Battonya, 1642, 1651, 1688.³⁵⁸

A középkori falu pontos helye ismeretlen. Az adatokból úgy tűnik, hogy a település az Árpád-kortól folyamatosan létezik. Éppen ezért különös, hogy templomára csak az 1340. évben említett neve utal.

Battonya, Hármashatárhalom. 1979-ben földhordás következtében e lelőhelyen edénytöredékeken kívül téglák és embercsontok kerültek a felszínre. A szűkszavú jelentésből

³⁵² Csvmt II. 23.

³⁵³ Göndöcs 1881. 78.

³⁵⁴ Banner 1927. 219–221; Bálint 1941. 33.

³⁵⁵ Szatmári-Vágó 1993. 18–20.

³⁵⁶ VR 283; Csvmt I. 93, II. 29; Rácz 1880. 152; Avmt I. 193, 410; Györffy 1987. 168, 173; Cs I. 767.

³⁵⁷ MV I. 148; Avmt I. 193, 381, 387; Csvmt II. 32; Györffy 1987. 168, 173.

³⁵⁸ Avmt I. 113–114, 193, 309, 335, 351; Csvmt II. 37, 40–41; Györffy 1987. 848.

mindössze azt tudhatjuk meg, hogy a leletmentés során egy körtemplom került elő. Az alapozási árok alá tégladarabokat raktak egy sorban, ezt pedig 10 cm vastag sárga, döngölt agyaggal terítették le. E fölött csak helyenként maradt meg néhány tégl. 1979-ben előkerült sírokról nem tudunk. 1986-ban a templomtól 30 méternyire keresték a sírokat – eredménytelenül. 1992-ben a templomhelyen középkori tégladarabokat és embercsont töredékeket lehetett megfigyelni.³⁵⁹

Békés, plébániatemplom. (1046): Bclus/Se-lus/ Bekus, 1203: Bekes, 1213, 1215: Bikes, 1221: Bekes, 1236: Belis, 1295, 1313, 1320: Bekeis, 1329, 1333–1337, 1393, 1405: Bekys, 1418, 1429, 1452, 1465, 1479, 1498, 1516, 1526, 1552, 1569, 1575, 1584, 1630, 1645, 1654, 1665, 1675, 1685, 1702, 1711, 1720, 1732, 1748, 1762, 1776, 1784.³⁶⁰
A település mindig a jelenlegi helyén feküdt. Egyházának korai voltára utal, hogy Békés már a XIII. század elején főesperesség székhelye volt. Esperese 1237-től ismert. 1334-ben 1 fertő, 1336-ban pedig 37 garas tizedet adott.³⁶¹ A középkori plébániatemplom pontos helyét nem ismerjük, csak gyanítani lehet, hogy a mai református templom helyén állt. A plébániatemplomról elsőként 1333–1337 között találunk adatokat. Ekkor Péter, István és Miklós nevű papjai minden évben 15 garas pápai tizedet fizettek.³⁶² 1369-ben Kánya Mihály birtokot perelt a bélmegyeri nemesektől, melyet később a békési plébános hasított ki a számára. 1393-ban János plébánost küldték Bélmegyerre az ítélet végrehajtása érdekében.³⁶³ 1498-ban a templom-

atját Ferencnek hívták.³⁶⁴ 1520–1528 között a kinevezett plébános Brandenburgi György káplánja, Ferber János volt, de Békésre csak a helyettese járt. 1527-ben e helyettes plébános rávette a békési polgárokat arra, hogy Ferbernek egy lovat ajándékozzanak, s ezt 1528 januárjában személyesen akarta elvinni Esztergomba. Egyes adatok szerint 1523–1552 között Ozorai Imre volt a helybeli lelkész.³⁶⁵ 1525-ben a plébános egyik jobbágya Szepes Demeter volt, s 1526-ban a plébános jobbágjai 2 forint 50 denár hadiadót fizettek.³⁶⁶

1552-ben a prédikátor Szegedi Kis István lett. Egy feljegyzés szerint ugyanebben az évben a Békésen lévő két pap közül az egyik még meg tudta fizetni a 3 forintot a tridenti zsinatra készülő követek számára, a másik azonban már adós maradt. Az 1552. év zűrzavaros eseményei miatt – Szegedi Kis Istvánnak menekülnie kellett, a Mária kápolna ingatlanait ekkor csatolták a gyulai várhoz – nem lehet eldönteni, hogy melyik egyház papja fizetett, s melyik nem.³⁶⁷ 1563-ig Turi Lukács, 1564–1575 között pedig Szegedi Lőrinc volt a lelkész. 1570-ben Békésen tartott nyilvános vitát Basilius István kolozsvári unitárius pap és a debreceni Melius Péter, a helvét hitvallás követője.³⁶⁸ 1584–1630 között Békési Imre, 1636–1645 közt Nagymihályi Lukács, 1645–1669 közt Bujdosó István, 1670–1701 közt Bölcskei Mihály, 1702–1711 közt Békési András, 1711-től Kabai Dániel, 1716-tól Debreceni Kis Sándor, 1732-ben Győri Sámuel, majd utána Szikszai György (1762-től Szappanos Mihállyal), 1763-tól Szikszai Benjámin, 1769-ben Szecsei András, 1782-

³⁵⁹ RégFüz 33 (1980) 5; RégFüz 40 (1987) 7; MMM RégAd 2110/1993.

³⁶⁰ Bvmt I. 77, 86, 186–189, 192–193, 199, 245–246, 279–280, II. 27–41, 230, III. 72, 259; Csvmt I. 296, 447; Rác 1880. 154–155; Cs I. 646–647; Somlyai 1894. LXIII–LXIV. cikk; Györffy 1987. 500, 503–504.

³⁶¹ Rác 1880. 153; Györffy 1987. 504.

³⁶² MV I. 45, 53, 62, 70, 76, 84, 89; Györffy 1987. 503–504.

³⁶³ BO I. 23–31, 34–35; Bvmt I. 199.

³⁶⁴ Bvmt II. 29.

³⁶⁵ Bvmt I. 187, II. 30; Rác 1880. 154; Csvmt I. 296, 447.

³⁶⁶ Bvmt II. 30.

³⁶⁷ Csvmt I. 447; Bvmt II. 30.

³⁶⁸ Bvmt II. 34; Csvmt I. 447; Rác 1880. 154. – szerinte Szegedi Lőrinc csak 1567-ig volt itt.

ben Dömény János, 1785-ben Zilai János volt a lelkész.³⁶⁹

A templom harangjáról már 1664–1665 körül említést tettek, amikor félreverték azt, mert kiraboltak egy békési asszonyt.³⁷⁰ A feljegyzések szerint 1699-ben és 1711-ben fából ácsoltak a békésiek templomot maguknak, majd e fatemplom helyett 1732–1734 közt téglatemplomot építettek, s a 10 és fél öl hosszú, 5 öl széles, 4 öl magas téglalapúlethez 10 öl magas fatornyot emeltek. 1748-ban felépült a „templom végiben való fatorny”. 1776-ban a templomot 9 öllel meghosszabbították. A téglatorny 1784-ben készült.³⁷¹ Somlyai Gábor úgy tudta, hogy az első fatornyot 1714-ben építették, s ebben az 1685-ben Békésre hozott harangot helyezték el.³⁷²

A plébániatemplom fennállása, a fentiekből kitűnik, a kora Árpád-kortól napjainkig bizonyítható, hiszen 1775–1776 körül a ma is álló református templomot építették föl. Ennek környezetében építkezéskor, árok vagy gödör ásásakor mindig embercsontok kerülnek a felszínre. Egyetlen leletmentés történt eddig, s ekkor a Teleki u. 4. számú ház alapozásakor 14 sírt figyeltek meg. A sírok közötti földben Árpád-kori cserépbogrács töredékek voltak.³⁷³ Mivel e sírok a mai templom épületétől kb. 50 méternyire kerültek elő, s ez a középkori templom körüli temetők méreteihez képest szokatlanul nagy távolság, a középkori templom a mai templomtól kissé délebbre is eshetett.

Békés, Mária kápolna. A kápolna fő javadalmát mindvégig Muronynak az a része ké-

pezhette, amelyet 1429-ben Maróthy János vett zálogba. Ebben az esetben már a XV. század első felében létezhetett, hiszen bizonyára a Maróthyaktól megkapta e birtokot. 1516–1517-ben a kápolna jobbágysait, Boda Jánost és Megyeri Balázst említették.³⁷⁴ 1523. november 1-jén Brandenburgi Györgytől Sádobrics Péter kapta meg a kápolnát, s 1530-ig az ő keze alá tartozott. 1526-ban a plébániatemplom mellett ez a kápolna is 2 forint 50 denár hadiadót fizetett.³⁷⁵ A Mária kápolna javait 1552–1554 között, majd 1559-ben is a gyulai vár tisztjei foglalták le. 1561-ben Ferdinánd király csak Forgách Ferenc váradai püspök közbenjárására adta vissza ismét egyházi kezekbe a Mária kápolnát, s annak ingatlanait. Három évig Kamonczy Gergely fennhatósága alá tartozott, de ő is kénytelen volt 1564-ben azért tiltakozni, mert Kerecsényi Mátyás újra lefoglalta a kápolna jövedelemforrásait. A kápolna javadalmát ekkor a 17 kapu után adózó Hosszúaszó utca és Murony falu egy része biztosította.³⁷⁶ A fentiekből következik, hogy a kápolna még 1564-ben is fennállt. Védőszentje Szűz Mária volt.³⁷⁷

Békés, Szent Pál kápolna. Karácsonyi János szerint erre a kápolnára csak egyetlen biztos adatunk van: 1526-ban Benedek nevű papja, a plébániatemplomhoz és a Mária kápolnához hasonlóan, 2 forint 50 denárt fizetett hadiadó fejében. Védőszentjére és nevére is csak következtetni lehet. Erre alapot az eddigi kutatásokban az adott, hogy a középkori Békés egyik malmát, s egyik temetőjét is Szent Pálról nevezték el.³⁷⁸ A malom helyét Jankovich Dénes a mai Cseresznye és Malom utca találkozásánál azonosította. Ettől É-ra, a régi Fehér-Körös Ny-i partján, nagyrészt a mai Szent Pál sor mellett helyezke-

³⁶⁹ Rác 1880. 155; Csmvt I. 447. – Borovszky szerint 1654–1655-ben Érsekújvári András, 1668-ban pedig Báthori István volt a pap; Bvmt II. 36, 40. – Karácsonyi szerint 1720-ban a papot Debreceni Jánosnak hívták, s Szikszai György 1772-ig volt hivatalban; Somlyai 1894. LXIV. cikk. – a lelkészek sorát egészen 1867-ig viszi végig.

³⁷⁰ Bvmt II. 37.

³⁷¹ Hajnal 1878. 61–74; Bvmt II. 38–41.

³⁷² Somlyai 1894. I. XIV. cikk.

³⁷³ RégFüz 36 (1983) 90.

³⁷⁴ Bvmt II. 230.

³⁷⁵ Göndöcs 1881. 78; Bvmt I. 77, 186–187, II. 30.

³⁷⁶ Bvmt I. 192–193, II. 31, III. 74.

³⁷⁷ GyO 82–83.

³⁷⁸ Bvmt I. 245–246, II. 30–32.

dett el a Szent Pál temető. A temetőt a XIX. század első felében, s bizonyára még az előtt is reformátusok használták.³⁷⁹

Békéscsaba 43. lelőhely, Gajdács-tanya. Egy régi folyóvölgy K-i partján 30 x 30 méteres területen sok embercsontot és Árpád-kori, pelyvás soványítású tégladarabot lehet találni a szántásban, egy világossárga színű földben. A felszínen gyűjtött edénytöredékek is azt bizonyítják, hogy a település a késő középkort nem érte meg. Középkori említésű falunévvel nem azonosítható.³⁸⁰

Békéssámson, Cigánd. A lelőhelyen lévő településnyomok az Árpád-kort túl nem élt faluról tanúskodnak. Nevének azonosítása lehetetlen. A XVIII. század végén templomának helyét még jelölték, de a romokat később különböző építkezésekhez hordták el. Az alig észrevehető kiemelkedésen lévő helyére a szántáskor előkerülő tégladarabok és embercsontok utaltak. 1954-ben veremzés közben két csontvázat találtak ugyanitt. Olasz Ernő még abban az évben egyhetes leletmentést végzett, s a templom alapjain kívül 17 sírt tárt föl. A templom a környék legmagasabb részén, annak közepén állt. Tengelyében a szentély 15°-kal tért el dél felé a K-i iránytól. Bejárata a Ny-i oldalra esett. Hossza 12,4 m, szélessége 5,5 m, a félköríves szentélyének belső sugara 1,7 m volt (3. kép). 95 cm széles és 55–60 cm mély alapozási árkába sárgaföldet döngöltek. Ennek tetejére mészhabarcscsal borított téglasort raktak. (Tégla méretei: 28 x 16 x 5 cm, 24 x 16 x 4,2 cm.) Falai téglából épültek. A templom körül a sírok három rétegben helyezkedtek el. A föltárt 17 sír közül hétből Kálmán, II. Géza és III. István király érmei és bronz S végű karikák kerültek elő. A leletek alapján Olasz Ernő a templom építését a XI–XII.

század fordulójára, pusztulását pedig a tatárjárás körüli időkre helyezte.³⁸¹

Bélmegyer. Lásd Megyer(Bél-)!

Benedekegyháza. 1418: Benedekeghaza, 1458: Benedekegyháza. A falu templomára csak az elnevezés utal. Területe már a XV. században pusztá lehetett. 1418-ban Maróthy János követelte, 1458-ban pedig Ábránffy Tamás kapta meg.³⁸²

Bercsényegyháza. 1403: Bercheneghaz, 1404: Berchyneghaz, 1454: Bersen, 1506: Berchek/Borthek, 1510: Berczech.³⁸³

A falu nem sokkal az Árpád-kor után pusztulni kezdett, s a késő középkorra lassan feladásba merült. Templomát az Örménykút 14. sz. lelőhelyen, alacsony kiemelkedésen Árpád-kori téglák jelezték (59. kép). A környéken sok Árpád-kori és néhány késő középkori edénytöredék fordult elő. 1911-ben valószínűleg a templomhelyen kerültek elő embercsontok homokásás közben, s ezt követően Krecsmarik Endre leletmentésén. Az ásás alkalmával feltárt 22 Ny–K-i tájolású sír egyikében valószínűleg S végű bronzkarikák voltak, de egy III. Béla kori érem is innen került elő.³⁸⁴

A templom feltárását 1992-ben végeztük el. Ennek során olyan kettős templom alapozása került elő, amelynél két építési periódus állapítható meg (4. kép). Először egy sárga agyagalapozású, kívül félköríves, belül patkóíves szentélyű, egyhajós templomot emeltek (4. kép 1). Később, a templom melletti sírokat átvágva, az épület északi oldalához igazítva egy másik, az elsővel szinte teljesen megegyező nagyságú és alaprajzú épü-

³⁷⁹ Bvmt II. 30; MRT 10. 126–127. (1/224. lelőhely)

³⁸⁰ MRT 10. 157–158. (2/43. lelőhely)

³⁸¹ Olasz 1959a. 5–11. Az alaprajz közölve uo. 2. kép; Kovalovszki 1965. 181. (48. lelőhely). Az alaprajzzal kapcsolatos kétségekhez: Kovalovszki 1965. 186–187, 81. j.

³⁸² BO I. 46, 78; Bvmt II. 45–46; Cs I. 727.

³⁸³ GyO 6, 8, 42, 57; Cs I. 735; Bvmt I. 219, II. 46, 278.

³⁸⁴ Krecsmarik 1911. 378–379; MRT 8. 344–345. (7/14. lelőhely)

letrészt alapoztak meg, kevert fekete föld visszadöngölésével (4. kép 2). A két épületrész között csak a korai templom északi falának alapozása volt megtalálható. Az új épületrész alapozásának elkészülte után azonban a jelek szerint felhagytak a falazással, hiszen az új döngölt alapozásba később ásott sírok is előkerültek, s a település még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett. Az első templom építésének ideje a XI–XII. század fordulójára tehető. Hossza 8,85 m, szélessége 5,5 m volt. A második periódus alapozásának hossza és szélessége ettől mindössze 10 cm-rel volt több. Az épületekhez vagy az azok körül feltárt 31 sírhoz köthető, közelebbi keltezésre lehetőséget adó lelet nem került elő.³⁸⁵

Berény I. 1347: Beren, 1403: Beren, 1552, 1619: Giur-Beren, 1633, 1654: Gyur-Bereny, 1677, 1702, 1709, 1723.³⁸⁶

Az oklevelek szerint eredetileg két faluból állt. 1347-ben legalább az egyiknek kőből épült temploma volt. 1552-ben papja 2 forinttal adós maradt. 1633-ban papjáról ismét említést tettek. 1675-ben Várkonyi Mihály, 1677-ben Dályai Boldizsár volt a pap.³⁸⁷ A XVIII. századtól szintén több adat van a berényi templomok építéséről és bővítéséről, de egyikben sem utalnak korábbi templomra. A régi Berény templomának helye a Bodzás-halmon lehetett. 1880-ban Haan Lajos talált itt rengeteg embercsontot egy kisebb ásatás alkalmával. 1901-ben Balás Ádám szintén több rétegben tárt fel ugyanitt csontvázakat. A sírokból hajkarikák és kora Árpád-kori érmek kerültek elő. 1938-ban villanyvezeték oszlopának állításakor, 1970-ben pedig az árvízvédelmi munkák közben kerültek elő csontvázak. A jelenségek egyértelműen középkori templom körüli temetőre utalnak.

Az épületről azonban az ásatások ellenére sincsenek információink. A későbbi helyszíni szemléken megfigyelt, szétdobált középkori téglákból ítélve ez a templom, részben vagy teljesen, téglából épülhetett. A környéken Árpád-kori és késő középkori cserepek fordulnak elő.³⁸⁸

Berény II (Bal Berény). A Berényre vonatkozó okleveles adatok arra utalnak, hogy a falu a korai időkben, legalábbis a XIV. században még két településből vagy településrészéből állt. A XVI. században azonban már egységes volt, s régebbi megosztottságára csupán a megemlített elnevezésekből lehet következtetni. Ez alapján bizonyos az is, hogy Berénnyel kapcsolatban összesen két templommal kell számolnunk. 1552-ben ugyanis a berényi, 2 forint fizetésére kötelezett plébános mellett számba vették a bal berényi plébánost is, s neki 3 forintot kellett volna fizetnie.³⁸⁹ A két templom közül csak egyiknek a helyét ismerjük (Bodzás-halom), de annak bármelyikkel történő azonosítása problémát okoz.

Boldogfalva. 1510: Bodogfalwa, 1511: Bodogfalwa, 1526: Bodogfalwa, 1558: Bodogfalwa, 1567, 1679.³⁹⁰

Neve valószínűleg a falu templomának védőszentjére, Szűz Máriára utal, bár a forrásokban nem Boldog(asszony)falva, hanem következetesen Bodogfalva alakban fordul elő. Templomának helyét 1729-ben is mutogatták még. 1936-ban a falu helyén szántáskor faragott kődarabra bukkantak, s ezt követően 1937-ben Implom József végzett itt ásatást a templom felkutatására. Tégl- és vakolattörmeléken kívül azonban csak sírokat talált. A sírokból késő középkori leletek

³⁸⁵ Szatmári 1998.

³⁸⁶ GyO 6; Bvmt I. 181, 393, II. 218, 220–223, III. 63, 260; Csvmt I. 447; Cs I. 648; Györffy 1987. 504.

³⁸⁷ Szegfű 1973. 80, 86; Csvmt I. 447; Bvmt II. 220–221.

³⁸⁸ Kürti 1973. 23–24, 62, 68–69; MRT 10. 551–555. (9/18. lelőhely)

³⁸⁹ Bvmt II. 218; Bonyhai 1933–1934. 8, 122; Szegfű 1973. 86.

³⁹⁰ GyO 57, 60, 94, 277; Bvmt II. 47; Káldy-Nagy 1982. 54.

(bronz ruhakapcsok, hajtű, övmerevítő, köves gyűrű, pártá) kerültek elő.³⁹¹

A templom helyét feltüntették 1805-ben, 1822-ben és 1859-ben is egy-egy kéziratos térképen. Ezek segítségével 1985–1986-ban azonosítottuk a lelőhelyet. A felszínen Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek egyaránt előfordultak. 1987-ben találtuk meg a templom helyét (57. kép). A szántásban egyértelműen erre utalt egy világossárga színű agyagos folt, s a benne lévő sok habarcsos téglá és embercsont. Az 1988. évi ásatáson azonban mi sem találtunk templomhoz tartozó alapozást, de annak egykori létezését sem lehetett kizárni. A kb. 30 méter átmérőjű körzetben elhelyezkedő, árkokkal határolt temetőből feltárt 65 sír lelete két késő középkori pártá és egy I. Ulászló kori érem volt.³⁹²

Bozosegyház. 1418: Bozoseghaz.³⁹³

Helye pontosan nem határozható meg, a mai Békéscsabától és Gyulától D-re eső települések között sorolták fel. Csánki Dezső szerint Lőkősháza mellett feketett.³⁹⁴ Csak feltételezni tudjuk, hogy a mai országhatárainkon belül van. Templomára neve utal. Eből ítélve még az Árpád-korban elhagyhatták lakói.

Bölcsi. 1249: Belchyeo, 1329: Bulchy, 1426: Belchy, 1494, 1517: Bewlchy, 1521, 1551, 1579, 1582, 1588.³⁹⁵

1329-ben az Ugriak osztozkodásakor a falu Szent György tiszteletére szentelt templomát is említették. Napjainkban a templom helyét a Zsadány 46. sz. lelőhelyen Árpád-kori tégladarabok jelzik. Környékén keve-

sebb Árpád-kori, s ennél több késő középkori edénytöredéket találtak.³⁹⁶

Bucsa. (1321), 1381: Bwcha, 1412, 1447: Buchya, 1479, 1552, 1558: Bucza, 1564: Bwchya, 1571.³⁹⁷

A falu papja 1552-ben 2 forintot fizetett az egyházi követek számára. 1571-ben is szerepel a templom a török defterben. A falu helyét a Bucsa 3. sz. lelőhelyen azonosították. A templom helyéről a terepjárás nem hozott információt, de a lelőhelyen Árpád-kori sír és késő középkori cserepek kerültek elő.³⁹⁸

Bucsa 18. lelőhely, Jenő-major (Kódomb-sziget). A lelőhelyen lévő kisebb halom tetjén előforduló Árpád-kori téglák valószínűleg egy korán elpusztult templomra utalnak. Ennek helyén egy homokkőből faragott keresztelő medence töredéke is előkerült. A templomhely környezetében Árpád-kori edénydarabokat lehet gyűjteni. A település neve okleveles adattal nem azonosítható. A templom helyét az 1860-as években is ismerték.³⁹⁹

Buzérhegyesegyház. 1403: Buzyrhegeseghaz. Egyetlen említése utal templomára. Helye azonosítatlan, valószínűleg még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett.⁴⁰⁰

Céklásegyház. 1418: Ceklaseghaz. Pontos helyét ennek a falunak sem ismerjük, templomára szintén csak az elnevezése utal. Vári illetve Kevermes környékén feketett.⁴⁰¹

³⁹¹ Kiss 1988. I. 231–232; Bvmt II. 46–47; Békés 1937. aug. 20. 1; Implom 1940. 51.

³⁹² RégFüz 40 (1987) 99; Szatmári 1996a. 61–66, 310. j.

³⁹³ GyO 10; Cs I. 739.

³⁹⁴ Cs I. 739.

³⁹⁵ Jakó 1940. 220; Cs I. 605; Györffy 1987. 606.

³⁹⁶ MRT 6. 213. (13/46. lelőhely)

³⁹⁷ Bvmt II. 47–48; Cs I. 649; Györffy 1987. 504.

³⁹⁸ Bvmt II. 48; MRT 6. 30. (2/3. lelőhely)

³⁹⁹ MRT 6. 33. (2/18. lelőhely); Hnt 45.

⁴⁰⁰ GyO 6; Cs I. 735; Bvmt I. 219, II. 49.

⁴⁰¹ GyO 10; Cs I. 729, 748; Avmt I. 227.

Csaba. 1332: Chaba, 1337: Taba, 1383: Chaba, 1508, 1514, 1521, 1552, 1556, 1557–1558.⁴⁰² 1332-ben Pál nevű papja 6 garast, 1337-ben pedig Miklós nevű papja 4 garast fizetett pápai tized fejében. Egyháza a XVI. században is létezett, hiszen 1552-ben papjára is kivetettek 3 forint adót.⁴⁰³ Egykori templomának helye ismeretlen. A XVIII. században igen sokszor emlegették a csabai templomépítkezéseket, de egyiknél sem utaltak korábbi épületre, amely esetleg a középkori templom lehetne.

Csabacsüd. 1456: Chabaczyde, 1463: Chabachyde, 1497: Chabachyud, 1560: Chyabachyud.⁴⁰⁴ Papja 1552-ben 3 forinttal hátralékban volt. 1733-ban azt jegyezték föl, hogy a templom építőanyagából a törökök fürdőt építettek Szarvason.⁴⁰⁵

Az 1970-es évek elején a templom alapozásából téglákat termeltek ki. A leletmenetesen Juhász Irén kétperiódusú templomot tárt fel (5. kép). Az első templom a XI–XII. század fordulóján épülhetett, szentélye félköríves volt. Az alapfalakat az ún. úsztatott eljárással készítették. A falak vastagsága 95–110 cm között mozgott, anyaguk pedig homokos mészből rakott téglákból állt. A templom belső hosszát 11,5 méternek, szélességét pedig 6,5 méternek mérték (5. kép 1). A XIV. században a szentélyt lebontották, s a templomot K-i irányban meghosszabbították. Az új félköríves szentély keskenyebb falú lett, s külső oldalán hat támpillért is emeltek. Az átépítéssel csak a templom hossza változott, s belül elérte a 15 métert (5. kép 2). A román kori alapfalakra épített gótikus templomhajó falai a korai alapozás teteje fölött 50 cm magasságig megmaradtak. A korai templomnak letaposott sárga agyagpadlója volt, a gó-

tikusnak pedig téglapadlója lehetett. Az ásató szerint a téglapadló fölé később ismét döngölt agyagpadló került, s ebben maradt meg a templom tetőzetének leégett és bezuhant maradványa. Inkább lehetett azonban az elszenesedett fagerendák alatt a templom mennyezetének sározása. A tetőzet gerendáit kovácsolt vasszegekkel fogatták össze. Szerencsésnek mondható, hogy a megmaradt falak belső oldalán vörös, piros, barna, sárga és zöld színnel festett vakolatdarabokat sikerült megfigyelni. A templom körül mindössze öt csontvázat bontottak ki, az egyikben gyöngyös párta maradt meg. A templom és a település pusztulását a XVI. század második felére helyezik. Az egykori falu a Csabacsüd 1. sz. lelőhelyen feküdt. A felszíni leletek között Árpád-koriak és késő középkoriak egyaránt előfordulnak.⁴⁰⁶

Csákóhegyes. 1221: Hegy, 1418: Kethhegyes, 1458: Erdengeshegyes, 1519: Erdenghews alio nomine Chakohegyesse, 1560: Cyakohegyesse.⁴⁰⁷ 1552-ben említették papját, kinek ekkor 3 forint adóssága volt. A templom helyét a Kondoros 42. sz. lelőhely DNy-i szélén, középkori téglatöredékek alapján azonosították. Lehetséges, hogy 1927-ben itt sírok is előkerültek. A faluhelyen kevesebb Árpád-kori, s több késő középkori edénytöredéket lehetett gyűjteni.⁴⁰⁸

Csanádapáca, Szász Antal tanyája. Bejelentés alapján ezen a helyen középkori falut, templomot és temetőt feltételeznek. Régé-

⁴⁰² Bvmt II. 50–55; Cs I. 649; BO I. 31–33; Kristó 1970. 33–34; Kristó 1981. 118–120; Györfy 1987. 500, 504.

⁴⁰³ MV I. 45, 89; Bvmt II. 50; Csvmt I. 296.

⁴⁰⁴ Bvmt II. 57–58; Kristó 1981. 70; MRT 8. 103.

⁴⁰⁵ Bvmt II. 58; BO I. 282.

⁴⁰⁶ RégFüz 26 (1973) 80; MRT 8. 100–103. (2/1. lelőhely). Az összesített alaprajz közölve: MRT 8. 102, 1. kép.

⁴⁰⁷ VR 260; BO I. 47, 79, 136; Cs I. 651; GyO 324; Hnt 122, 208. j; Györfy 1987. 508. Az 1456. évi Wrdengeseghaza említés másik, ma Csongrád megye területére eső településre vonatkozik (Csvmt II. 465; Hmvht II. 398–399). Csákóhegyes esetében tehát nem gondolhatunk egy olyan templomra is, amely az 1456. évben említett faluval való összelvadás után szintén Csákóhegyeshez tartozott volna (Bvmt I. 181, 228, II. 59).

⁴⁰⁸ Bvmt II. 59; MRT 8. 305–306. (6/42. lelőhely)

szeti terepbejárás ezen a környéken nem történt, így e templom léte bizonyításra szorult.⁴⁰⁹

Csapegyház. 1219: Shol, 1393: Chapegzas, 1418: Chapchallya, 1517.⁴¹⁰

Templomára egyetlen írásos említésből következtethetnénk, de nemcsak a falunak, hanem a templomának a helyét is sikerült lokalizálni a Mezőberény 6. sz. lelőhelyen. A Kondoros-völgy K-i partján elterülő falu hely közepén, kisebb kiemelkedésen, jól körülhatárolható világosszürke színű foltban található rengeteg kődarab és téglatorrmelék, valamint embercsont egyértelműen jelzi a templom helyét. A leletanyag nagy mennyiségű Árpád-kori, s csak néhány darab későbbi edénytöredékből áll.⁴¹¹

2003 tavaszán a falu szétszántott templomhelyén mezőgazdasági munkák közben Árpád-kori magyar fémművességünk emlékanyagának egyik igen szép darabja került elő: egy aranyozott réz körmeneti kereszt a rajta lévő Krisztus-ábrázolással, mely tökéletes képviselője a limoges-i termékek mintájára Magyarországon, helyi mesterek által készített tárgyak csoportjának. A templomhely közeléből ugyanekkor egy ezüstartárgy – kehely talpának(?) – összenyomott töredéke is múzcumba került⁴¹² (94. kép 1–5).

Csatár. 1295: Chatar, 1461: Chatar, 1479: Chatar.⁴¹³

Református papjáról török kori adat szól, de középkori templomára is csak XVII. századi, kétes adatokból következtethetünk. 1630-ban és 1673-ban Csatár papjait ismerjük, de egyáltalán nem bizonyos, hogy ezek az adatok a Békés megyei Csatárra vonatkoznak.

Az itteni falu fekvését meghatároztuk, viszont a templom helyét még nem sikerült azonosítani.⁴¹⁴

Csejt. 1390: Chehthe, 1449: Cheht, 1454: Cheyth, 1477: Cheyth, 1558: Cyeyt.⁴¹⁵

1390-ben egyháza fedetlenül állt. A falut sikerült az Endrőd 74. sz. lelőhelyen azonosítani, de a templom helyére nem találtak rá. A gyűjtött leletanyag kisebb részt Árpád-kori, a többsége pedig későbbi.⁴¹⁶

Csepány. 1336: Chepani, 1458: Chepan, 1480: Chepany, 1554: Chyepany.⁴¹⁷

1336-ban Fábián nevű papja 3 garast fizetett pápai tized fejében. 1552-ben szintén említették a papot; ekkor az 2 forinttal adós maradt. 1571-ben a szolnoki szandzsák defterében 20 ház mellett a templomot is számba vették. A település területe azonos a Szeghalom 45. sz. lelőhellyel. A templom kőépületének maradványai látszottak itt bizonyára még a XIX. század első felében. A felszíni leletek között több volt a késő középkori, mint az Árpád-kori.⁴¹⁸

Csolt, monostor. 1222: Cholt, 1271: Cholth, (1330): Cholth, 1332, 1335, 1341: Choltmonustura, 1351: Cholch, 1357, 1383: Cholth.⁴¹⁹

Az egyházak számának megállapítása Csolt faluval, Mágor faluval és a monostorral kapcsolatban a források szűkszavúsága miatt szinte lehetetlen. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Csolt faluban volt-e plébánia-templom vagy nem. Történetíróink szerint Csolt falu a XIV–XV. században Mágor faluba olvadt. Mágorral kapcsolatban azonban 1552. évi adat utal meglévő templomra. Az

⁴⁰⁹ Kovalovszki 1965. 181. (56. lelőhely)

⁴¹⁰ VR 219; BO I. 45; Cs I. 649; Bvmt II. 61–62, 234; Szegfű 1973. 82.

⁴¹¹ MRT 10. 546–548. (9/6. lelőhely)

⁴¹² Szatmári 2004a. 501–524; Szatmári 2004b. 251–252 és hátsó borító; Levelek 2004. – második levél.

⁴¹³ Cs I. 649; Györffy 1987. 504.

⁴¹⁴ Bvmt II. 64; Csvmt I. 296, 448; MRT 10. 96. (1/94. lelőhely)

⁴¹⁵ Bvmt I. 180, II. 66; BO II. 70.

⁴¹⁶ Bvmt II. 66; MRT 8. 121–122, 153–154. (3/74. lelőhely)

⁴¹⁷ Bvmt II. 64; Cs I. 649; Györffy 1987. 504.

⁴¹⁸ MV I. 84; Bvmt II. 64; MRT 6. 148. (11/45. lelőhely)

⁴¹⁹ Bvmt I. 178–179, II. 68–69, III. 9, 38; BO II. 12; MV I. 50; Cs I. 649; MRT 6. 183–187. (12/15. lelőhely); Györffy 1987. 504.

ún. Csolt-monostort föltárták, a kécsi periódusában népoltár is volt a templomhajóban. Többen feltételezik, hogy a környező falvak lakói a monostort használták plébániaként, s például e falvak lakosai is az itteni temetőt használták.⁴²⁰

1222-ben a monostor apátját, Lodust említették. 1330 körül az apátot Lászlónak nevezték. 1332–1337 táján apátja Tola volt, de ekkor János nevű papot is említettek. Pápai tizedbe évi 15 garast fizettek. 1357-ben egyháza Mindenszentek tiszteletére volt szentelve. 1383-ban a monostor mellett lévő malomról szóltak, s ez a monostor utolsó említése. 1479-ben Csoltot más néven Mágornak nevezték. 1733-ban a bazilika két tornya még állt, de 1786-ban ezek is ledőltek. 1810–1812 között a Wenckheim család végleg eltüntette a romok nyomait, s az egykori épületek helyének egy részén borospincét ásott.⁴²¹ A monostor feltárására 1968–1978 között került sor (38. kép). A összefoglalások szerint az építéstörténet az alábbiakban vázolható.

I. periódus. Falmaradványa ugyan nem került elő, de létezésére a II. periódus épületének alapozásában másodlagosan fölhasznált köveken megmaradt freskótörödékek utalnak. A templom a XI. század első felében valószínűleg már állt, s 1046 körül, a Vata lázadás következtében pusztulhatott el.

II. periódus (38. kép 1). A XI. század második felében félköríves szentélyzáródású, egyhajós, 14,8 m hosszú, 7,6 m széles templomot építettek. Alapozásában kövek voltak. Ekkor építettek a templomtól kissé délebbre egy rotundát is, melynek Ny-i előcsarnoka, s K-i támfalai(?) voltak. Alakja különös az eddig előkerült körtemplomok között. A két templom mellett egy kisebb épület is állt ebben az időben. Az épületdíszítő elemek gazdagságára, s változatosságára különböző

anyagú, szépen faragott kövek utalnak. A három objektumot árokkal vették körül.

III. periódus (38. kép 2). A XII. század első harmadában a szögletes hajóval rendelkező templom helyén nyújtott szentélyű, a szélessége alapján az ásató szerint háromhajósna meghatározott, sekrestyével ellátott, az előzőnél jóval nagyobb, 30 m hosszú, 12,8 m széles templom épült. Az ásatás során előkerült feliratos kőtörödékek szerint a templom védőszentje ekkor Szűz Mária volt. Az új templom D-i oldalán kolostorépületeket emeltek. A kőből és téglából épült kerítés É-i szakaszán, kaputoronnyal megerősített feljárón lehetett a kolostorba jutni.

IV. periódus (38. kép 3). A XII. század végén a templomot ismét átépítették, ezúttal tágasabb bazilikává. A főszentély félköríves maradt, a K-i végükön egyenes fallal lezárt mellékhajókat pedig pillérek választották el a főhajótól. A Ny-i homlokzat két oldalán egy-egy tornyot építettek. E templomban már kegyúri karzat, szentélyrekesztő fal, az utóbbi mellett pedig népoltár is volt. A templom hossza ekkor 36,2 méterre, szélessége 16 méterre növekedett. Az 1,5 m vastag főfalakban téglából és kőből rakott sorok váltogatták egymást.

A rendház területén 200-nál több sírt tártak fel, leleteik a korszakban szokásos tárgyak voltak.⁴²²

Csolt, plébániatemplom. Egyértelmű adat nincs a templom létezésére, sőt olyan vélemény is van, hogy a falu lakói a Mágordombon épült templom különböző periódusait használták.⁴²³ A mágori templomoknak illetve a Csolt-monostornak azonban mindvégig meglehetősen sajátos szerepe lehetett: a környező településektől viszonylag távol, magányosan álltak, s a kolostor

⁴²⁰ Bvmt II. 215; Juhász 1980. 445–447; Juhász 1984. 8.

⁴²¹ Palugyay 1855. 245; Hnt 106; Összefoglalóan: Juhász 1980. 443–445.

⁴²² Juhász 1984. 3–14. – a korábbi irodalom felsorolásával; Juhász 2000. 284–286. Az összesítő alaprajz közölve: pl. Juhász 1980. 440; Juhász 1992. 95; Juhász 2000. 287.

⁴²³ Pl. Juhász 1984. 8.

felépülése után az épületcsoport különállósága még inkább megnővekedhetett. Csolt falu utolsó említése 1383-ból való, s ez után a monostor sem szerepel az írott forrásokban. A falu a monostor helyétől kb. 1 km-re feküdt. Helyén csak Árpád-kori leletanyag került elő, templomra utaló nyomokat nem lehetett megfigyelni.⁴²⁴ Ennek ellenére mégsem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a falu-nak önálló plébániatemploma volt. Erre okot a lelőhelyek közötti távolság, a kolostor létrehozása, valamint a rendház körül előkerült sírok alacsony száma adhat. 1332–1337 körül ezenkívül a monostor apátja mellett János nevezetű papról is értesülünk. A monostor falujában lévő, különálló plébániatemplomra pedig más monostor esetében is van példa.⁴²⁵

Csorvás. 1456: Chorwas, 1458: Chorwas, 1469: Chorwas, 1466: Chorwaseghaza, 1471: Chorvas, 1552: Chyorwas, 1558: Cyorvas, 1564, 1580.⁴²⁶

1552-ben papja 3 forintot fizetett a tridenti zsinatra utazó követek számára. Templomának romjairól 1733-ban azt jegyezték fel, hogy annak építőanyagát a vásárhelyiek hordták szét, de falai még a XIX. század elején is egy méternyi magasságban látszottak a mai településtől Ny-ra. A falu helyét 1964-ben azonosították. Területén Árpád-kori és késő középkori leleteket figyeltek meg, de a templom helyét nem sikerült megtalálni.⁴²⁷

A templomhely azonosítására 1997-ben került sor, s ez év nyarán hitelesítő ásatás során sikerült az épület alapozásának nagy részét is feltárni: előkerült a szentély, az északi hajófal és az épület ÉNy-i sarka (6. kép). A templom eredetileg egyhajós, fél-

köríves szentélyű volt, szentélyének alapozása döngölt földrétegre helyezett természetes kövekből, helyben megoltott mész felhasználásával készült. Tájolása pontosan K–Ny-i, hossza 15,15 m, szélessége 8,6 m volt (6. kép 1). A 90–110 cm széles templomfalak alapozását csaknem teljesen kitermelték, s a hajófalak helyén csak a kiszedett alapozási árkot lehetett megfigyelni. A templom a XI–XII. század fordulója körül épülhetett, a XV. században viszont a szentélyt és az északi hajófalat három-három támpillérral erősítették meg (6. kép 2). A templom körüli temetőből 5 sírt és egy osszáriumot tártunk fel. A szentély külső oldalánál feltárt gyermeksírból késő középkori pártát és ruhakapcsot találtunk, templomhelyen és közvetlen környékén előkerült leletek közül pedig két XII–XIII. századi érem, három S végű karika és egy lunulatöredék érdemel említést.⁴²⁸

Csudabala. 1325: Bola, 1329: Bala, 1388: Choda Bala, 1466: Chodabala, 1468: Chwdabala, 1552, 1560: Ciodabala, 1571, 1625, 1647, 1682, 1703.⁴²⁹

1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. Templomát 1571-ben a török defterben is számba vették. A falut és templomának helyét a Gyoma 42. sz. lelőhelyen találták meg. (Területe 1973-tól Szolnok megyéhez csatolva.) A templomra a felszínen középkori tégladarakok és kiszántott embercsontok utaltak. A leletanyag kisebb része Árpád-kori, nagyobb része pedig késő középkori edénytöredékekből áll.⁴³⁰

Dámfok. 1424: Damufok, 1461: Damfok/Dampfok, 1479, 1525, 1552, 1562, 1620, 1663, 1673.⁴³¹ Talán középkori templomára utal

⁴²⁴ MRT 6. 199–200. (12/108. lelőhely)

⁴²⁵ Horváth 1975. 343–374. – A szeri monostortól itt is mindössze 800 méternyi távra állt a plébániatemplom.

⁴²⁶ BO I. 78, 81, 89; GyO 176; Cs I. 649; Csvmt II. 121; Hmvht II. 316; Hnt 112, 68. j; Bvmt II. 69–70.

⁴²⁷ Bvmt II. 69–70; BO I. 280; Kovalovszki 1965. 178. (17. lelőhely)

⁴²⁸ Szatmári 1999a. 83–145.

⁴²⁹ Bvmt II. 72–75; MRT 8. 198–199.

⁴³⁰ Bvmt II. 74; MRT 8. 198. (4/42. lelőhely)

⁴³¹ Bvmt II. 76–77; Cs I. 650.

egy kései adat: 1673-ban Ladányi István volt a papja.⁴³²

Décse. 1138: Geysce/Geiche/Geyca, 1403: Deche, 1425: Deche, 1528: Decze, 1552, 1558: Decze, 1561: Dechije, 1569.⁴³³

1552-ben papjának 5 forintot kellett volna fizetnie. 1569-ben református papja Ölyvedi Gergely volt. Az 1733. évi összefoglalás szerint templomának építőanyagát a törökök a szarvasi és a gyulai fürdők építéséhez hordták el.⁴³⁴

A falu egykori helye az Örménykút 3. sz. lelőhellyel azonosítható. 1911-ben és 1913-ban Krecsmarik Endre végzett ásásokat az itt lévő Telek-halmon, s épülettörmelékes rétegekben lapos téglákat, köveket, mészhabarcot és K–Ny-i tájolású sírokat talált. Az egyik sírban XVI. századi érem volt. 1917-ben Krecsmarik E. folytatta az ásást, s ekkor bukkan a templom ÉNy-i sarkára. Megfigyelése szerint a zúzott téglából készült, 90 cm széles alapozásra téglafalat emeltek, a templom tájolása pedig K–Ny-i irányú volt. Az ÉNy-i sarokban, az épületen belül, egy sírt bontott ki. 1927-ben Kiss Sándor a templom alapozásának további részeit tárta fel. A hajóban ekkor újabb csontvázak kerültek elő. Az 1970-es években végzett terepjárásokon a templom helyén igen sok kő- és tégladarabkát illetve csercsontot lehetett megfigyelni. A környéken talált edénytöredékek többsége késő középkori, kisebb része pedig az Árpád-korra keltezhető.⁴³⁵ 1993-ban ásatással tártuk fel a templom megmaradt alapfalait a faluhelyen emelkedő Telek-halom tetején (7. kép). Az erőzáró következtében a szentély alapozásából mára semmi sem maradt meg ugyan, de a sírok között a helye kiserkeszthető volt.

I. periódus (7. kép 1). Az egyhajós épülethez félköríves szentély csatlakozhatott. A templom kb. 18 m hosszú, és 8,5 m széles lehetett, a hossz tengelye a szentély felőli oldalon 3'-sal tért el a keleti iránytól észak felé. A megmaradt alapozási árkok szélessége 120–130 cm között mozgott, aljukon helyben megoltott mésszel kötött terméskövek kerültek elő. A templomhajó délnyugati sarkában egy karzatot is építettek, a hajófalakéval megegyező alapozástechnikával. A templom építésére biztosan a XI. század folyamán került sor, lehetséges, hogy a század első felében.

II. periódus (7. kép 2). A XII–XIV. század után a nyugati zárófal és két nyugati sarok helyén földrétegekből döngölt alapozás húzódtott, amely teljesen eltüntette az első periódus ide eső alapfalait. A nyugati falnak ez az új alapozása az első periódus idejéből származó főfalakénál átlagosan 130 cm-rel mélyebb, s legalább kétszer olyan széles volt. Szélessége elérte a 280 centimétert. Ehhez az időhöz köthető a karzat északi oldalának megerősítése céljából készített önálló, szabálytalan négyszög alakú pilléralapozás is, amelynek alapozástechnikája teljesen megegyezett a nyugati fal döngölt alapozásával.

A templom körüli temető területén 178 sír és két osszáríum került napfényre (61. kép). Közöttük két honfoglalás kori (X. századi) lovas sír is volt. A középkori sírokból egy-egy arany, ezüst és bronz S végű hajkari-ka, egy XII. századi érem, illetve késő középkori párták, gyöngyök, ruhakapcsok, fülesgombok, gyűrűk, érmek és szépen faragott csontlapocskákkal vagy aprólékos kidolgozású, lemezes veretekkel díszített övek kerültek elő. Több esetben megfigyeléseket lehetett tenni a temetkezési szokásokra is. A temetőben legalább ötfajta temetési módot lehetett elkülöníteni: zárt koporsóba téve, gyékénybe csavarva, Szent Mihály lován gyéké-

⁴³² Bvmt II. 77; Csvmt I. 296, 448.

⁴³³ Bvmt II. 78–79; GyO 6; Györffy 1987. 505.

⁴³⁴ Bvmt I. 181, II. 79; BO I. 281; Implom 1971. 9.

⁴³⁵ MRT 8. 336–337. (7/3. lelőhely)

nyen elhelyezve és ládaszerű koporsóval leborítva, ugyanígy, de láda nélkül, valamint egyszerűen csak gyékényre fektetve és ládaszerű koporsóval leborítva egyformán temettek. A kislányokkal esetenként felnőttek pártáját vagy övét is eltemették.⁴³⁶

Dévaványa 48. lelőhely, Katal-szeg. A lelőhelyen lévő halom tetején megfigyelt rengeteg középkori téglatörmelék s néhány embercsont alapján elpusztult templom helyére lehet következtetni. A leletanyag kizárólag Árpád-kori cserepekből áll, a falu okleveles említése nem ismert.⁴³⁷

Diter. 1403: Dether, 1415: Deter, 1510, 1526, 1558: Deter, 1563, 1699: Diter.⁴³⁸

Egykori templomára írott forrás nem utal, de a terepjáráson tett megfigyelések alapján léte feltételezhető. A Békés 39. sz. lelőhely legmagasabb pontján lévő habarcstörmelékben ugyanis előkerült néhány pelyvás soványítású tégl és embercsont is.⁴³⁹

Doboz(Alsó-). (1075): Duboz, 1138: Doboz, 1273, 1403: Doboz et alia Doboz, 1506: Alsodabaz/ Felsewdabaz, 1616.⁴⁴⁰ 1552-ben papja 1 forintot fizetett. Felsődobozon 1616-ban létező egyházat tételeztek fel. 1634-ben Marosi András, 1650-ben Berkeszi János, 1656-ban Petri Márton, 1666-ban Szekcsési Bálint, 1675-ben pedig Ecsedi István volt a pap Dobozon.⁴⁴¹

Az oklevelekben előforduló említéseket sokszor nem lehet egyértelműen az egyik (Alsódoboz) vagy a másik (Felsődoboz) faluhoz

kötni. A középkori templomra utaló adatokat leginkább csak Felsődobozzal kapcsolatban emlegetik. Ha azonban Felsődoboz a XVI. században vagy a XVII. század első felében már elpusztult, akkor a XVII. századi papok névsora csak Alsódobozra vonatkozhat. Egyes vélemények szerint azonban Alsódoboz csak a XVIII. században éledt újjá.⁴⁴² Az bizonyos, hogy az egykori Felsődoboz a mai Faluhely nevű határrészen volt, s legalább a XVIII. század óta lakatlan. A régi Alsódoboz viszont a mai Doboz község helyén települt újra, így a szórványos adatok megengedik azt a feltételezést, hogy mindkét falunak külön egyháza volt. Alsódoboz középkori templomhelyére utalhat a mai református templomtól D-re 80–100 méternyire, a Batthyány u. 5. sz. ház alapozásakor 1982-ben előkerült rengeteg embercsont. A környéken gyűjtött edénytöredékek az Árpád-kortól folyamatos lakottságról tanúskodnak.⁴⁴³

Doboz(Felső-). Biztosabb a középkori Felsődoboz templomának helye, alapjait ugyanis Kovalovszki Júlia 1976–1978 között a régi Egyház-ere partján feltárta. Az egyhajós, négyszögletes szentélyű templom téglából épülhetett. Hossza 12,5 m (ebből a hajó 8,5 m), szélessége 6,8 m (ebből a szentély 4,75 m), a hajó belső mérete 6,5 x 5 m, a szentélyc pedig 3 x 3 m volt (9. kép). Alapozásában téglatöredék sorok és döngölt agyag rétegek váltogatták egymást. Alapfalainak szélessége a hajónál 90–110 cm, a szentélynél 80 cm, mélysége pedig átlagosan 110 cm volt. A hajó és a szentély alapozását egyszerre, összefüggően készítették el. A diadalív vonalában az egész épületével azonos mélységű átkötő alapozást figyeltek meg. Járószintnek és bejáratnak nyoma nem mutatkozott. Néhány téglán meszelésnyomok maradtak meg, s egy

⁴³⁶ Szatmári 1994b. 66–71; Szatmári 1996c. 162–186; Szatmári 1999b.

⁴³⁷ MRT 6. 46–47. (3/48. lelőhely)

⁴³⁸ GyO 8; Bvmt II. 80–82; Hnt 109, 32. j.

⁴³⁹ MRT 10. 64–67. (1/39. lelőhely)

⁴⁴⁰ GyO 6, 42; Cs I. 650; Kristó 1981. 29–30, 188; Györffy 1987. 505.

⁴⁴¹ Bvmt II. 83, 345. – Karácsonyi az 1552. évi adatból feltételezhető templomot Felsődobozra helyezte (Bvmt II. 112, III. 259–260); Palugyay 1855. 207; Hnt 35; Csvmt I. 448.

⁴⁴² Bvmt II. 112; Kovalovszki 1986. 106; Kovalovszki 1989. 133. 1616-ban még Alsódoboz jobbágyait említették (Kristó 1981. 188).

⁴⁴³ RégFüz 37 (1984) 88; Kovalovszki 1986. 109; Kovalovszki 1989. 140.

kisebb homokkőfaragvány darab is előkerült annak bizonyítására, hogy az épületet igyekeztek díszesebbé tenni. A megmaradt terasz töredékekből öntött padlóra lehet következtetni. A templom körül 84 sírt bontottak ki, közülük 18 sír az épületen belül volt. A sírokban talált késő középkori pénzek a templom fennállásának felső időhatárát adják meg, de építésének korára egyetlen lelet sem utal. Kovalovszki Júlia korai (talán XI. századi) építést feltételez.⁴⁴⁴

Dombegyház. 1437, 1446: Dombeghaz, 1453, 1463: Domeghaz, 1486: Dombegyhaz, 1498, 1506, 1552: Domb Eghaz, 1559: Dombegyhaza, 1569.⁴⁴⁵

A települést dombon épült templomáról nevezhették el. 1569-ben a papja Kálmáncsehi István volt.⁴⁴⁶

Bálint Alajos megemlítette, hogy Balku Dénesnek az ún. Attila-halmon lévő földjében valószínűleg kerek alaprajzú templom romjai lehetnek, s a téglaméreték kora Árpád-kori építésre utalnak. A lelőhely Pesty Frigyes helynévgyűjtésében is szerepel, s Janovich Dénes ezt feltételelesen a középkori falu helyével azonosította.⁴⁴⁷ A lelőhelyleírásokból úgy tűnik, hogy ugyanczen a dombon végzett 1974-ben Szabó J. József is leletmentést, bár ő csak a Balku-domb, Templom-domb, Kolostor-domb elnevezéseket ismerte, s az Attila-domb nevet nem említette. Megtudta viszont, hogy az 1930-as években a dombegyházi születésű Nagy Zoltán is végzett már ugyanitt ásatást, s akkor alapfalakat is megfigyeltek.⁴⁴⁸ A legutóbbi ásatás során

Szabó J. József egy középkori templom alapfalának részletét s a templom körüli temető 12 sírját, illetve kerítésalapozásának egyes szakaszait tárta fel. A temető közepén lévő templom alaprajzának megállapításához azonban nem volt ideje nagyobb felületet föltárni. Azt sem lehet eldönteni, hogy a szelvényekbe eső kicsiny alapozásrészletek a templomnak mely részei lehetnek. Az épület alapozása keményre döngölt föld és tégladarabok egymás föltötti rétegeiből tevődött össze. Négy réteg maradt meg, alulra földréteget döngöltek. A környéken sok téglatormelék és homokkő darab fordult elő. A temetőt 25–30 m átmérőjű körben kerítés vette körül. Ennek alapozása eltért a templométól: a téglasorokat itt habarcsba ágyazták. A szélessége átlagosan 1 méter volt, az alapozási árok legaljára pedig először habarcsréteget terítettek. Az egyik ásatási fényképen az alapozás három téglasora látszik. A kerítésnek az É–ÉK-i, s a DK-i szakaszát tárták fel. A kibontott sírokban szokványos késő középkori leletek voltak (ruhakapcsok, szövetmaradványok, koporsószőgek, bronzlemez, stb.), de a templomhely környékén a késő középkoriak mellett Árpád-kori edénytöredékek is előfordultak.⁴⁴⁹

Dombiratos, Dombi-dűlő, Templomdomb.

1998 őszén, a községtől ÉNy-ra 800 méterre, egy ÉNy–DK-i irányú háts vonulaton lévő, 60–80 méter alapátmérőjű s kb. 3–4 méter relatív magasságú kurgán tetején az őszi mélyszántás embercsontokat hozott felszínre. A helyszíni szemlén megállapítottuk, hogy a halom tetején egy Árpád-kori eredetű késő középkori falu templomának és temetőjének helye található. A templomra és temetőre a kevés, pelyvás anyagú, középkori tégladarab és habarcszörmelék, a temetőre pedig a sok embercsont utalt. A lelőhelynek

⁴⁴⁴ RégFüz 30 (1977) 44; RégFüz 32 (1979) 88; Kovalovszki 1986. 109–112; Kovalovszki 1989. 140–142. Az alaprajz közölve: Kovalovszki 1986. 111, 4. kép; Kovalovszki 1989. 144, 120. kép.

⁴⁴⁵ Cs I. 769; Avmt I. 113–114, 199, 227, 309, 317, 335; Csvmt II. 140.

⁴⁴⁶ Csvmt II. 140; Kiss 1988. I. 382; Rácz 1880. 154; Csvmt I. 296, 448, II. 146.

⁴⁴⁷ Bálint 1941. 26; Hnt 37, 112, 79. j. Borovszky S. az Attila-halmon látott templom maradványait Kinged faluhoz kötötte (Csvmt II. 279).

⁴⁴⁸ Innen szerezhetette Bálint Alajos is információit.

⁴⁴⁹ RégFüz 28 (1975) 93; Szabó J. József ásatási dokumentációja: MMM RégAd 992/1975. Rendelkezésemre bocsátásért fogadja köszönetemet.

a középkori oklevelekben emlegetett falvak valamelyikével való azonosítása további adatgyűjtést igényel.⁴⁵⁰

Écs. 1431: Ech, 1506: Eech.⁴⁵¹

A középkori település helyét az utóbbi évek régészeti terepbejárásai során sikerült azonosítani a mai Sarkadkeresztúrtól DK-re eső szántóföldeken. A falu templomára vonatkozó írott adatok ugyan nem maradtak fenn, de területén a templom és temető helyét kiszántott embercsontok, téglá- és habarcsdarabok jelzik (50. kép).⁴⁵²

Ecsefalva 1. lelőhely, Egyházhalma. A lelőhely dombján a helyi hagyomány kolostort feltételez, de valójában itt egy Árpád-kori templom állott. Erre utalnak a halom tetején talált középkori tégladarabok. A templomhely környékén gyűjtött leletanyagban csak Árpád-kori edénytöredékek fordulnak elő.⁴⁵³

Edeles. 1332: Edeles, 1357: Edeleus, 1395: Edeles, 1478: Edeles, 1491: Edeles, 1552.⁴⁵⁴
1332-ben Tamás nevű papja 4 garast fizetett. 1357-ben említették az edelesi Szent Márton tiszteletére épült templomot. Papja 1552-ben 3 forintot fizetett. A XIX. századi hagyomány azt tartotta, hogy az edelesi halmon „maradványaiból ítélve kápolna létezhetett”.⁴⁵⁵ Azonos lehet a Köröstarcsa 5. sz. lelőhelyen megfigyelt templomhellyel, ahol néhány embercsont és tégladarab utal már csak a templomra. A lelőhelyen gyűjtött cserepek az egész középkoron át folyamatos megtelepedést bizonyítanak.⁴⁵⁶

Ege I. Az oklevelekben a XIV. századtól felbukkanó településnek feltételezünk egy attól mintegy másfél kilométerre lévő előzményét. Itt a falu jellegű településre utaló Árpád-kori leletek között néhány embercsont is előkerült. Templom nyomát a terepjáráson nem észlelték ugyan, léte azonban elképzelhető.⁴⁵⁷

Ege II. 1338: Egee, 1425: Egee, 1431: Ege, 1435, 1466, 1472, 1510, 1518, 1564.⁴⁵⁸

1518-ban Egei Antal alapítványt tett végrendeletében az egei plébániatemplom Szűz Mária oltárának. 1552-ben az egyház papja 3 forintot fizetett. 1569-ben Kereki János, 1638-ban pedig Györkei János volt itt a pap. 1733-ban a templom romjait még látták, s azt is tudták, hogy építőanyagát a gyomaiak hordták el.⁴⁵⁹ 1938-ban embercsontok kerültek elő a templomhelyen. Legutóbb már csak a kiszántott habarcs- illetve tégladarabok, s embercsontok mutatták a templom és temető egykori helyét. Ennek környékén csak késő középkori cserepek voltak.⁴⁶⁰

Elek. 1232: Elec, 1404, 1453: Elek, 1495, 1508, 1557, 1561.⁴⁶¹

Középkori templomáról egyetlen írásos említés sem maradt fenn, de talán annak megletére következtethetünk abból az adatból, hogy 1735-ben „a község kellő közepén létezett sírkertben” építettek – valószínűleg a régi helyén – templomot.⁴⁶²

Endrőd. 1425: Endred, 1448: Endreed, 1461, 1470: Endred, 1495: Endred, 1552, 1637.⁴⁶³

Papja 1552-ben 3 forintot fizetett. 1629-ben Szőlősi András, 1673-ban pedig Urai Mihály volt a pap. A régi templomot 1637-ben ki-

⁴⁵⁰ Szatmári Imre jelentése: MMM RégAd 2255/1999.

⁴⁵¹ Jakó 1940. 238.

⁴⁵² MRT IV/4. Sarkad 178. lelőhely.

⁴⁵³ Hnt 34; MRT 6. 75–76. (4/1. lelőhely)

⁴⁵⁴ Bvmt II. 89; Cs I. 650; Hnt 118, 156. j; Györffy 1987. 505.

⁴⁵⁵ MV I. 145; Bvmt II. 89; Györffy 1987. 500; BO II. 12–13; Hnt 74.

⁴⁵⁶ MRT 10. 515–517. (8/5. lelőhely)

⁴⁵⁷ MRT 8. 264–265. (4/250. lelőhely)

⁴⁵⁸ Bvmt II. 90; Cs I. 650; Györffy 1987. 505.

⁴⁵⁹ BO I. 132–133, 281; Bvmt II. 94; Csvmt I. 448.

⁴⁶⁰ MRT 8. 234–235. (4/144. lelőhely)

⁴⁶¹ Cs I. 730; Avmt I. 228.

⁴⁶² Hnt 38.

⁴⁶³ Cs I. 650; Bvmt II. 94–95.

javították, de később a szentélyét a Körös annyira alámosta, hogy az 1698-ban a folyóba dőlt. 1724–1728 között a templomhajót istállónak használták. 1731-ben a Kerekiből jött új telepések a 12 öl hosszú és 8–9 öl széles épületet kijavították, s Szent Imre tiszteletére szentelték fel. 1736-ban azonban még mindig nem volt mennyezete. 1751–1753 között e régi templomot lebontották, és a helyén újat építettek. A ma is álló templomot a régi mellett 1799–1805 között építették, s ekkor a korábbi végleg elbontották. Az utóbbinak a földben hagyott alapfalait 1881-ben a Körös szabályozásakor tűntették el. Helye a mai belterülettől kissé É-ra, a közúti híd K-i oldalán, a Körös É-i partján volt.⁴⁶⁴

Endrőd 6. lelőhely, Kápolna-halom. A XIX. századi feljegyzésekben is szereplő halmot 1976-ban kezdték elhordani, ezért annak tetején Jankovich Dénes szondázó ásatást végzett. A feltárás eredményeként egy félköríves szentélyzáródású, egyhajós, döngölt agyag alapozású templom maradványai kerültek elő. Az épület hossza kb. 11,5 m, szélessége 6,4 m, alapfalainak szélessége pedig 1 méter körüli volt (8. kép). Falai téglából épülhettek. A templom melletti, egyrétegű temetőből 1976-ban 10, 1985-ben 82, 1987-ben pedig 63 sírt tudtak kibontani. A sírmellékletek között néhány S végű hajkarika, egy XII. századi érem és gyöngyök voltak. A templom omladékából is csak Árpád-kori leletek kerültek elő, mutatva azt, hogy a XI. századi templom és falu még a XIII. század folyamán elpusztulhatott. A település nevét nem ismerjük.⁴⁶⁵

Enyed. Lásd Ösvény!

⁴⁶⁴ Bvmt II. 95; Palugyay 1855. 269; BO I. 283; Bvmt II. 96–97; MRT 8. 127–128, 132–133. (3/9. lelőhely)

⁴⁶⁵ Hnt 41, 113, 91. j; RégFüz 29 (1976) 65; RégFüz 39 (1986) 11; RégFüz 41 (1988) 83; MRT 8. 126–128. (3/6. lelőhely). Az alaprajz közölve: MRT 8. 128, 7. kép.

Eperjes. 1510: Eperyes, 1554: Epperyes, 1559: Eperies.⁴⁶⁶

Karácsonyi János véleménye, hogy a település csak a XV. században keletkezett, az 1418-ban említett Fazekasegyház pusztá helyén, Kígyóstól DNy-ra. Bizonyíték azonban erre nincsen. Eperjes papja 1520-ban Kamarási Fodor András volt, s a XVIII. század elején templomának helyét is meg tudták mutatni.⁴⁶⁷

Fábiánvára/Györgyháza. 1391: Gyurghaza alio nomine Fabianwara, 1466: Fabianvara, 1498: Fabianwara.⁴⁶⁸

1391-ben kőből épült, de torony és tető nélküli templomát említették.⁴⁶⁹ Helyét a Csárdaszállás 1. sz. lelőhelyen találtuk meg. Az itt lévő, ma is jelentős magasságú halom tetején pelyvás soványítású, középkori téglák és embercsontok figyelhetők meg. 1926-ban a mezőberényi községi előjáróság által végzett ásatás alkalmával a halom tövében téglafalra, a domb tetején pedig téglakeretes sírokra bukkantak. Az adatok szerint a halom tetején lévő templomot a XV. századra már elhagyták. Régebbi neve (Györgyháza) birtokosára vagy esetleg védőszentjére utal.⁴⁷⁰

Fancsika. 1320: Fanchin, 1347, 1407, 1429: Fanchika, 1448, 1488, 1499, 1551, 1579, 1588, 1638.⁴⁷¹

1448-ban a falu Szent Lőrinc tiszteletére szentelt templomát említették, amely 1788-ban még jó állapotban lehetett. Az ekkor készült térképen K–Ny-i irányítású, téglalap alakú épületként jelölték. 1820-ban is feltüntették a templomhelyet. Az utóbbi években vég-

⁴⁶⁶ Bvmt II. 99.

⁴⁶⁷ Bvmt II. 99–100, 345. Márki Sándor Eperjes helyét ugyancsak Kétegyházától Ny-ra, az eperjesi pusztán jelölte meg (Avmt I. 228–229).

⁴⁶⁸ BO I. 72, 75; Bvmt II. 102; Cs I. 650; MRT 10. 371–373. (4/1. lelőhely)

⁴⁶⁹ Bvmt II. 102.

⁴⁷⁰ MRT 10. 371–373. (4/1. lelőhely)

⁴⁷¹ Jakó 1940. 239; MRT 6. 209.

zett terepjárásokon már csak a kiszántott téglák és embercsontok utaltak az egykori templomra, egy magas halom tetején. A környéken gyűjtött edénytöredékek az egész középkoron át folyamatos megtelepedésről árulkodnak.⁴⁷²

Fás. 1221: Fas, 1350, 1357, 1383: Faas, 1492, 1518, 1556, 1559, 1564, 1647, 1682.⁴⁷³

A falut a Körösladány 53. sz. lelőhelyhez kötötték, de templomának helye ettől nem messze, a Bélmegyer 53. sz. lelőhelyen sejthető. A felszíni leletek kora megfelel az okleveles említéseknek.⁴⁷⁴

Fáv. 1323: Faw.⁴⁷⁵ A Békés megye területére eső egyházát is ekkor említették. Pontos helyét nem ismerjük.

Fazekasegyház I. 1418: Fazakaseghaz.⁴⁷⁶

A XV. század elején már pusztán álló falu helyét Gyula, Kétegyháza és Kígyós térségében jelölték meg.⁴⁷⁷ Templomára csak az elnevezéséből következtethetünk.

Fazekasegyház II. 1403: Fazokaseghaz, 1512.⁴⁷⁸

E másik, az előzőhöz hasonló nevű falu helyét Csabacsüd és Szentandrás környékén keresik. Az Örménykút 110. sz. lelőhellyel való azonosítása lehetséges, de nem biztos.⁴⁷⁹ Templomára nevéből következtethetünk.

Fecskés. 1456: Feczkes/Monyorosfeczkes/Pfeczkes, 1463: Fechkcs, 1466: Monyorosfechkcs, 1472, 1478: Monyarosfechkcs, 1489: Monyorosfechkcs, 1536: Komlosfechkcs, 1552,

1556: Kys Fetchkes sive Comlosfechkcs, 1558: Fechkcs, 1561, 1563, 1564: Kysfechkcs/Monyarosfechkcs, 1622, 1628, 1636, 1642: Fechkcs, 1647: Kisfecskés, 1655: Fecskés.⁴⁸⁰

Az írott források nem szólnak a falu templomáról, de annak helyén 1894-ben Oláh Imre sikerrel végzett ásatást. A templom helyét tégladarabok mutatták egy halom tetején. Az ásatásról mindössze annyit tudunk, hogy Ny–K-i tájolású csontvázakon kívül a templomhoz tartozó „furkózott alapot” is találtak. A templom alaprajzát azonban a különböző bolygatások miatt nem tudták elkészíteni. Az épület fala téglából készülhetett. Az ásatás során – egy orsókarikát kivéve – semmilyen leletre nem bukkantak, viszont az egykori faluhelyen vagy annak közvetlen környékén előkerült egy 17 cm magas, vörösmárványból faragott oszloptöredék, amely valószínűleg a templom helyéhez köthető.⁴⁸¹ Az egykori falu és templomának helyét 1964-ben sikerült azonosítani. A templom a középkor folyamán egy mély folyómeder Ny-i partján állt. A felszínen Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek jelezték a falu fennállásának időszakát.⁴⁸²

Fejéregyház. 1297: Feyreghaz, 1329: Feyereghaz, 1330: Feyereghaz, 1448: Feyereghaz, 1455: Feyereghaz, 1550, 1552.⁴⁸³

1297-ben lakatlan földön állott e „fehéregyház”. A falu elnevezése bizonyára templomának színére utal. Helyét Szentandrásról ÉNy-ra keresik. 1552-ben is jegyezték egyházát, papja ekkor adós volt.⁴⁸⁴

⁴⁷² Jakó 1940. 239; Juhász 1971. 156; MRT 6. 209. (13/15. lelőhely)

⁴⁷³ VR 269; BO I. 12, 22, 32, 106, 136; Bvmt II. 102–105; Cs I. 650; GyO 321.

⁴⁷⁴ MRT 6. 111–112. (7/53. lelőhely); MRT 10. 351–352. (3/53. lelőhely)

⁴⁷⁵ Bvmt II. 106; MRT 6. 112; Györffy 1987. 506.

⁴⁷⁶ BO I. 46.

⁴⁷⁷ Avmt I. 229; Cs I. 730; Bvmt II. 99, 106. Lásd még az Eperjes címszónál is!

⁴⁷⁸ GyO 6; Bvmt II. 106.

⁴⁷⁹ Bvmt II. 106; MRT 8. 363, 367.

⁴⁸⁰ Csvmt II. 290; Hmvht II. 329, V. 728–734; Hnt 119, 175. j. Karácsonyi J. és Szeremlei S. az 1525. évi Mogyorósegyházára vonatkozó adatot is ide sorolta (Bvmt II. 246; Hmvht II. 332). Borovszky S. viszont különbséget tett Fecskés és Mogyorósfecskés falu között is (Csvmt II. 290, 396).

⁴⁸¹ Hmvht II. 253, 334.

⁴⁸² Kovalovszki 1965. 179, 182. (33. lelőhely)

⁴⁸³ BO I. 13; Bvmt II. 106–107; Cs I. 666; Györffy 1987. 506.

⁴⁸⁴ Bvmt I. 38, II. 106–107; Györffy 1987. 506.

Félhalom. 1435: Felhalom/Wyfalw, 1466: Felhalom alio nomine Wyfalu, 1478: Felhalom, 1533, 1552, 1634, 1655, 1659.⁴⁸⁵

Papja 1552-ben 3 forintot fizetett. 1634-ben Belényesi Mihály, 1655-ben Visontai István, 1659-ben pedig Nábrádi István volt a falu papja.⁴⁸⁶ Félhalom a Csárdaszállás 17. sz. lelőhely dombhátján feküdt. A templom helye 1984-ben, egy régi gát elhordásakor, jól látszott. Erre utalt a környéken felszínre került rengeteg embercsont, a sok középkori téglas és habarcsdarab, s ezeken kívül egy K–Ny-i irányú falhoz tartozó döngölt alapozás is. A lelőhelyen gyűjtött leletanyag Árpád-kori és késő középkori edénytöredékekből áll.⁴⁸⁷

Felsődoboz. Lásd Doboz(Felső-)

Földvár. 1459: Feldwar, 1463, 1468, 1472: Fewldwar, 1476: Feketefeldwar, 1488: Feldwar, 1523, 1549, 1555: Fedwar, 1558: Foldwar, 1561: Waryas Feoldvar, 1564, 1611, 1655.⁴⁸⁸

Az 1488. évi támadással kapcsolatban megemlézték a falu Orbán nevű papját és a Ferenc nevű templomszolgát, illetve azt, hogy a pap félrehúzatta a harangot.⁴⁸⁹ A falu helyének lokalizálására meglehetősen sok javaslat született. Karácsonyi J. a Hatablaki kápolna dülőben, Borovszky S. a Nagytatársánc mellett, Szeremlei S. pedig a Nagytatársánc ÉK-i szélén képzelte azt el.⁴⁹⁰ A legutóbbi terepjárások szerint azonban az a legvalószínűbb, hogy a középkori Földvár a Harangos-ér K-i partján feküdt. Helyén Árpád-kori és késő középkori cserepek gyűjthetők. Temploma egy kissé kiemelkedő magaslaton állt. Talán ugyanitt került elő egy III. Béla kori érem, s itt fi-

gyelhetett meg Olasz E. is kiszántott embercsontokat.⁴⁹¹

Fővenyes. 1336: Fevenyes, 1394, 1398, 1412: Fevenyes, 1421: Foevenyes, 1446: Foewenyes, 1516: Fewenyes, 1526, 1553: Feouenyas, 1559–1564, 1589, 1643, 1654.⁴⁹²

A templomára vonatkozó első adat 1336-ból, a pápai tizedjegyzékben maradt ránk. 1526-ban a fővenyesi plébános jobbágytelkeit említették. 1528 virágvasárnapján a templomban megtartott barkaszentelésről is megemlékeztek. 1553-ban, majd 1559–1564 között a plébánia jobbágytelkeit, s az azok megszerzéséért folytatott küzdelem részleteit emlegették.⁴⁹³ 1934-ben Implom József feltárta a falu templomát (10. kép), körülötte pedig legalább 66 sírt. A sírokból XI–XVI. századi leletek – közöttük Szent István király pénzei – kerültek elő.⁴⁹⁴ 1985-ben a templomhelyen hitelesítő ásatást végeztünk (57. kép), s újra feltártuk az alapokat, azokon belül és kívül pedig 86 sírt. A templomnak három építési periódusa volt (11. kép).

I. periódus (11. kép 1). A XI. században kicsiny, döngölt agyag alapozású körtemplomot építettek, a K-i oldalán szentéllyel. Egyedisége, hogy a szentély a kör alakú hajóhoz kívül beugró sarkokkal kapcsolódott. Hossza 7,5 m, szélessége 6,9 m, a kerek hajó külső sugara 3,45 m, belső sugara 2,4 m, a szentély belső ívének sugara 1,3 m volt. Sárgás színű, döngölt alapozásának szélességét a kerek hajónál átlagosan 105 cm-nek, a szentélynél pedig 80 cm-nek mértük. A templom tengelye a szentély felől 3'-sal tért el a K-i iránytól É felé. Falai téglából épültek.

⁴⁸⁵ BO I. 59, 74–75; Cs I. 650; Bvmt II. 109; Csvmt I. 448.

⁴⁸⁶ Bvmt II. 110–111, III. 260; Csvmt I. 448.

⁴⁸⁷ MRT 10. 382–383. (4/17. lelőhely)

⁴⁸⁸ Bvmt II. 268–269; Csvmt II. 195; Hmvht II. 338; Hnt 121, 192. j; GyO 26.

⁴⁸⁹ Karácsonyi 1887b. 92–100; Bvmt II. 269; Csvmt II. 196, 198; Hmvht II. 341–342.

⁴⁹⁰ Bvmt II. 269; Csvmt II. 195; Hmvht II. 339, 342.

⁴⁹¹ Kovalovszki 1965. 179, 181–182. (29. lelőhely); RégFüz 22 (1969) 66.

⁴⁹² MV I. 351; BO II. 51–57; GyO 12, 15, 66, 217; Bvmt II. 112–113; Cs I. 731; Haan 1870. 179.

⁴⁹³ MV I. 351; Bvmt I. 97–98, 217, II. 112–113; GyO 107–109.

⁴⁹⁴ Békés 1934. júl. 26. 2; Békés 1934. júl. 29. 1–2; BmH 1934. júl. 26. 2. Az összesítő alaprajz közölve: Scherer 1938. 35.

II. periódus (11. kép 2). A XII. században vagy a XIII. század első felében a rotunda É-i oldalához 3,9 m belső átmérőjű, 100 cm széles alapozású, kör alaprajzú épületet emeltek. Alapozási mélysége (a mai felszíntől számítva 120–130 cm) megegyezett a korábbi épületével, de itt az alapot feketés színű földből döngölték. Falát ennek is téglából rakták. Családi temetkezőhely lehetett.

III. periódus (11. kép 3). A XIV. század elején vagy annál később az épületegyüttest lebontották, s helyén új, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot építettek. Lehetőséges, hogy az É-i épületet ebben az időben sekrestyének hkörasználták. Az új templom alapozási árka a szentélynél sekélyebb volt, mint a hajónál. Az alapozásában lévő termésköveket teljesen kiszedték. Implom József megfigyelése szerint e templomnak a falai is terméskövekből épültek. Az épület hossza kb. 15,2 m (ebből a hajó 9,4 m), szélessége a hajónál 9,6 m (a szentélynél kb. 7,15 m), a hajó hosszanti alapárkának szélessége 140 cm, a Ny-i zárófal és a szentélyé pedig 110 cm volt. A szentély tájolása 4°-sal tért el a K-i iránytól É felé. A templomnak e periódusa bizonyára megérte a XVII. századot is.

A templom körüli temető a megszokott képet mutatta, az előkerült sírleletek is átlagosak.⁴⁹⁵

Füregyház. 1216: Fíru, 1326: Furreghaz, 1418: Fyrehaza.⁴⁹⁶
1326-ban temploma már magányosan állt. Helye a Szeghalom 3. lelőhelyen vagy annak környékén lehetett. A felszíni leletek itt kizárólag Árpád-koriak voltak.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ RégFüz 39 (1986) 68–69; Horváth–Szatmári 1989. 378–384; részletesebben: Szatmári 1996a. 23–41. Az összesítő alaprajz közölve: Horváth–Szatmári 1989. 380, 1. ábra; Szatmári 1996a. 29.

⁴⁹⁶ VR 209; BO I. 47; Cs I. 608; Bvmt I. 31, 180–181; Györfy 1987. 506.

⁴⁹⁷ Bvmt II. 114, 191–192; Györfy 1987. 506; MRT 6. 116, 142. (11/3. lelőhely)

Füzesgyarmat. Lásd Gyarmat(Füzes-)!

Gádos. 1456: Gadoros, 1512: Gadorosthelek.⁴⁹⁸

Neve talán templomára utal. Helyét feltételelesen az orosházi terepjárások 13. sz. lelőhelyével azonosították. A felszíni leletek csak az Árpád-korban létezett falura utaltak. A templomának helyét egy homokhát legkiemelkedőbb részén tégl- és kőtörmelék jelezte. 1935 körül embercsontok is előkerültek itt homokbányászás alkalmával.⁴⁹⁹ A templomhely ismételt azonosítására 1999-ben nyílt lehetőség,⁵⁰⁰ majd ezt egy évvel később, 2000-ben Rózsa Zoltán ásatása követte. A feltárt egyhajós, kívül szabálytalan félkör-, belül enyhén patkóíves szentélyű, döngölt agyag alapozású templom kb. 9,8 m hosszú és 5,3 m széles lehetett. A szentélye ÉK-i tájolású volt, falai téglából épülhettek. Különlegessége az épületnek a hajó nyugati falához merőlegesen csatlakozó, azzal együtt alapozott, két egyenes falalapozás (12. kép). Az ásató véleménye szerint e két alapozás összefüggésben lehet a település Gádos elnevezésével: a templom bejáratának esőfogó, szélfogó „gádora” alapozásához tartozott valószínűleg. A templom körüli temető sírjai közül hármát sikerült feltárni, közülük kettő téglakeretes volt.⁵⁰¹ A nyugati homlokfal előtti alapozással kapcsolatban esetleg a toronyalapozás lehetősége is felmerülhet.

Gádos, Érpárti-tanyák. A Szénás-ér egyik kanyarulatában lévő magaslaton mutatkozó tégladarabok, s a környéken előforduló edénytöredékek már az 1960-as években is egy ismeretlen nevű Árpád-kori falunak és valószínűleg egykori templomának helyét jelelték.⁵⁰² A 2000 májusában végzett ismételt

⁴⁹⁸ Bvmt II. 120; Kristó 1981. 70.

⁴⁹⁹ Hnt 108, 17. j; Kovalovszki 1965. 177, 182–183.

⁵⁰⁰ Szatmári Imre helyszíni szemléje, 1999. szept. 20.: MMM RégAd 2322/2000.

⁵⁰¹ Rózsa 2000. 3.

⁵⁰² Kovalovszki 1965. 181. (55. lelőhely); Szatmári 1996c. 18, 62. j.

terepbejárás során a templom helyét pontosan meg lehetett állapítani. Bár a lelőhely kiterjed a gádorosi határrészbe is, s így a lelőhelynév helyes, a lelőhely legnagyobb része, a templomhellyel együtt mégis a nagyszénási oldalra esik. A felszíni leletanyag ezúttal is csak Árpád-kori edénytöredékekből, valamint habarcs- és tégladarabokból, továbbá embercsontokból állt.⁵⁰³

Gellértegyháza. 1456: Gelerteghaza, 1466: Gelerdeghaza, 1475: Geredkwtha, 1521: Gellerth kwthatelek, 1525: Gelertkuta.⁵⁰⁴

Mindegyik említése pusztának írja le. Borovszky S. szerint nevét templomának védőszentjéről kapta.⁵⁰⁵ Nemcsak neve utal azonban egykori templomára, hanem a Zalotay Elemér által 1951–1952-ben feltárt Árpád-kori templom alapjai is.

A leletmentés során előkerült templomnak csak a kisebbik felét sikerült kibontani. Alapját meglehetősen elpusztították már, tégláit is jórészt kiszedték. A felszíntől számított 90 cm mély alapozási árokba – Zalotay E. megfigyelése szerint – először oltott meszet öntöttek, majd ebbe helyezték el az alapozás legalsó téglasorát. A bejárat helyét vagy járószintet nem lehetett megállapítani. A Ny-i zárófaltól 1,5 méterre, a templom belsejében, 80 cm széles falrészletet találtak. A templom hossza (É–D-i irányban) 9,7 m, szélessége 8,5 m, a falak vastagsága 80 cm lehetett. A hajó belvilága ennek megfelelően 6,5 x 4,6 m volt. A szentélyt 3,6 méter hosszúságúnak mérték (13. kép). A templom belsejében sírokat nem találtak, az alapfalakon kívül viszont 680 sírt bontottak ki. Az Árpád-kori sírleletek között I. Kálmán és Imre király pénzérméi is előkerültek. Zalotay Elemér a templom építésének idejét a

XII. századra határozta meg, az épület különös alaprajzát pedig bizánci hatással magyarázta. Ennek megfelelően a lelőhelyet Gellértegyházával azonosította.⁵⁰⁶ Más vélemény szerint azonban a faluazonosításnak nincsenek határozott bizonyítékai, s az csak feltevésen alapul.⁵⁰⁷ Az általánostól meglehetősen eltérő, sajátosságosan kiszekesztett templomalaprajz is bizonyításra szorul. A Ny-i zárófal belső oldalán említett, de az alaprajzon fel nem tüntetett falrészlet kapcsolatban – a leírás alapján – nyugati karzatot tartó alapozásra gondolhatunk (Berettyóújfalu, Kardoskút, Décse, Sarkadkeresztúr 5, Nagyszénás 2, Kamut 27. lelőhely).⁵⁰⁸

Gerendás. 1418: Gerendaseghaz, 1458: Gerendas, 1467, 1490: Gerendaas, 1496: Gerendas, 1518.⁵⁰⁹

1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. Templomáról az 1733. évi összeírás hallgat, pedig még a XIX. század második felében is látszottak valószínűleg alapfalai az ún. Kápolnás-halmon. A település neve templomának építésmódjára utalhat.⁵¹⁰

1932 nyarán Banner Benedek ásatással próbálta a templomot megkeresni és feltárni. Kutatóárkaiban azonban csak a templom körüli temető sírjait találta. Az egyikben például 92 sírt bontott ki.⁵¹¹ A megmaradt leletanyagban Árpád-kori és késő középkori sírleletek vannak. 1952-ben és 1953-ban ismét embercsontok kerültek elő a lelőhelyen. Az is lehetséges, hogy a templom melletti osszárumban ástak ekkor bele homokbányászás közben. A középkori falu templomának helyét a Telekgerendás 14. sz. lelőhelyen, egy régi folyómeder D-i partján

⁵⁰³ Gyenge–Kulcsár–Rózsa–Szatmári terepbejárása, 2000. május 4.: MMM RégAd 2324/2000; SzKJM RégAd 158/2000.

⁵⁰⁴ Bvmt II. 120; Csvmt II. 203; Hmvht II. 344; Cs I. 651; Hnt 121, 190. j; Zalotay 1957. 1.

⁵⁰⁵ Csvmt II. 203.

⁵⁰⁶ Zalotay 1957. 2, 47–52. Az alaprajz közölve uo. képmelléklet.

⁵⁰⁷ Kovalovszki 1965. 178, 183, 186, 188. (21. lelőhely)

⁵⁰⁸ Mesterházy 1969. 91–98; Szatmári 2000b. 79, 10. kép.

⁵⁰⁹ BO I. 46, 78, 81, 136; Cs I. 735; Bvmt II. 121–122; GyO 10, 19; Hnt 111, 56. j.

⁵¹⁰ BO I. 280–283; Bvmt I. 38, II. 121, 123; Hnt 31; Kiss 1988. II. 510.

⁵¹¹ Banner 1933. 69–73.

azonosítottuk, az ott kiszántott téglatormelekek és embercsontok alapján. A környéken az Árpád-korra és a késő középkorra keltezhető edénytöredékeken kívül egy III. Béla kori érem is előkerült.⁵¹²

Gerendás, Albert-hegy. 1927-ben Ujfalusi Szentkereszty Tivadar egy nagypéntekhez kötődő helyi hagyománnyal kapcsolatban tett említést arról, hogy Gerendás határában az ún. Albert-hegyen egy templom maradványai látszanak, s körülötte temérdek embercsont hever. A helyet még senki sem azonosította.⁵¹³

Gerendás, Egyház-tanya. A terepjáráson felderített lelőhelyen Dienes István Árpád-kori falu nyomait találta. A település templomának helyét kisebb magaslaton figyelte meg.⁵¹⁴

Gerla, monostor. 1259: Gwrla, 1295: Gerla, 1337: Gula, 1383: Ol Gerla, 1415: Gerla, 1418, 1458, 1467, 1492, 1518, 1525, 1531, 1537, 1552, 1564, 1580, 1620, 1650, 1665, 1685.⁵¹⁵

A középkori adatok Gerlával kapcsolatban több egyházzól tesznek említést. Az Ábránffyak nemzetségi monostorán kívül rövid ideig fennálló ferences kolostorról értesülünk, de ezek mellett a falunak plébániatemploma is lehetett. Egyelőre lehetetlen eldönteni, hogy a középkor különböző időszakaiban elszórt utalásokban felbukkanó egyházak hány helyhez köthetők.

1259-ben a monostor apátját említették. 1733-ban a templomnak, a templom tornyának és valószínűleg a kolostor épületének romjai még látszottak. A XIX. század végén is többen meglátogatták a romokat.⁵¹⁶ 1951-

ben Bálint Alajos, 1956-ban Kovalovszki Júlia, 1954-ben Lükő Gábor végzett a monostor helyén terepjárást. Az 1980-as években a monostornak már alig látszottak nyomai.⁵¹⁷

1984-ben a monostor templomának fő részleteit Jankovich Dénes tárta fel. Megállapította, hogy a kisebb szigeten épült románkori templom háromhajós, félköríves szentélyzáródású volt. A főszentély két oldalán lévő mellékkápolnák is félkörívesen záródtak (39. kép). A falakat korábban csaknem teljesen kibányászták. A középső szentély 165 cm széles K-i zárófalának külső oldala faragott kváderkövekből, belső oldala pedig téglából készült. Az alapozásban a köpenyfalak közét tört kövekkel, habarccsal és tégladarabokkal töltötték ki. A templom főfalainak szélessége kb. 190 cm, a hajókat elválasztó belső osztófalaké pedig 140 cm volt. Lehetséges az is, hogy a belső falak helyén egy korábbi periódusban főfalak álltak. A templom Ny-i oldalán két torony helyezkedett el. Alapfalainak szélessége 220–240 cm volt. Az épület teljes belső hossza 34 m, szélessége 15 m lehetett. A kolostor a templomnak csak az É-i oldalához kapcsolódhatott. Az ásatás során az alapfalakon belül és kívül 43 sír került elő. Az ásató szerint a templom valószínűleg a XII–XIII. század fordulóján épült, a XIV. században azonban jelentősége csökkent, viszont a törökkort is megérhette. A jelek szerint a monostort – legalábbis a kezdeti időkben – bencés szerzetesek használták.⁵¹⁸

Gerla, ferences kolostor. 1531-ben az Ábránffyak néhány ferences barátot telepítettek le Gerlán. 1533–1535 között Debreczeni István, 1535–1537 között pedig Ujlaky Péter volt a szerzetesek gvardiánja. A barátok 1535. évi névsorát is ismerjük, mindössze

⁵¹² Jankovich 1991. 179–180; MRT 10. 677–680. (12/14. lelőhely)

⁵¹³ Ujfalusi 1927. 124; Kovalovszki 1965. 198, 28. j.

⁵¹⁴ Kovalovszki 1965. 178–179. (26. lelőhely)

⁵¹⁵ Bvmt I. 183–184, II. 123–127; Cs I. 651; Hnt 111, 57. j; Györffy 1987. 507.

⁵¹⁶ BO I. 281; Implom 1971. 9; Györffy 1987. 507; Haan 1870. 66, 183–184; Bvmt II. 123, 345; Hnt 55.

⁵¹⁷ MRT 10. 405–427. (5/7. lelőhely)

⁵¹⁸ RégFüz 38 (1985) 98–99; Jankovich 1991. 188; MRT 10. 410–427.

nyolcan voltak. Letelepedésük után azonban néhány évvel, 1537-ben a rendi gyűlés visszarendelte Gerláról a ferences szerzeteseket. A gyűlés határozata szerint a kolostor egyházi épület maradt, s azt a püspöknek kellett átadniuk. Néhány szerzetes miatt valószínűleg nem építettek új kolostort Gerlán, így őket minden bizonnyal a régen funkcióját vesztett bencés monostorban helyezték el. He-lyileg tehát a XIII. századi monostort és a XVI. századi ferences kolostort az 1984. évi ásatás színhelyére tehetjük.⁵¹⁹

Gerla, plébániatemplom. Egyértelmű adatlunk nincs a monostortól különálló falusi plébániatemplomra, de az írásos adatok egy része valószínűleg erre vonatkozik. 1337-ben a gerlai András nevű pap 6 garas pápai tizedet fizetett. 1383-ban a Szent Miklós tiszteletére szentelt templom mellett lévő egy sor házat említették. (A monostor szigeten állt.) 1552-ben a plébános 3 forinttal adós maradt, 1713-ban pedig a falu papja Ujlaki János volt.⁵²⁰

Gerla 28. lelőhely, Kőgyes part. Egy feltöltődött régi vízmeder partján lévő kisebb kiemelkedésen Árpád-kori leletek mellett téglatörmelékek, paticsdarabok és embercsonatok utalnak egy XIV–XV. század előtt elpusztult településre és valószínű templomhelyére.⁵²¹

Geszt. 1213: Gest, 1220: Guezth, 1341: Gezth, 1401: Fekete Gezt, 1410: Egyhazas Gezt, 1458: Gezth, 1475: Eghazasgezth/Kysgezth, 1483: Kyskezth, 1515, 1588.⁵²²
Egy 1827. évi kézirat a középkori templom részéről tudósít. Megtudjuk belőle, hogy a

templom bővítését 1784-ben fejezték be. 1794-ben újraöntötték a „BOLDOG ASSZONY EKKLÉSIA ANNO 1620.” feliratú harangot. 1826-ban a templomot ismét bővítették, s ekkor „a D-i oldalon két góthikus ablakoknak berakott nyomát” látták, illetve a „portikus építéskor a tetemek megháborítottak”.⁵²³ 1999-ben a mai templom falainak külső oldalán, az ablakok magasságáig leverték a vakolatot, s előtűntek az eredeti templom középkori téglafalainak megmaradt részei. A hajó ÉNy-i sarka csaknem teljesen ép, máshol jórészt újkori téglafalazású. Az épület bővítése miatt a szentélyt is lebontották, a mai torony és sekrestye szintén későbbi toldás eredménye. A hajó északi falában lévő vakablak szélén azonosítani lehet az eredeti hajó északkeleti sarkát, tehát ma is megmérhető a középkori épület hajójának hossza.⁵²⁴

Gyán(Köte-). 1229: Zobodian, 1233: Ysou, 1332–1337: Gan/Jan, 1407, 1485: Kethegyan, 1506, 1509, 1588, 1591.⁵²⁵

Az okleveles adatokban három Gyán nevű település is felbukkan: Köte-, Mező- és Vizesgyán. Szétválasztásuk nem minden esetben lehetséges. Középkori egyházra csak az első kettővel kapcsolatban vannak adatok. Az oklevelekben szereplő Szabadgyánt és Izsómonostorát e faluval azonosítják. 1229-ben említették Szent András tiszteletére szentelt templomát (patroni ecclesiae sancti Andrae de Zobodian). 1233-ban Izsómonostora kősorérszedését határozták meg. Kéttornyú monostorának romjait Sarkadtól K-re még a XVIII. században látni lehetett. 1332–1337 között minden évben 13 garas pápai tizedet fizetett Pál nevű papja.⁵²⁶ A mai Kőtegyán szélén, a Gyepes D-i partján egy 18 x 10 méte-

⁵¹⁹ Haan 1870. 66; Krisztik 1891. 78–79; Bvmt I. 183–184, II. 123; Jankovich 1991. 183.

⁵²⁰ BO I. 31–33; Bvmt II. 123, 125–127; Jankovich 1991. 180–181; MV I. 89; Györffy 1987. 500, 507; Csvmt I. 296, 449.

⁵²¹ MRT 10. 438. (5/28. lelőhely)

⁵²² VR 164, 243; Cs I. 608–609; Jakó 1940. 245.

⁵²³ Cs. Szabó 1989. 624–625.

⁵²⁴ Szatmári Imre jelentése: MMM RégAd 2318/2000; Kereskényi-Cséh 2000. 28–30, 164–165.

⁵²⁵ Cs I. 609; Jakó 1940. 250–251; Györffy 1987. 620–621.

⁵²⁶ VR 292; MV I. 51, 53, 66, 75, 81, 88; Györffy 1987. 585, 620–621.

res, K–Ny-i irányú épületmaradvány kiszántott alapját figyelte meg Juhász Irén. A környéken előforduló tégladarabok és embercsontok alapján a lelőhelyet a középkori Kőtegyán faluval, s annak templomhelyével azonosította. A legutóbb végzett terepjárások során a templom pontos helyét nem lehetett azonosítani (55. kép).⁵²⁷

Gyán(Mező-). 1213: Gyan, 1214: Gyan, 1216: Gyan, 1395: Mezewgyan, 1396, 1433, 1438, 1458, 1470, 1480, 1485, 1492, 1496, 1501, 1509, 1516, 1588.⁵²⁸

1214-ben Magnus, a gyáni pap perbe keveredett, temploma tchát a falunak már ekkor lehetett.⁵²⁹ A középkori templomot 1796-ban egy hónap alatt bontották le, mikor mellette felépült az új. A régi templom építőanyagát valószínűleg felhasználták az új templom építésénél. Néhány évvel ezelőtt a mai templom bejáratához vezető lépcsőfokok még a középkori templom kőanyagából valók voltak, de mára mindegyiket kiváltották. Az elbontott épület helye a mai Árpád u. 55. sz. ház portájára esik. Az 1980-as években – valószínűleg félköríves záródású – szentélyében garázst építettek. A környéken különböző földmunkák közben csontvázak szoktak előkerülni. Az Árpád u. 53–55. sz. házak építéskor is faragott köveket és tégladarabokat találtak, melyekből még ma is megvan néhány.⁵³⁰

Gyarak(Mező-). 1219: Gyrok, 1220: Gyurhc, 1323: Garak, 1429: Kysgyarak, 1552: Mezeogyarak.⁵³¹

Az oklevelekben szereplő Gyarak nevű települések (Erdőgyarak, Mezőgyarak) említés-

seit nehéz szétválasztani. A mai Békés megye területére az egykori Mezőgyarak esik. Az elpusztult falu templomának és temetőjének helyét Gesztől D-re, az országhatártól mindössze 30–40 méternyire, kiszántott téglá- és habarcsdarabok, valamint embercsontok jelzik (53. kép). A templomhely Huszár Mátyás 1822. évi atlaszának 33. térképszelvényén is felbukkan „*Gyaraki Templom Hely*” felirat formájában (54. kép).⁵³²

Gyarmat(Füzes-). 1219: Gormot, 1321: Gyarmath, 1329: Garmath, 1332–1337: Galmad/Garmad/Garmat, 1468, 1470, 1479, 1552, 1556, 1564, 1571, 1590, 1641, 1654, 1673, 1689.⁵³³

1332-ben és 1333-ban a falu János nevű papja évi 12 garas, 1334–1337 között pedig évi 5 garas pápai tizedet fizetett.⁵³⁴ 1552-ben papja 2 forinttal járult hozzá a tridenti zsinatra utazó követek útiköltségéhez.⁵³⁵ 1571-ben templomát is számba vették a török defterben. 1630-ban Diószegi Márton, 1675-ben pedig Nyíregyházi Bálint volt a pap. Ma is megvan még egy 1635. évi feliratot viselő úrasztali pohár, amely szintén a középkori egyház tulajdona volt.⁵³⁶ A mai református templom a középkori elődje helyén áll. Az épület XVIII. századi történetéről is igen sok adat maradt fenn. 1712-ben a rövid ideig magányosan álló templomot befedték, majd 1733 körül és 1750-ben az épületet kijavították. 1777-ben tágas épületrésszel bővítették a D-i oldalon. 1782-ben bontották el a régi templom „kerek végződésű” szentélyét, s a D-i oldalon lévő bővítményt majdnem kétszeresére növelték. A mai templom 1798–1803 között épült.⁵³⁷

⁵²⁷ Juhász 1971. 156–157; MRT IV/4. Kőtegyán 10. lelőhely.

⁵²⁸ VR 187; Bvmt III. 76–77, 125; Jakó 1940. 250; Györffy 1987. 620–621.

⁵²⁹ Györffy 1987. 620–621.

⁵³⁰ Cs. Szabó 1989. 631; Juhász 1971. 158; MRT IV/4. Mezőgyán 44. lelőhely.

⁵³¹ Cs. I. 609; VR 221, 243; Jakó 1940. 249–250; Györffy 1987. 622.

⁵³² MRT IV/4. Geszt 129. lelőhely; Szatmári 2000a. 41, 55–56.

⁵³³ Bvmt II. 115; Cs. I. 651; Györffy 1987. 507; MRT 6. 91–92.

⁵³⁴ MV I. 50, 53, 70, 76, 84, 88; Györffy 1987. 500, 507.

⁵³⁵ Bvmt II. 115.

⁵³⁶ MRT 6. 92.

⁵³⁷ BO I. 283; Bvmt II. 115, 117, 119; MRT 6. 91. (5/57. lelőhely); Zsilinszky 1879. 68–155.

Gyoma. 1332: Gama, 1338: Gyuma, 1393: Gyoma, 1412, 1444: Gyoma, 1473: Gyomya, 1479: Gywoma, 1552, 1634, 1639, 1685.⁵³⁸ 1332-ben Pál nevű papja 5 garast adott pápai tized fejében. 1412-ben Mindenszentek tiszteletére szentelt templomát említették. 1552-ben papja 3 forintot fizetett. 1634-ben Diószegi András, 1639-ben Herczegszőlősi Dániel, 1685-ben pedig Solymosi Boldizsár volt itt pap. 1719-ben és még 1733 táján is romos volt a templom.⁵³⁹ Az új református templom 1775-ben épült, a ma is állót pedig 1807-ben emelték. Az utóbbi építési szerződésének egyik pontja kikötötte, hogy az akkor még álló templomnak az összes építőanyagát is felhasználják.⁵⁴⁰ Nem tudhatjuk azonban, hogy az 1805-ben kötött szerződés idején a középkori templom létezett-e, vagy azt már az 1775. évi építkezések idején eltüntették.

Gyoma 245. lelőhely, Nyilas-dűlő. A terepjáráson felfedezett Árpád-kori falu templomának helye egy tanya alatt lehet. A tanya környékén lapos téglák és embercsontok szoktak előkerülni. A települést még a XIII. században elhagyhatták. Nevét nem lehetett azonosítani.⁵⁴¹

Györke. 1403: Gywrke, 1412: Gerke, 1418: Gyurke, 1422: Gerke, 1511, 1526, 1553, 1555, 1556, 1558: Gierke.⁵⁴²

A falu templomáról az oklevelek hallgatnak, de annak maradványait a XIX. században is szemlélhették még.⁵⁴³ A templom alapjait Implom József 1936-ban tárta fel. A közölt

alaprajzon jól látszik, hogy az épületnek két építési periódusa volt (14. kép).

I. periódus (14. kép 1). Először egy kb. 10 m hosszú és 5,6 m széles, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot építettek. Alapozási árkának aljára sárgaföldréteget dőngöltek, majd fölfelé haladva ilyen földrétegek és a közéjük rakott téglasorok váltogatták egymást.

II. periódus (14. kép 2). Később ugyanezt a templomot használták, de a hajót Ny-i irányban kibővítették. Az új falak alapozásánál termésköveket használtak. Az épület hossza kb. 16 m, szélessége 7,5 m lett.

Implom József az első periódus építési idejét a tatárjárást megelőző időre, a másodikét pedig a XIII. század közepére helyezte. A megmaradt leletanyaghoz köthető feljegyzések szerint a 12. sz. sírban került elő egy XII. századi érem. Ez arra utal, hogy a templomot a XIII. századnál korábban is építhették.⁵⁴⁴

1985-ben azonosítottuk a lelőhelyet (57. kép). A felszínen gyűjtött leletanyag a település Árpád-kori eredetét erősítette meg. A templom hitelesítésére nem nyílt mód, mert jelenleg területe egy tanya kertjébe esik. A tanya kerítésén kívül 1986-ban a templom körüli temető 16 sírját tártuk fel. A sírleletek késő középkoriak voltak.⁵⁴⁵

Gyula, monostor. 1313: Julamonustra/Jula monustura, 1332–1337: Gula, 1387: Gywla, 1393: Gyle, 1397: Gyule, 1398: Gyula. A XV. század elejétől kezdődően a települést szinte mindegyik évtizedben, azokon belül általában többször is emlegetik írott források.⁵⁴⁶ A megye legtöbb középkori egyházi épülete kétségkívül Gyulán volt. Említéseik esetlegessége miatt azonban nem csupán a mai

⁵³⁸ Bvmt II. 132–133; Cs I. 651; Györffy 1987. 507.

⁵³⁹ MV I. 45; Györffy 1987. 500, 507; BO I. 268, 282; BO II. 27; Bvmt II. 129–132; Csvmt I. 296, 449; MRT 8. 274–275. (4/300. lelőhely)

⁵⁴⁰ Bvmt II. 133; Cs. Szabó 1989. 628–629.

⁵⁴¹ MRT 8. 263. (4/245. lelőhely)

⁵⁴² BO II. 53; GyO 6, 12, 61, 277; Bvmt II. 137; Cs I. 732.

⁵⁴³ Hnt 55; Haan 1870. 181, 204.

⁵⁴⁴ Békés 1936. szept. 13. 3; EFM ltsz.: 66.23.3. Az összesítő alaprajz közölve: Scherer 1938. 41.

⁵⁴⁵ RégFüz 40 (1987) 98–99; Horváth–Szatmári 1989. 382–386; Szatmári 1996a. 52–60.

⁵⁴⁶ GyO 1–3. ill. a további oldalak; Cs I. 647.

helyük megjelölése okoz gondot, hanem a számuk megállapításával kapcsolatban is csak vitatható feltételezéseket tehetünk. Gyula első, 1313. évi említése utal egyedül a monostorra. Károly Róbert király ekkor három napot tartózkodott itt, s ez alatt két oklevelet adott ki. A kiadás helyéül Gyula monostorát tüntették fel.⁵⁴⁷ Több adat a monostorra vonatkozóan nincs.

Gyula, plébániatemplom. 1332–1337 között Péter nevű plébánosa évenként 20 garast fizetett pápai tized fejében. IX. Bonifác pápa 1398-ban kelt levele a gyulai parochiális templomot említi, s ebből a dokumentumból kiderül az is, hogy a templom Szűz Mária tiszteletére volt felszentelve. 1400-ban Márton, 1422-ben István, 1445–1454 között Imre, 1458-ban pedig ismét István nevű papját említették. Ebben az időben is Szűz Mária volt a templom patrónusa. 1451-ben a plébánia birtoka lett Apáti falu.⁵⁴⁸ 1510-ben Ajtósy Mihályné a templomban álló feszületre hagyta aranyos keszkenőjét. 1511-ben Brandenburgi György a plébániát megerősítette addigi javadalmaiban. 1520-ban az egyházban több pap szolgált. A XVI. század elején a plébániának, a templomhoz építve, külön javadalmazott kápolnája is lehetett, s ezt talán az egyik gyulai polgár, Deák István építtette Mária mennybemenetele tiszteletére. Az 1500-as évek elején a plébániához iskola és fürdő is tartozott. 1526-ban a plébánia jobbágysai 18 forintot fizettek hadiadóba. 1533-ban János király három napot töltött a plébánián.⁵⁴⁹ A XVI. század első feléből a plébánosok neveit is ismerjük. 1508–1518 között Mátyás, 1518–1520-ban Vinográdi Máté, 1520–1529 között Ábránffy János, s ezeken kívül 1520-ban még Csatári Bálint, 1528-ban pedig Szőke János szolgált a temp-

lomban.⁵⁵⁰ 1552-ben a tridenti zsinatra utazó követek költségeihez jelentős összeggel járult hozzá a plébánia. 1552–1554-ben az egyház Apáti falut elvesztette javadalmai közül, de később visszakapta azt. 1556-ban a pap Ferenc nevezetű volt. 1559-ben a pozsonyi káptalan előtt vizsgálat indult, mert a templom egyházi szereit ellopták, s Kassán azokat eladták. 1563-ban hiteles helynek jelölték ki a plébániát, s előírták, hogy a Gyulára küldendő két kanonok közül az egyik legyen a plébános.⁵⁵¹ Gyula török kézre kerülése (1566) után az adatok megfogyatkoznak. A XVII. század végétől kezdve viszont egyre több, a XVIII. századból pedig ismét elég jelentős számú, egyházakra vonatkozó említéssel találkozunk. A török építkezésekre és a XVIII. századi templomépítkezésekre utaló adatok azonban kibogozhatatlanul összekeverednek, a középkori épületekkel való esetleges egyeztetésüket pedig semmi nem teszi lehetővé.

Nem lehet egyelőre azt sem eldönteni, hogy a Törökzugban 1971-ben előkerült, majd 1978–1979-ben nagyrészt föltárt hatalmas méretű, több periódusú templom (40. kép) Gyulamonostorával vagy a plébániatemplommal azonosítható-e. Az ásatások eredményét Jankovich Dénes az alábbiak szerint foglalta össze.

I. periódus (40. kép 1). Egyhajós, félköríves szentélyű templom. Alapozásában kizárólag követ és tiszta mészhabarcsot használtak. Belső mérete 22,5 x 8,8 m volt. A hajó Ny-i negyedében két karzattartó pillér alapozása került elő.

II. periódus (40. kép 2). A templom szentélyének két oldalához egy-egy kápolnát építettek. Mindegyiknek a szentélye félkörívesen záródott. A két periódus alapozása ha-

⁵⁴⁷ AO I. 312–314; GyO 1.

⁵⁴⁸ MV I. 51, 53, 66, 75–77, 81, 88–89; Cs I. 647; GyO 3, 14–16; Bvmt I. 199, II. 17, 138–141; Scherer 1938. 48; BO II. 61.

⁵⁴⁹ Bvmt I. 116, 194, 247–248, II. 17, 146–147.

⁵⁵⁰ GyO 60–61, 80–81, 109; Bvmt I. 65, 75–76, 105, 110, 187, II. 147, 345, III. 15.

⁵⁵¹ BO I. 166–168; GyO 285–286; Bvmt I. 181, 185, 190, 192–193, II. 17; Palugyay 1855. 169.

sonló technikával készült, de határozottan elváltak egymástól.

III. periódus (40. kép 3). A D-i oldalkápolnához négyszög alakú, 5,5 x 4,5 m-es sekrestyét építettek. Az új épületrész alapozásának készítmódja azonos volt az első két periódusával.

IV. periódus (40. kép 4). A templomhajót Ny-i irányban több mint 10 méterrel meghosszabbították. Az új fal készítésekor köveken kívül téglákat is felhasználtak. A kötőanyagként szolgált habarcsba több homokot keverték. Az alapozásban néhány sorban kváderkövek kerültek elő, melyek minden bizonnyal a korábbi periódus Ny-i zárófalának bontásából származtak.

V. periódus (40. kép 5). A régi templom helyén teljesen új, gótikus stílusú, országos viszonylatban is hatalmas méretű templomot építettek. Belső hossza 50 m, szélessége 18,5 m volt. Hajójának hosszanti falai a korábbi oldalkápolnák külső falainak vonalához igazodtak. DNy-i sarkát cölöpökre alapozták. Az épület és támpilléreinek alapozása szinte kizárólag téglából készült, benne csak elvétve akadt kő. Szentélye a nyolcszög három oldalával záródott. Valószínűleg háromhajós lehetett. Belső pillérsorai az elbontott templom főfalai helyén húzódhattak. A templom tengelyében előkerült karzattartó pilléralapozás vagy ehhez, vagy az előző periódushoz köthető.

A templomon belül és kívül 395 sírt tártak fel. Egyértelműen kora Árpád-kori tárgyak az ásatáson nem kerültek elő, igen sok viszont a XIV. századi és annál későbbi sírlelet. Jankovich D. véleménye szerint a feltárt romok inkább a plébániatemplommal, s nem a monostorral azonosíthatók.⁵⁵²

Kérdések azonban az ásatás után is felvetődnek az épülettel és az okleveles adatokkal kapcsolatban. Ilyen például az, hogy az ásató véleménye szerint kolostor léte a

templom mellett kizárható, holott az ásatási alaprajzon az látszik, hogy a templom D-i oldalán támpillérek nem voltak, s a templomtól D-re a feltárás sem terjedt ki. Másik ellentmondás a templom tornyával kapcsolatban keletkezik. Az ásatáson ennek nem találtak nyomát, 1554-ben viszont a gyulai monostornak és plébániatemplomnak tornyait említették.⁵⁵³ Matthias Zündt 1566. évi metsetén ugyancsak feltüntette a plébániatemplommal és ferences kolostorral azonosítható épületekhez simuló tornyokat.⁵⁵⁴ Lehetséges az is, hogy az építéstörténetben több gótikus periódussal kell számolni.⁵⁵⁵

Gyula, ferences rendház. A Szűz Mária tiszteletére szentelt kolostor első említése 1452-ből való, de tudjuk azt is, hogy Maróthy János 1420-ban már harmadszor kapott engedélyt a pápától a ferences szerzetesek letelepítésére.⁵⁵⁶ A rendház tehát csak e két időpont között épülhetett. 1491-ben itt tartotta a ferences rend obszerváns ága a tartománygyűlést. 1508-ban Mátyás király unokáját, Corvin Erzsébetet, 1509-ben pedig fia feleségét, Frangepán Beatrixot temették ide. 1528-ban a zárdafőnök Brandenburgi György támogatását kérte. 1531-ben a monostor konventi rangot kapott. 1533-ban ismét itt tartották meg a tartománygyűlést. A kolostor XVI. századi lakóinak többségét név szerint is ismerjük. Egyik gvardiánjukat 1552-ben a törökök lefejezték Szegeden. Az utolsó adat a kolostorról 1556-ból való, mikor egyházi felszerelésüket az ecsedi várba szállították.⁵⁵⁷

A rendház romjait a XIX. században és a XX. század elején sokszor emlegették, míg nem 1931-ben és 1934-ben Implom József feltárta maradványait. Az ásatásról szóló

⁵⁵² Jankovich 1982. 415–426. Az összesített alaprajz közölve uo. 416, 2. kép.

⁵⁵³ GyO 247.

⁵⁵⁴ Scherer 1938. 86–87. között.

⁵⁵⁵ Jankovich 1982. 417.

⁵⁵⁶ Scherer 1938. 49.

⁵⁵⁷ Krisztián 1891. 67–77; GyO 138–139, 163–164; Bvmt I. 65, 68, 135, 164, 182–183, 193, II. 141–142, 146.

adatok alapján az épületegyüttesnek két periódusát lehet elkülöníteni (43. kép). Az első építkezés alkalmával készült el a támpillérekkel megerősített, nyújtott téglalap alakú templomhajó a nyolcszög három oldalával záródó, hosszú, gótikus szentéllyel. Az alaprajzról leolvasható belső hossza kb. 35,2 m, szélessége a hajónál 9,6 m, a szentélyben pedig 7 m volt. A terméskőből rakott falak szélessége 120–165 cm között változott. A harangtorony a szentély DNy-i külső sarkánál állt (43. kép 1). A templom D-i oldalához csatlakozott a kolostor udvara. Ennek K-i és D-i oldalát épületek, Ny-i oldalát pedig csak fal határolta.

A XVI. század 30-as évei körül a rendházat átépítették, illetve kibővítették. A templom szentélyét új, téglalapozású részzel meghosszabbították, s a hajó É-i oldalához kápolnát építettek. A templom belső hossza ekkor meghaladhatta a 40 métert (43. kép 2). A kolostor DK-i oldalán 16 cellából álló épületet, D-i és Ny-i szárnyán pedig egyéb helyiségeket emeltek. Ezzel a gyulai a legnagyobb ferences rendházak egyike lett. Teljes alaprajzát Scherer Ferenc közölte, de ezen a két periódus közötti eltérések csak nyomokban követhetők.⁵⁵⁸

A múzeumba került leletanyag kora XV–XVI. századi. Sírok előkerüléséről semmit sem tudunk. Az épületegyüttes területét az 1940-es években beépítették. A rendház helyét már csak a szentély közvetlen környékére kiterjedő romkert mutatja az Epreskert utcában. A romkert kialakítását megelőzően 1962-ben Pamer Nóra végzett itt ásatást, a szentély melletti torony alapozását pedig 1985-ben sikerült hitelesítenünk.⁵⁵⁹ 1996-ban a mai beépített terület külső szélénél – a kolostorépület vélt helye külső, nyugati olda-

lán – ásott 20 m hosszú kutatóárokban 5 késő középkori sírt tártunk fel. Az egyik gyermeksírból gömbös fejű bronztűt találtunk.⁵⁶⁰ Ezek a sírok bizonyítják a kolostor melletti temető létezését. Eddig ugyanis mindössze a templom szentélyében előkerült kettős sírhely (Frangepán Beatrix és lánya, Mátyás király utolsó sarja, Corvin Erzsébet sírhelye) volt ismert.

Gyula, beginák háza. Mindenképpen egyházi épületnek kell tekintenünk a XVI. században Gyulán ténykedő ferencendi beginák lakhelyét is, bár arra semmilyen adattal nem rendelkezünk. Karácsonyi János feltételezte, hogy a beginák kolostorát még a XV. század közepén alapították. A XVI. század elején a gyulai vár jövedelméből évenkénti juttatásokat élveztek. 1535-ben gyóntatójuk Etey János, ferences szerzetes volt. 1553–1554-ben és 1561-ben is részt kaptak a vár jövedelméből. Lakóhelyük talán a ferences kolostor közelében, a Barát utcán lehetett. Az 1560-as évek első felében néhány itt lévő jobbágytelek fölött ők rendelkeztek.⁵⁶¹

Gyula, Szent Elek kápolna. Az ispotályban volt. Mivel fővenyesi telkek illették meg, s Fővenyest a Maróthyak csatolták a gyulai uradalomhoz, nem elképzelhetetlen a kápolna XV. századi léte sem. Első említése viszont csak 1523-ból való, Sadobrics Péter ekkor kapta meg Brandenburgi Györgytől.⁵⁶² 1526-ban az ispotály jobbágysai 8 forint hadiadót fizettek. 1529-ben téglavetője és fővenyesi jobbágytelkei voltak. 1554-ben az ispotályban lévő szegényekről szóltak. 1558 körül az ispotálynak világi vezetői voltak. 1559-ben a gyulai vár tisztjei lefoglalták a hozzá tartozó fővenyesi telkeket, 1561-ben ezeket visszakapta, de 1562–1564 között e javadalmak megint a várhoz tartoztak. 1561-ben

⁵⁵⁸ Implom 1940. 50–51. Az alaprajz részlete megjelent: BmH 1931. szept. 2. 2; BmH 1931. szept. 6. 2; az összesített alaprajz pedig: Scherer 1938. 49–50. között; Szatmári 1994a. 410.

⁵⁵⁹ A rendházzal kapcsolatos adatok feldolgozása: Szatmári 1994a. 409–435.

⁵⁶⁰ Szatmári Imre ásatása: MMM RégAd 2191/1997.

⁵⁶¹ Krisztik 1891. 80–82; Bvmt I. 184; Karácsonyi 1924. 550.

⁵⁶² GyO 82.

a vezetője Szegedy Gergely egri kanonok volt.⁵⁶³ Matthias Zündt 1566. évi metszetén az ispotály épületét is feltüntette. Ez alapján Jankovich Dénes az egykori kolostor helyét a mai r.k. templom helyére lokalizálta.⁵⁶⁴

Gyula, Szent Miklós kápolna. Egyetlen említése 1526-ból való, mikor jobbágysai 2 forintot fizettek hadiadó fejében.⁵⁶⁵

Gyula, Szent Móríc kápolna. Nem állapítható meg, hogy van-e köze a XV. század legelején emlegetett Szentmóríc faluhoz vagy annak egyházához.⁵⁶⁶ A gyulai Szent Móríc kápolnát 1520-ban említették először, mikor a Meggyesen lévő birtoka helyett Fövenyesen kapott új jobbágytelkeket. 1526-ban a kápolna gyulai jobbágysai 3 forint 50 denárt, fövényesi jobbágysai pedig 10 forintot fizettek hadiadóba. Karácsonyi J. szerint 1528-ban Szőke János nemcsak a plébániatemplomban szolgált, hanem a kápolna igazgatója is volt. 1553-ban a gyulai Szentmóríc utcában is voltak a kápolnának birtokai. 1552–1554 között, majd 1559-ben a kápolna fövényesiteltkeit a vártisztek lefoglalták. 1561-ben ezeket visszakapta, de 1562–1564 között megint csak nélkülöznie kellett őket.⁵⁶⁷ Karácsonyi J. a XVI. században emlegetett Szentmóríc utcát a Körös jobb partjára, a város Békés megyei oldalára helyezte, a Barát utca mellé.⁵⁶⁸

Gyula, várkápolna. Ezt a kápolnát Maróthy László építtette a gyulai várban azért, hogy a plébániatemplom távolsága és a várkapuk nehézkes nyitása miatt az utolsó szentségeket a rászorulóknak helyben is felvehessék. Az

elkészült kápolnát 1445-ben az Apostolok tiszteletére szentelte fel Miklós, tripolitáni püspök.⁵⁶⁹ A kápolnával kapcsolatban értesülünk az 1528 húsvétján elvégzett nagyheti szertartásokról is. Az 1550-es években, Mágochy Gáspár kapitánysága idején, a várkápolnát talán nem használták, de 22 miseruha még 1559-ben is megvolt.⁵⁷⁰

A gyulai várban 1956–1961 között végzett ásatások alkalmával a toronytól Ny–DNy-ra elhelyezkedő épületrész első helyiségében azonosított kápolnát is föltárták. Dongaboltozata a többi emeleti helyiség boltozatának magasságában volt, tehát földszinti és emeleti részre csak ablakaival tagozódott. A kápolna bejárata az ÉNy-i falban nyílt. Az első emeleten lévő, kápolna melletti helyiségből kőkeretes, csúcsíves ajtó vezetett a kápolna fagerendás karzatára. ÉK-i falában egymás fölött két kicsiny, csúcsíves ablak és a szentségtartó fülke figyelhető meg. Ezt a falat kívülről, valószínűleg még a XV. században, hatalmas támpillérral erősítették meg, kihagyva természetesen az ablaknyílásokat (42. kép). A XVI. század közepe után a kápolnát többször átalakították. A padozat lesüllyesztésével például az itt lévő korábbi temetkezések jó részét is bizonyára elpusztították. A feltáráskor 8 sírt találtak. Az egyikben vésett, stilizált liliomfejes bronzgyűrű, egy másikban pedig egyszerű ruhakapcsok voltak.⁵⁷¹

Gyula, Szeregyháza. Gyulának e határrészén 1904-ben Domonkos János talált egy „régiepületet”, melynek „kavicsfalából” a múzeumba vitt egy darabot.⁵⁷² 1933-ban ugyanitt Implom József egy egyenes szentélyzáródású, egyhajós, falusi plébániatemplom alapjait tárta fel (15. kép). Az épület körül 251 sírt bontottak ki. 1986-ban a templomhelyen hi-

⁵⁶³ Bvmt I. 77, 135, 185–187, 190, II. 112–113, 146–147; Scherer 1938. 167.

⁵⁶⁴ Scherer 1938. 86–87. között; Jankovich 1982. 424; Szarmári 1994a. 411.

⁵⁶⁵ Bvmt II. 147.

⁵⁶⁶ GyO 6, 8.

⁵⁶⁷ Avmt I. 350; Bvmt I. 192–193, II. 112–113, 147; GyO 204; Scherer 1938. 167.

⁵⁶⁸ Bvmt I. 28, II. 145, III. 73, 121.

⁵⁶⁹ BO II. 48–49; GyO 14.

⁵⁷⁰ Bvmt I. 186, 190.

⁵⁷¹ Parádi 1966. 146–148. Az alaprajz közölve uo. 136, 175. kép.

⁵⁷² Békés 1904. febr. 28. 4. Régi leltári száma a gyulai múzeumban 1824 volt.

telesítő ásátást végeztünk (57. kép). Ismét kiástuk a még megmaradt alapfalakat (16. kép); ekkor 26 sír került elő.

A két ásátás során tett megfigyelések szerint a templom hossza 13,85 m, szélessége 6,3 m, alapfalainak szélessége a hajónál 70–80 cm, a szentélynél pedig 55–65 cm volt. A hajó alapozási árkat a mai felszíntől számítva 105–120 cm, a szentélyét csak 85–95 cm mélységűre ásták ki. A főfalakéval teljesen megegyező alapozás húzódott a szentély és a hajó között is. Az alapozás aljára nagyobb termésköveket fektettek, s ezekre fél méter magasságban ökölnyi nagyságú folyami kavicsokat dobáltak. Az alapozási árkot ezután mésszel szórták tele, s a meszet az alapozási árokban oltották meg. A templom falait téglából építették. Felmerült a templom kijavításának vagy újrépítésének gondolata is, de erre csak közvetett bizonyítékok utalnak. A feltárt sírokban igen sok XI–XIII. századi érem (a legrégebb Szent László kori), S végű hajkarika, gyűrű és karperec volt. A templom építése tehát a XI–XII. század fordulójára vagy ennél korábbra tehető. Feltűnő, hogy késő középkori lelet egyik ásátáson sem került elő, holott a felszínen gyűjtött leletanyag nagy része a XIV–XVI. századra keltezhető.⁵⁷³ A lelőhelynek az oklevelekben említett falvakkal történő azonosításakor két lehetőség is fölmerülhet: Szanna és Szerhet egyaránt lehetett. Mindkét település Árpád-kori előzményű középkori falu volt. Első említésük 1232-ből, utolsó pedig az 1560-as évekből származik. Templomukra írott források nem utalnak.⁵⁷⁴

Gyula 144. lelőhely, Szabadka, Keresztes-halom. Az Árpád-kori lelőhelyen emelkedő halom tetején 1991-ben terepjárással azonosítottuk egy elpusztult templom helyét. Ké-

ső középkori leletek nem fordultak elő. A templom feltárására 1992-ben került sor: 14 m hosszú, 8,15 m széles, egyhajós, félköríves szentélyű, kövekből alapozott épület maradványait találtuk meg. Falai téglából készülhettek, szentélye 2'-sal tért el a keleti iránytól dél felé (17. kép). A templom mellett 10 sírt tárunk fel, az egyikben XII. századi pénz került elő. Néhány koporsószeg és vakolatdarab szintén napvilágot látott. A templom és temető használatát a XII. századra keltezhetjük, de az alapítás a XI. századba, a pusztulás időpontja pedig a XIII. századba is átnyúlhat.⁵⁷⁵

Gyula 258. lelőhely, Eleki út. Juhász Irén 1969-ben a Gyulát Elektől elválasztó határút Gyula felőli oldalán, egy kiemelkedésen, mélyszántással megbolygatott középkori templom és temető helyét figyelte meg. A felszínre került embersontok mellett lévő téglák alapján a lelőhely korát Árpád-korinak határozta meg.⁵⁷⁶ 1992-ben ismét azonosítottuk a templomhelyet, amely egy régi, feltöltődött aljú, É–D-i irányú hajdani folyómeder K-i partjának legmagasabb pontján található.⁵⁷⁷ Az egyik kéziratos térkép a kiemelkedést Téglás-halom néven említi (47, 57. kép).⁵⁷⁸

Gyúr. 1214: Guar, 1295: Gur, 1332: Gul, 1337: Tur, 1393: Gyur, 1498: Gyur, 1518, 1526, 1552, 1559, 1563, 1583, 1616: Giur.⁵⁷⁹ 1295-ben Szent Márton tiszteletére szentelt templomát említették. 1332-ben és 1337-ben János nevű papja 8–8 garast fizetett pápai tizedbe. 1552-ben a pap 3 forinttal járult hozzá a követek utazásához.⁵⁸⁰ A Gyúr ha-

⁵⁷⁵ Szatmári 1996d. 353–380.

⁵⁷⁶ RégFüz 23 (1970) 66; MMM RégAd 653/1971: a lelőhely kora bizonytalan.

⁵⁷⁷ MRT IV/4. Gyula 258. lelőhely.

⁵⁷⁸ BML BmT 47.

⁵⁷⁹ VR 189; Bvmt II. 165–168; Cs I. 651; Györffy 1987. 500, 507–508.

⁵⁸⁰ Györffy 1987. 500, 507; MV I. 45, 89; Bvmt II. 166.

⁵⁷³ Szatmári 1996a. 14–22. Az 1930-as években feltárt templom alaprajza közölve: Scherer 1938. 31; Szatmári 1996a. 15. A hitelesítő ásátás alkalmával feltárt templom alaprajza közölve: Szatmári 1996a. 19.

⁵⁷⁴ BO I. 5–7; Bvmt II. 285, 320.

tárrésznev Kamuttól D-re található, de a falu helyét még nem sikerült azonosítani.⁵⁸¹

Halásztelek. 1435: Halaztelegh, 1446: Halazthelek, 1489, 1552: Halaz Thelek, 1631, 1635, 1675.⁵⁸²

1552-ben papja 3 forintot fizetett. 1631-ben Kabai Péter, 1635-ben Udvari András, 1675-ben Ordasi András volt a pap.⁵⁸³ A falu templomának helyét a Szarvas 57. sz. lelőhely DK-i szélén téglák és embercsontok mutatták. A középkori település előzményét sok Árpád-kori edénytöredék bizonyította.⁵⁸⁴

Hallosegyház. 1418: Halloseghaz.⁵⁸⁵ Helye ismeretlen, egykori templomára csupán az elnevezés utal.

Harang. 1326: Harang, 1329: Harang, 1360: Harangh, 1402: Belharangh, 1405, 1452, 1483, 1488: Belseu-Harang, 1552: Nagh-Harang, 1571, 1590, 1650.⁵⁸⁶

1552-ben papja 1 forintot fizetett. 1571-ben a temploma mellett 25 ház állt. 1630-ban és 1650-ben református papja volt.⁵⁸⁷ Nevének szintén lehet valami köze egykori templomához.⁵⁸⁸ A falut a Füzesgyarmat 11. és 110. lelőhellyel azonosították. A felszínen gyűjtött edénytöredékek, valamint a terepjáráskor talált III. Béla kori érem a középkori falu Árpád-kori előzményét bizonyítja. A templom helye egy érmeder K-i partján, a Füzesgyarmat 110. sz. lelőhelyre tehető. 1927-ben földmunkák közben megtalálták a téglából épült templom maradványait is, melynek akkor „kétoldalt tartópillérei és elől oszlopos portikusra valló romjai látszottak.”

⁵⁸¹ MRT 10. 27.

⁵⁸² Bvmt II. 237, III. 260; Csvmt I. 449; GyO 176; MRT 8. 424–425.

⁵⁸³ Bvmt II. 237; Csvmt I. 449.

⁵⁸⁴ MRT 8. 424. (8/57. lelőhely)

⁵⁸⁵ BO I. 46.

⁵⁸⁶ Bvmt I. 181, II. 232–233; Cs I. 651; MRT 6. 84; Györffy 1987. 508.

⁵⁸⁷ Bvmt I. 181, II. 233; MRT 6. 84.

⁵⁸⁸ Kiss 1988. I. 744.

A templom körüli temető sírjait szintén megbolygatták ekkor. Állítólag a XIX–XX. század fordulója táján ugyancsak sok téglát elvittek a templom maradványaiból.⁵⁸⁹

Harsány(Kis-). 1220: Harsan, 1273, 1332–1337: Eghazashasa, Eghasasharsan, Eghazan, Eghasazhan, 1374: Harsan minor at maior, 1552: Kysharsan, Nagyarsan, 1557, 1588, 1597, 1604, 1631, 1659, 1670, 1678, 1688.⁵⁹⁰

1332-ben és 1334–1336 között Pál, János és István nevű papjai évi 7 garas pápai tizedet fizettek.⁵⁹¹ 1864-ben feljegyezték, hogy „a Kis Harsány nevű dűlőben ... a templom falából egy romdarab a földre dőlve egy kis felemelkedett helyen még ma is látható”.⁵⁹² Elsőként Juhász Irén azonosította a templomhelyet. Megfigyelte, hogy egy 20 x 15 méteres dombon sok pelyvás anyagú téglá hevert. 1967-ben a területet a dombbal, a templommal és a templomot körülvevő temetővel együtt legyalulták, s a lelőhelyet elpusztították. Az egyik sír csontjai közül III. Béla pénze került elő.⁵⁹³ Kisharsány a Körösnagyarsány 9. sz. lelőhelyen feküdt. A terepjárások idején a felszínen Árpád-kori és késő középkori leletanyag volt gyűjthető. A téglakon kívül mészkődarabokat is megfigyeltek az elpusztított templom helyén.⁵⁹⁴

Harsány(Nagy-). Kis- és Nagyarsány története szorosan összefonódik. A XIV. század tájától kezdték csak a két települést nevükben is megkülönböztetni. A pápai tizedjegyzékekben szereplő említéseket a történeti munkákban Kisharsányhoz szokták kötni, mert a XIX. századi templomromok a hasonló nevű dűlőben voltak láthatók. Ezenkívül a hagyomány úgy tartotta, hogy Nagyarsány-

⁵⁸⁹ MRT 6. 84, 98. (5/11, 5/110. lelőhely)

⁵⁹⁰ VR 242; Cs I. 610; Jakó 1940. 255; MRT 6. 125; Györffy 1987. 624.

⁵⁹¹ MV I. 47, 68, 75, 82; Györffy 1987. 585, 624.

⁵⁹² Hnt 67, 71.

⁵⁹³ Juhász 1971. 157–158.

⁵⁹⁴ MRT 6. 125–126. (8/9. lelőhely)

nak nem is lehetett temploma, mert Kis- és Nagyharsány ugyanazon falunak (Harsáynak) volt két különböző része.⁵⁹⁵ Halvány nyomok azonban arra utalnak, hogy Nagyharsányban is lehetett a középkorban templom. Ennek jele, hogy a mai Körösnagyharsány a régi Nagyharsány helyén éledt újjá, s a belterületen a beépítettség ellenére is lehet középkori edénytöredékeket gyűjteni. A település a török időkben mindvégig nagy népességű volt, nem valószínű tehát, hogy évszázadokon át a nagyharsányiak ingáztak télen-nyáron a Körös túlsó oldalán lévő Kis-harsány templomához misére, temetésre egyaránt. Az adat, mely szerint 1677. november 21-én Thököly Imre a harsányi városi templomban hallgatott prédikációt, ugyancsak a Nagyharsányban álló templomra vonatkozhat.⁵⁹⁶ A mai, 1797–1802 között épített templom tornyának első emeletén és a hajó végében Cs. Szabó István középkori faragott köveket figyelt meg, melyek szerint nyilvánvalóan egy korábbi templomból származnak.⁵⁹⁷

Hén. 1297: Heen, 1481: Scentmyklos, 1484, 1490, 1524, 1535: Zent Myklos, 1596: Szent Miklós, 1675: Káka-Szentmiklós.⁵⁹⁸ 1297-ben a falu lakatlan volt, benne Szent Miklós tiszteletére szentelt templom állt.⁵⁹⁹ A település sokáig elhagyatott lehetett, de később ismét benépesült. Az újjáéledt falut a XV. századtól – eredeti nevét elfeledve – Szentmiklós néven emlegették. Az új név bizonyára az emlékezetben megőrzött Árpád-kori templom védőszentjétől származik. Lehetséges, hogy a XV–XVI. század folyamán ezt a templomot használták, annak helyreállítása, esetleg átépítése után.

A falu helyét a Békésszentandrás 18–19, 23–25. sz. lelőhelyekkel azonosították, templomhelyre azonban közülük két lelőhelyen is utaltak. A 18. lelőhelynek az É-i és ÉK-i részén is előkerült középkori téglatörmelék és embercsont, s a terepjárók szerint mindkét ponton elképzelhető a település templomának helye. A falu templomának helyére tett másik javaslatuk, egy XIX. századi romra vonatkozó adat alapján, a 23. számú lelőhely legdélebbi részét jelöli meg. Mindkét lelőhelyen Árpád-kori és késő középkori leleteket egyaránt gyűjtöttek. 1974-ben Juhász Irén a 24. sz. lelőhelyen próbálta szondázó ásatással a templomot megtalálni, de kiderült, hogy az ott nem lehetett.⁶⁰⁰

Hidas. 1295: Hidus, 1510, 1526, 1528.⁶⁰¹

Templomáról nem szólnak az írott források, de helyét terepjáráson sikerült megtalálni a Békés 67. sz. lelőhelyen. A Hidas-ér kanyarulatában, kisebb, sárgás színű kiemelkedésen tégladarabok és kiszántott embercsontok jelezték egykori létezését. A környéken Árpád-kori és késő középkori cserépek fordulnak elő. A templom feltárására 1990-ben került sor. Az épület egyhajós, félköríves szentélyű, dőngölt alapozású, 13,75 m hosszú, 7,65 m szélességű volt. Az alapfalak szélessége 80–110 cm között mozgott. Hossztengelye szerint a szentély 4,5'-sal tért el a keleti iránytól észak felé. A szentélyt a hajótól beugró pillérek támaszkodó diadalív választotta el (18, 58. kép). A falak téglából készülhettek. A templom belsejében sűrűn előforduló sírok között, a szabadon hagyott részekben valószínűleg az oltár és a szószék helyét határozhatjuk meg. A templom a XIII. században már biztosan állt. Alapfalainak közelében 54 sírt tártunk fel,

⁵⁹⁵ Hnt 67.

⁵⁹⁶ MRT 6. 124–125. (8/8. lelőhely)

⁵⁹⁷ Cs. Szabó 1989. 630.

⁵⁹⁸ BO I. 13–15, 156, 207–208; BO II. 128; Bvmt I. 44, II. 204–206, III. 28; Hnt 123, 221. j; Györffy 1987. 508.

⁵⁹⁹ BO I. 13–15; Györffy 1987. 508.

⁶⁰⁰ MRT 6. 57, 68–69, 70–73, 495. (1/18, 1/23, 1/24. lelőhely); Hnt 101, 123, 221. j.

⁶⁰¹ Bvmt II. 169–170; Cs I. 652; Györffy 1987. 508.

bennük kizárólag késő középkori leletek kerültek elő.⁶⁰²

Himesegyház. 1326: Hymesighaz, 1527.⁶⁰³

Neve festéssel díszített templomára utalhat.⁶⁰⁴ Valószínűleg nem érte meg a késő középkort. Az 1326. évi határjárás szerint Csudabalától északra esett. A régészeti terepjárások azon a környéken kis területen csoportosuló Árpád-kori lelőhelyeket derítettek fel, de Himesegyháza azonosításának kérdésére nem tértek ki.⁶⁰⁵

Homokegyház. 1525: Homokeghaz.⁶⁰⁶

Említések Oroszáza egyik pusztája volt. Az Árpád-korban, nevéből ítélve, egyházas falu lehetett.⁶⁰⁷ Karácsonyi János feltételelesen e falu temetőjeként említette a Majláth Béla által 1890-ben feltárt, XI–XII. századi pénzekkel keltezett Árpád-kori temetőrészt. A temető bizonyos jellegzetességei (pl. a téglakeretes sírok) alapján Méri István állapította meg, hogy ott templom körüli temető volt. Az ásatás helyét Kovalovszki Júlia a Kristó-féle téglagyár területére tette, hozzátéve azt, hogy Homokegyház falut mai ismereteink szerint nem tudjuk biztonsággal helyhez kötni. A temető sírjaiból néhányat Olasz Ernő is föltárt.⁶⁰⁸

Hunya 12. lelőhely, Örménykúti-dűlő, útfél. Terepjárás során e lelőhelyen Árpád-kori faluhelyet találtak. Nevét azonosítani nem lehetett. Téglatöredékeket is megfigyeltek,

de ezek alapján csak feltételeSEN gondolhatunk templomhelyre.⁶⁰⁹

Iratos. 1418: Belsevyratos, 1446: Irathws, 1453: Irathos, 1455, 1484: Nagh-Iratos, 1498, 1503: Iratos, 1506: Dombyrathos, 1516, 1537: Nag Iratus, 1553, 1555, 1560: Dombyratos, 1561, 1650: Nagy Iratos.⁶¹⁰

Templomára a sok említés ellenére egyetlen határozott adat sem utal. Annak egykori létezésére azonban – amellet, hogy a falu mindig jelentős település volt – nevéből következtethetünk. Valószínű ugyanis, hogy a „festett, tarka, kicifrázott” jelentésű iratos helynév a falu díszes templomára utalt.⁶¹¹

Iráz. 1214: Yraz, 1216: Iraz, 1220: Iratz, (1330): Iraaz, 1332–1337: Iradsí/Iraz, 1370, 1398, 1430, 1470, 1483, 1496, (1526), 1552, 1566, 1571, 1588.⁶¹²

László és János nevű papjai 1332–1336 között évi 6 garast, 1337-ben pedig 5 garast fizettek. 1370-ben is említették templomát, amely 1430-ban Szűz Mária tiszteletére volt felszentelve. Az 1571. évi török defterben 46 háza mellett templomát is megemlézték. 1811–1812-ben és 1815-ben még ábrázolták térképeken a templom helyét.⁶¹³ A falut a Körösújfalú 17. sz. lelőhellyel azonosították, de a templom helyére utaló jelenséget nem lehetett a terepjáráson megfigyelni. A felszínen Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek fordultak elő.⁶¹⁴

⁶⁰² MRT 10. 75–79. (1/67. lelőhely)

⁶⁰³ Györffy 1987. 503; téves írással: BO I. 17; Cs I. 652; Haan 1870. 209.

⁶⁰⁴ Kiss 1988. II. 596. – az ott idézett Himesháza mintájára.

⁶⁰⁵ MRT 8. 191–193, 198. (4/21, 4/22, 4/24, 4/27, 4/28. lelőhely)

⁶⁰⁶ Bvmt II. 170, 246; BO I. 148: Komokegyház; Hmvht II. 363.

⁶⁰⁷ Györffy 1965. 226.

⁶⁰⁸ Majláth 1890. 417–423; Bvmt II. 170; Kovalovszki 1965. 178, 183, 22. j. (20. lelőhely)

⁶⁰⁹ MRT 8. 285. (5/12. lelőhely)

⁶¹⁰ GyO 10, 42, 213, 324; Csvmt II. 410.

⁶¹¹ Csvmt II. 410; Kiss 1988. I. 382.

⁶¹² VR 192, 209, 242; Jakó 1940. 263; MRT 6. 131; Györffy 1987. 627.

⁶¹³ MV I. 43, 56, 65, 71, 80, 86; Györffy 1987. 585, 627; MRT 6. 131; Jakó 1940. 263.

⁶¹⁴ MRT 6. 131. (9/17. lelőhely)

Jánosegyháza. 1415: Janoseghaza, 1479, 1481: Janushaza, 1483, 1487, 1497, 1508, 1553: Janoshaza.⁶¹⁵

Egyházára első említéséből következtethetünk. Helye az országhatár innenső oldalára eshet, a Kétegyháza és Lőkösháza közötti Jánosháza-pusztá nevére utal.⁶¹⁶

Káka. 1326: Kakazeg, 1457: Kakazeg, 1461: Kaaka, 1470: Kakazeg, 1512: Kaaka, 1533, 1540: Kaaka, 1552.⁶¹⁷

1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. 1675-ben Pápai Mihály Káka-Szentmiklós-on volt református pap. 1733-ban templomának helye még látszott.⁶¹⁸ A falu területét Szarvas határában sikerült azonosítani, de a templom helyét nem lehetett egyértelműen megállapítani. Feltételelesen a Szarvas 112. sz. lelőhelyhez köthető, ahol talán 1911-ben Krecsmarik Endre egy épület – valószínűleg templom – alapozását tárta fel, körülötte pedig csontvázakat. Lehetséges viszont az is, hogy Krecsmarik E. ásatása a Szarvas 190. lelőhelyen volt.⁶¹⁹

Kamut. 1295: Kamawlth/Kamaulther, 1393: Kamuth, 1419: Kamuth, 1517: Nagkamut, 1552, 1561: Nagy-Kamuth, 1652, 1675.⁶²⁰

A középkor folyamán két Kamut létezett, Kis- és Nagykamut, de templomra utaló adat csak az utóbbival kapcsolatban fordul elő. 1517-ben ugyanis Nagykamut Szent Margit tiszteletére szentelt egyházát említették. 1652-ben Szamosbecsi János, 1675-ben Vár-aljai György volt a falu papja, de 1731-ben már csak a templom maradványait lehetett látni. Azt állították, hogy 1704-ben pusztult

el.⁶²¹ A falu valószínűleg a Murony 2. sz. lelőhelyével azonos, ahol a kiszántott téglák és embercsontdarabok alapján középkori templom helyét is meg lehetett állapítani. A lelőhelyen gyűjtött leletanyag az Árpád-kortól a késő középkor végéig folyamatos lakottságról tanúskodik.⁶²²

Kamut 27. lelőhely, Kamut-dűlő, Molnár-tanya. A határ ezen részén, egy lefolyástalan mélyedés keleti oldalán, kisebb kiemelkedés északi végében egy Árpád-kori templom helyét jelzik a kiszántott tégladarabok és embercsontok. A település még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett. Az egyhajós, kívül félkör-, belül patkóíves szentélyű, dőngölt földdel alapozott templom alapozását 1991 őszén tártuk fel. Hossza 12,7 m, szélessége átlagosan 8,5 m volt, DNy 51' – ÉK 19' tájolása szerint pedig a szentély 3'-sal tért el a keleti iránytól észak felé. Alapfalainak szélessége 1,5–1,85 m között változott. A nyugati fal belső oldalán a két hosszanti alapfalat összekötő karzattartó alapozás is előkerült, amely a falakétól eltérő módon tégladarabok és dőngölt földrétegek váltakozásával készült (19. kép). A templom körüli temető 18 sírja szintén előkerült az ásatás alkalmával. Néhány sírban a koponya körül téglákat helyeztek el a temetéskor, de egy téglasír helyét is azonosítottuk. Két sírban egy-egy XII. századi érem, egy harmadikban pedig több üvegpasza gyöngy illetve egy nyitott végű bronzkarika volt.⁶²³

Kamut 120. lelőhely, II. Egyenes-dűlő, Szekeres-tanya. A Kondoros-völgy ÉK-i partján, kicsiny területen, Árpád-kori település helye található, amely a késő középkor időszakát nem érte meg. Területén 1990-ben

⁶¹⁵ BO II. 31; Avmt I. 233; Cs I. 733; GyO 24, 214–215.

⁶¹⁶ Avmt I. 233.

⁶¹⁷ BO I. 67–71, 114–115, 153–157; Bvmt II. 174–175; MRT 8. 468; Györffy 1987. 508.

⁶¹⁸ Bvmt II. 175; MRT 8. 468; BO I. 281.

⁶¹⁹ MRT 8. 446, 468. (8/112, 8/190. lelőhely)

⁶²⁰ Bvmt II. 190–191, 233–235, III. 260; Csvmt I. 296, 449; Cs I. 652; Györffy 1987. 508.

⁶²¹ BO I. 128; Bvmt II. 234; BO I. 280; Bvmt II. 235; Csvmt I. 449.

⁶²² MRT 10. 616–619. (10/2. lelőhely)

⁶²³ MRT 10. 466–469. (6/27. lelőhely); Szatmári 1994–1995. 42–49.

leletmentő ásatáson feltártuk egy félköríves szentélyű, egyhajós templomnak az alapfalait, körülötte pedig 11 sírt. A templom hossza 10,25 m, szélessége 6,25 m, a hajó területe 5,5 x 4,5 m volt. A hajó döngölt földből készült alapfalainak szélességét 90–94 cm-nek, a szentélyét pedig 76–84 cm-nek mértük. A szentélyalapozás belső körívének sugara 1,55 m volt. A templom hossztenge-lyében a szentély 5'-sal tért el a K-i iránytól É felé (20. kép). Falai téglából épülhettek.⁶²⁴

Kardoskút, Barackos. Az 1964. évi terepjáráskor a lelőhelyen Árpád-kori falu nyomait figyelték meg. Egy helyen téglatörmelék mutatta a templom helyét. A település neve nem maradt fenn.⁶²⁵

Kardoskút, Hatablaki kápolna. A lelőhelyen 1894-ben Varga Antal végzett először ásatást, melynek nyomán egy különös alaprajzú templom vált ismertté (21. kép). A feltárt alapokat Szeremlei Samu indokolatlanul az oklevelekben emlegetett Szilasegyháza falu templomával azonosította.⁶²⁶ 1952-ben és 1954-ben Olasz Ernő a templom körüli temető 19 sírját tárta fel; a lelőhelyen ő egy Hatablak nevű Árpád-kori falut tételezett fel.⁶²⁷ 1955–1957 között Méri István végzett a lelőhelyen hitelesítő ásatást, s többek között egy kétperiódusú templomot is feltárt (22. kép).

I. periódus (22. kép 1). A XI. század végén, esetleg a XII. század legelején négyszögletes szentélyű, döngölt alapozású templomot építettek. Külső hossza 10,2 m, szélessége 5,3 m, a hajó belső területe 4,6 x 3,7 m volt.

II. periódus (22. kép 2). Legkésőbb a XII–XIII. század fordulója táján az első helyén egy valamivel nagyobb, félköríves szentélyzáródású templomot építettek, melynek Ny-i falához tornyokéhoz hasonló alapozás csatlakozott. (Ezt tárhatta fel Varga Antal.) Az új templom alapjában téglasorok és döngölt földrétegek váltogatták egymást. Az épület hossza 12,3 m, szélessége 7,6 m, alapozásának szélessége 180–200 cm, a 6,6 x 4,8 méteres Ny-i, négyszögletes építmény alapozásának szélessége pedig 140–150 cm volt. A hajó Ny-i falának belső oldalán karzattartó alapozása került elő.

Mindkét templom fala téglából készült, de a másodiknál már követ is használhattak. A falakat – a megmaradt festett vakolat-töredékek alapján – bizonyára kifestették. Az egyik falazótégla felületébe még égetés előtt a ma is jól ismert malomjáték vonalait mélyítették, egy vékony márványlap darabjáról pedig feltételezhető, hogy az oltár lapjából származik. A templom körül 41 sírt tártak fel. A falu pusztulását Méri I. a XIII. század közepére helyezte.⁶²⁸ Az ásatás során a törmelékek között előkerült aranyozott rézlemez töredékről csak az utóbbi időben derült ki, hogy körmeneti kereszt darabja.⁶²⁹

Károly. 1222: Carol, 1276, 1326: Karul, 1398, 1410, 1489, 1520, 1552, 1554: Károly, 1571, 1588, 1590, 1630, 1644, 1678.⁶³⁰

1326-ban Szent Péter tiszteletére szentelt kőtemplomát említették. 1552-ben papja 2 forintot fizetett. A templom helyéről a XIX. század közepe táján sok téglát hordtak el.⁶³¹ A falu a Körösladány 88. sz. lelőhelyen feküdt. A felszínen előforduló Árpád-kori és késő

⁶²⁴ MRT 10. 482–486. (6/120. lelőhely); Szatmári 1994–1995. 37–42.

⁶²⁵ Kovalovszki 1965. 180. (38. lelőhely)

⁶²⁶ Hmvt II. 432–434; Méri 1964. 3; Kovalovszki 1965. 180, 182. (37. lelőhely). Az alaprajz közölve: Hmvt II. 432, 40. kép.

⁶²⁷ Olasz 1954. 196–201; Olasz 1956a. 66.

⁶²⁸ Méri 1964. 2–8. Az összesített alaprajz közölve uo. 2. kép és Kovalovszki 1965. 186, 1. kép.

⁶²⁹ Méri 1964. 9, V. tábla 19; Szatmári 2004a. 508–511.

⁶³⁰ VR 282; Bvmt II. 191–193; MRT 6. 116; Györfly 1987. 508–509.

⁶³¹ Bvmt II. 193; Györfly 1987. 508–509; Hnt 63.

középkori edénytöredékek között idomtégla is előkerült.⁶³²

Kaszaper. 1241: Perg, 1454: Perek, 1456, 1463: Kazapereg, 1464: Kazapereke, 1469, 1473, 1486, 1494, 1509, 1511, 1526, 1539: Kasza Per, 1548, 1555, 1562, 1569, 1649.⁶³³

Rácz Károly szerint a település már az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben is szerepel, ezt azonban más történetírók nem erősítették meg. 1486-ban plébánosnak akarták ide kinevezni Batonyai (vagy Bacsányi?) Andrást.⁶³⁴ A templom maradványait 1937-ben Bálint Alajos tárta fel (23. kép). Leírásából három építési periódusra lehet gondolni, de ezek szétválasztása kissé bizonytalan.

I. periódus (23. kép 1). Az első, nagyméretű, félköríves szentélyű, egyhajós templom belső hossza 18,8 m, szélessége 6,8–7 m, falainak szélessége 90 cm volt. A szentély 10°-kal tért el a K-i iránytól észak felé. Alapozásába döngölt földrétegre termésköveket fektettek, de a falakat téglákból húzták fel. Bálint Alajos szerint ez a templom a XI. században, Szent László király uralkodása előtt épült, s a tatárjáráskor pusztulhatott el. Az újabb építkezést feltételeken a falu XV. századi felvirágzásához kötötte.

II. periódus (23. kép 2). A templom falait ekkor támpillérekkel erősítették meg. Alapozásukban a döngölésre először téglákat, majd erre köveket raktak. Különös, hogy a szentély ÉK-i részéhez csatlakozó támpillért nem találtak. Alapozásának hasonlóságából ítélve e periódushoz köthető a hajó DK-i sarkában előkerült szószékalapozás is, amely alatt I. Mátyás király pénzével keltezett sírt találtak.

III. periódus (23. kép 3). Erre utal a szentély É-i oldalánál kibontott félköríves és a

hozzá kapcsolódó egyenes falú helyiség alapozása. Ebben mésszel és homokkal összefogott „cseréptörmelék” és döngölt földrétegek váltogatták egymást.

A temetőből 425 sírt tártak fel. A sírmelékletek az egész középkoron át folyamatos lakottságot bizonyítanak.⁶³⁵ Az 1990-es években több helyszíni szemlére is sor került a templomhelyen.⁶³⁶

Kerekegyház I. 1394: Wadad, 1398: Wadad, 1403: Kerekeghaz, 1418: Kerekeghaz, 1454, 1463, 1506: Kerekeghaz, 1510, 1520, 1525: Kerekeghaz.⁶³⁷

Korábbi neve állítólag Vadad volt. Kör alaprajzú templomáról kapott neve 1398–1403 közt alakulhatott ki. Templomának helyét Jankovich Dénes az Újkígyós 1. sz. lelőhelyre lokalizálta, a legutóbbi terepjárások során azonban a templomhelyet egyetlen alkalommal sem tudtuk azonosítani.⁶³⁸

Kerekegyház II. 1403: alia Kerekeghaz, 1508, 1512: Kerekeghazthelek.⁶³⁹

Neve ugyancsak temploma alakjára utalhat. Csabacsüd környékére helyezik. Az Örménykút 110. lelőhellyel való azonosításának elvi lehetősége felmerült.⁶⁴⁰

Kereki. (1402), 1418: Kerek, 1475: Kereki, 1491: Kereki, 1518: Kercki, 1552.⁶⁴¹

Papja 1552-ben 3 forinttal adós maradt. 1722-ben régi egyháza mellett ismét letelepedett

⁶³² MRT 6. 115–116. (7/88. lelőhely)

⁶³³ Avmt I. 206; Cs I. 692; Csvmt II. 257; Györffy 1965. 227; Györffy 1987. 867.

⁶³⁴ Rácz 1880. 198; Avmt I. 206, 381–382; Csvmt II. 41–42, 263.

⁶³⁵ Bálint 1938. 139–190; Kovalovszki 1965. 181. (52. lelőhely). Az összeírt alaprajz közölve: Bálint 1938. 165, 19. kép, 170–171, 20. kép.

⁶³⁶ Szatmári Imre jelentései, 1992: MNM RégAd IX. 77/1993, MMM RégAd 2110/1993; 1995: MMM RégAd 2161/1995. 1996-ban emlékművet állítottak a lelőhelyen.

⁶³⁷ BO II. 52, 55; Bvmt II. 176–177; Cs I. 735; GyO 6, 10, 42, 57; Jankovich 1991. 190–191.

⁶³⁸ Bvmt I. 38, 177, II. 176; Kristó 1970. 24; Jankovich 1991. 190–191; Kiss 1988. I. 717; MRT IV/4. Újkígyós 1. lelőhely.

⁶³⁹ Bvmt I. 219, II. 58, 176, 178; Cs I. 735; GyO 6; Hnt 122, 203. j.

⁶⁴⁰ Bvmt II. 176; Kiss 1988. I. 717; MRT 8. 363, 367–368.

⁶⁴¹ BO I. 47, 131, 304; Bvmt II. 238; Cs I. 652.

néhány család. 1730-ban Csáky Miklós főesperes részletes jelentésben számolt be a templom állapotáról. 1731-ben a templomot kijavították, de a lakosok még ugyanabban az évben Endrődre költöztek. 1733-ban is épségben volt a magányosan álló templom. A XIX. század közepén a falaknak már csak a romjai látszottak. Több XVIII–XIX. századi térképen is jelölt helye a Kettős-Körös É-i partján ma beépített területre esik.⁶⁴²

Kereszttelek. 1525: Keresztelekei.⁶⁴³

Egyetlen említése idején Orosháza pusztájaként tűnik fel, de a név mögött megbújó Árpád-kori falut nem sikerült helyhez kötni. Nevét a településen létezett Szent Kereszt tiszteletére szentelt templomtól kaphatta.⁶⁴⁴

Keresztúr I. 1403: Keresthwr, 1425: Keres-thwr, 1473: Nyárzeg, 1506: Nyarzek, 1510, 1556: Nyarzegh, 1564.⁶⁴⁵

A két elnevezés Gyoma határában ugyanazt a települést jelölte. Korábbi neve a falu Szent Kereszt tiszteletére emelt templomára utalhat. Helyét azonosítani nem lehetett, valószínűleg beépített területre esik.⁶⁴⁶

Keresztúr II. 1333: Ecclesia S. Crucis, 1552: Kerezthwr, 1583, 1588, 1599.⁶⁴⁷

A fenti adatokat Jakó Zsigmond feltételelesen a mai Sarkadkeresztúr előzményével azonosította. Más történétírók ezt nem erősítették meg, de nem is tagadták. Az azonosítás elfogadása esetén az elnevezések bizonyítják egykori templomának létét, mely a Szent

Kereszt tiszteletére lehetett felszentelve.⁶⁴⁸ Az utóbbi évek régészeti terepbejárásai alkalmával a mai Sarkadkeresztúr északi szélén középkori faluhelyet lehetett azonosítani. Templomának helyét valószínűleg az itt lévő mai temető területén emelkedő halom tetején határozhatjuk meg.⁶⁴⁹

Kérsziget. 1466: Kerzygethe, 1498: Kerzigeth, 1584: Keerziget.⁶⁵⁰

1571-ben 16 házát és templomát írták össze. 1958-ban a Dévaványa 14. lelőhelyen lévő digógödörrel megbolygatták a falu templomának és temetőjének maradványait. A környéken gyűjtött leletanyag meghatározó része kécsi középkori volt.⁶⁵¹

Keszi(egyház). 1338: Kezy, 1418: Kezyeghaz, 1478: Kezyeghaz.⁶⁵²

Talán a Gyula melletti Keszi pusztán elpusztult falu templomára utalnak elnevezései. A falu területét a mai Dénesmajor területén azonosítottuk, de a templom pontos helye továbbra is bizonytalan (49. kép).⁶⁵³

Kétegyház. (1398), 1412: Keteghaz, 1420: Keth-eghaz, 1453: Kitheghaz, 1476, 1506: Keth-eghaz, 1528, 1563: Keetegyghaz.⁶⁵⁴

Nevét azzal szokták magyarázni, hogy a faluban két templom is volt, ez azonban nem bizonyított.⁶⁵⁵ 1528-ban megemlékeztek a templomban megtartott húsvéti barkaszentelésről. 1529-ben István, 1653-ban pedig

⁶⁴² BO I. 281; Bvmt I. 393, II. 238–239; Bonyhai 1933–1934. 25–26; Implom 1973. 95–96; Kürti 1973. 24, 68. (72. lelőhely); Hnt 80; MRT 10. 568–569. (9/64. lelőhely)

⁶⁴³ BO I. 148.

⁶⁴⁴ Bvmt II. 246; Györfy 1965. 226, 230; Kovalovszki 1965. 183; Kiss 1988. I. 719–720.

⁶⁴⁵ GyO 6, 42, 57; BO II. 89; Bvmt II. 178, 243; Hnt 115, 110. j.

⁶⁴⁶ Bvmt II. 95, 178; Hnt 115, 110. j; Kiss 1988. I. 720; MRT 8. 277. (4/XII. lelőhely)

⁶⁴⁷ Jakó 1940. 275.

⁶⁴⁸ Hasonló adatot említ: Györfy 1987. 633; elfogadja: Kiss 1988. I. 720.

⁶⁴⁹ MRT IV/4. Sarkadkeresztúr 6. lelőhely.

⁶⁵⁰ BO I. 92–94, 201; Haan 1870. 216; MRT 6. 39–40.

⁶⁵¹ MRT 6. 39–40. (3/14. lelőhely)

⁶⁵² Cs I. 735.

⁶⁵³ MRT IV/4. Gyulavári 97, 107. lelőhely; Szatmári 2000a. 40, 49.

⁶⁵⁴ BO II. 34–35; Avmt I. 277, 346, 363, 365; Bvmt I. 97–98, II. 180; Cs I. 735; GyO 42; Rác 1880. 199.

⁶⁵⁵ Rác 1880. 199; Bvmt II. 180; Hnt 117, 134. j; Kiss 1988. I. 725.

Ungvári János volt a pap.⁶⁵⁶ A templom helye azonosíthatatlan.

Kétkupa. 1456: Kétkhupa, 1552: Kupa.⁶⁵⁷

Első említésekor Szentetornyához tartozó puszta volt. 1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. Lehetséges, hogy helye a mai Békés megye területére esik, de eddig nem sikerült azonosítani.⁶⁵⁸

Kétsopron. 1458: Keth Sopron, 1467: Sopron, 1469: Kethsopron, 1519: Kethsopron, 1557: Mezőkén Söbrön, 1560: Keth Sopron, 1567, 1579: Mezőkétsopronya.⁶⁵⁹

1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. 1733-ban templomának helyét még ismerték.⁶⁶⁰ A templom maradványait a Telekgerendás 8. sz. lelőhelyen 1986-ban tártuk fel. Az épület kétperiódusú volt (24. kép).

I. periódus (24. kép 1). Még az Árpád-korban egy félköríves szentélyű, egyhajós templomot építettek. Hossza 10,7 m, szélessége 5,9 m, fekete földből rétegesen döngölt alapfalainak szélessége pedig 100–110 cm volt. Hossztengelyében a szentély 2'-sal tért el a K-i iránytól észak felé.

II. periódus (24. kép 2). Valószínűleg még a XV. század közepe előtt az épületet K-i irányban egy teljesen új templomnak is beillő épületrésszel meghosszabbították úgy, hogy az első templom hajófalait felhasználták. Az első periódus szentélyét elbontották, de az új részt is félköríves szentélyűnek építették. A régi és új falak csatlakozásánál támpilléreket emeltek. A bővítés alapozását szürkésbarna színű földből döngölték. A templom hossza ekkor 17,7 m, szélessége 7,6 m lett. A hajó alapozási árkát 90–100 cm, a

szentélyét pedig 80–90 cm szélességűre ásták ki. Az új templom tájolása már csak 1'-sal tért el észak felé.

A templomok fala téglából készült. Az épületen belül és kívül 57 sírt tártunk fel, s az É-i fal mellett három osszárium gödrét is megfigyeltük. Árpád-kori sírlelet nem került elő, viszont találtunk egy harangból származó töredéket.⁶⁶¹

Kevermes. 1418: Kemermes, 1467: Keuermes, 1506: Kebermes, 1510: Kebermes, 1553, 1559: Kebermes, 1564: Kewermes.⁶⁶²

A XIX. század második felében a Barta-halom tetején „elporladt épület anyagok és nagy számu ember csontok” jelezték a középkori falu templomának helyét.⁶⁶³ Az 1920-as években, majd 1962–1963-ban ismét csontvázak és tégladarabok kerültek elő a dombon. Az 1963. évi leletmentő ásatáson Nagy Katalin a halom tetején döngölt sárga agyagból alapozott, téglából épült templomra s többretegű temetőre talált. A templomhoz tartozó két K–Ny-i irányú, párhuzamosan futó alapozás egymástól 4,25 méterre haladt. A sírokból XV–XVI. századi pénzek kerültek elő.⁶⁶⁴

Kígyós. 1394: Kygyos, 1456: Kygyos, 1490: Kygyos, 1508: Kygyos.⁶⁶⁵

Középkori templomára egyértelmű adattal nem rendelkezünk. A XIX. század második felében a falu K-i oldalán előkerülő, középkori faluhelyre jellemző leletekről s köztük téglapületek maradványairól számoltak be.⁶⁶⁶ Lehetséges, hogy az utóbbi éppen a középkori falu templomával volt azonos, melynek XVI. századi létét Borovszky S. is feltételez-

⁶⁵⁶ Bvmt I. 97–98; GyO 154; Rácz 1880. 199. Az adatot tévesen vette át, s 1634-et írt: Bvmt II. 181.

⁶⁵⁷ Bvmt II. 212, 313.

⁶⁵⁸ Bvmt II. 212; Kovalovszki 1965. 183.

⁶⁵⁹ BO I. 78, 81, 136; Cs I. 654; Velics–Kammerer 1890. 194, 196–198, 202–204, 207–208; Bvmt II. 224; GyO 18–21, 323; Káldy-Nagy 1982. 205–206.

⁶⁶⁰ Bvmt II. 225; BO I. 282.

⁶⁶¹ RégFüz 40 (1987) 121; Szatmári 1996b. 209–255.

⁶⁶² Cs I. 736; Csvmt II. 277; GyO 42, 213; Hnt 117, 135. j.

⁶⁶³ Hnt 61; Csvmt II. 277.

⁶⁶⁴ RégFüz 17 (1964) 91–92; Pelle 1965. 16–17; Nagy 1968. 91–92; Pelle 1978. 1. lelőhely.

⁶⁶⁵ BO II. 52–55; Hnt 120, 185. j.

⁶⁶⁶ Hnt 87. Biztosan téves a középkori Szentbenedek itteni azonosítása, mert annak temploma Gyulától D-re került elő (Hnt 120, 184. j. – l. a Szentbenedek címszót!).

te.⁶⁶⁷ A falu helyét az utóbbi években azonosítottuk.⁶⁶⁸

Kinged. 1334: Kynged, 1439: Kynged, 1446, 1454: Kynged, 1463: Kynged, 1502: Kynged, 1519, 1530: Kynged, 1536, 1555, 1558, 1560: Kinged, 1564.⁶⁶⁹

1334-ben Poka nevű papja (talán azonos azzal, akit egy évvel korábban Basarágón említettek) két részletben 5 ill. 2 garas pápai tizedet fizetett. Helyét általában Basarág, Batonya, Iratos környékére teszik.⁶⁷⁰

Kisharsány. Lásd Harsány(Kis-)!

Komlós. 1415: Komlos, 1451: Komlos, 1454, 1464, 1480: Komlos, 1484, 1525: Komlos, 1536, 1546: Komlos, 1556: Comlos, 1564, 1662: Komlós.⁶⁷¹

A középkori források hallgatnak a falu templomáról, pedig annak romjai a XVIII. század második felében is látszottak a Szárazér partján. 1883-ban Zsilinszky Mihály vezetésével háromnapos ásatást végeztek a templomhelynek tartott dombon, s ekkor talán a templom alapfalai is előkerültek. 1900-ban ugyanitt ásott Szokolai Pál tanító is, de csak késő középkori sírletekről tudunk ezzel kapcsolatban.⁶⁷² A templom körüli temetőből 1955-ben és 1959-ben Olasz Ernő újabb 20 sírt tárt fel, s ezúttal I. László és III. István kori érmek és S végű hajkarikák kerültek elő. A templomhely legutóbbi azonosítására 1992-ben került sor.⁶⁷³

⁶⁶⁷ Csvmt I. 296.

⁶⁶⁸ MRT IV/4. Szabadkúgyós 16. lelőhely.

⁶⁶⁹ Avmt I. 207; Csvmt II. 279; Cs I. 698, 704; Györffy 1987. 180.

⁶⁷⁰ MV I. 150, 155; Avmt I. 380; Csvmt II. 281; Györffy 1987. 168, 180.

⁶⁷¹ BO I. 66; BO II. 31; Bvmt II. 326–327; Csvmt II. 303; Cs I. 736.

⁶⁷² Gajdács 1883. 44; Zsilinszky 1883. 177–178; Gajdács 1897. 21; MMM régi cédulakatalógusa: 113–126, 132–141; Balás 1901. 113; Kovalovszki 1965. 176, 8. j.

⁶⁷³ Olasz 1959b. 35–36; RégFüz 13 (1960) 114; Kovalovszki 1965. 181. (50. lelőhely); Szatmári I. helyszíni szemléje, 1992: MMM RégAd 2110/1993.

Kondoros. 1229: Cundurur, 1403: Kondoros-eghaza, 1469: Kondoros, 1506: Kondorws, 1552.⁶⁷⁴

1552-ben papjának 3 forint tartozása volt. A falu a Kondoros 8. sz. lelőhelyen feküdt, egykori templomának helye valószínűleg egy lebontott major területére esik.⁶⁷⁵

Kopáncs. 1219: Cupanchi, 1231: Cupanch, 1450: Kopanch, 1523, 1555: Mezew Kopanch, 1560, 1592, 1647.⁶⁷⁶

Templomát egy 1564. évi adólistában említették először.⁶⁷⁷ Falai a XVIII–XIX. században, sőt még az 1930-as években is álltak még, 1934-ben a helyenként 5,5 m magas falakat körbeásták, s Szabó Imre makói főmérnök a templom alaprajzát is elkészítette (25. kép). Eszerint a félköríves szentélyű, Ny-i sarkain támpillérekkel megerősített templom belső hossza 13,4 m, szélessége 4,7 m, falainak szélessége pedig 90–100 cm volt. A falak mellett 118 sír került elő.⁶⁷⁸ A templom területén tehát igazi feltárás nem történt, Bálint Alajos is csak egynapos helyszíni szemlét végezhetett. Feldolgozásában így elsősorban a sírletekkel foglalkozott, s az épületről keveset írt. A templom közreadott alaprajzával kapcsolatban – a hasonló templomokra gondolva – felvetődik, hogy e templomnak több periódusa lehetett. A település Árpád-kori említései is ezt erősítik meg, az alaprajz viszont csak későbbi, gótikus támpillérekkel ellátott épületről árulkodik. Rekonstruált formájában ma is működő egyház.⁶⁷⁹

⁶⁷⁴ VR 346; GyO 6, 42, 57; Bvmt II. 195; Györffy 1987. 497, 509.

⁶⁷⁵ Bvmt II. 195; MRT 8. 298–299. (6/8. lelőhely)

⁶⁷⁶ Csvmt II. 392; Györffy 1987. 861–862.

⁶⁷⁷ Csvmt I. 210.

⁶⁷⁸ Gajdács 1883. 48; Csvmt II. 392, 394; Bálint 1936. 222–241; Kovalovszki 1965. 181. (51. lelőhely). Az alaprajz közölve: Bálint 1936. 226, 3. kép.

⁶⁷⁹ Szatmári I. helyszíni szemléje, 1992: MMM RégAd 2110/1993.

Kót. 1219: Culchy, 1301: Kolch, 1303: Colth, 1305: Kolch, 1343, 1370, 1458, 1468, 1552, 1572.⁶⁸⁰

Középkori templomának romját az I. katonai felmérésen bejelölték. Helyét a Körösújfalú 15. sz. lelőhelyen azonosították. A templom 4 m magas halom tetején épült; napjainkban a szántásban téglák és embercsontok jelzik maradványait.⁶⁸¹

Kovácsháza. 1463: Kowachaza, 1469, 1492: Kowachaza, 1508, 1553, 1564: Kowachyaza, 1646.⁶⁸²

Templomára középkori források nem utalnak, viszont ezt láthatták még a XIX. század közepe táján is.⁶⁸³ 1938-ban Bálint Alajos tárta fel két építési periódusról árulkodó alapjait a Száraz-ér partján (26. kép).

I. periódus (26. kép 1). Kissé különös formájú, félköríves szentélyű templomnak ábrázolták. Az alaprajz szerint a hajó fala a szentély ívét egyenletesen követve folytatódik. Belső oldalán a szentélyt mindössze a diadalívek pillérei választják el a hajótól. Az épület belső hossza 10,55 m, szélessége 4,15 m, téglából épült falainak szélessége pedig 85 cm lehetett. A szentély 15°-kal tért el a K-i iránytól É felé. Alapozásában a legalulra rakott téglasor fölött sárga színű döngölt földrétegek és további téglasorok váltogatták egymást.

II. periódus (26. kép 2). Később az épületet Ny-i irányban 9,15 x 6,8 m belső méretű helyiséggel megtoldották. Alapozása ennek terméskőből készült. A templom külső hossza 22,35 m lett, alapfalainak szélessége 95 cm volt. A bővítmény sarkain és hosszanti oldalának közepén egy-egy támpillért emeltek. Ekkor készülhetett a szentélyhez

illeszkedő két támpillér is. A bejárat helyét a Ny-i oldalon figyelték meg.

Bálint Alajos a templom építését a XI. századra, első pusztulását a tatárjárás idejére, bővítését pedig a XV. századra határozta meg. A templom körül 127 sírt bontottak ki.⁶⁸⁴ A templomhely legutóbbi azonosítására 1992-ben került sor.⁶⁸⁵

Kőegyház. 1418: Kweghaz. Egyetlen adata van, templomára neve utal. Battonya vidékén, s talán a mai országhatáron belül esett.⁶⁸⁶

Kötegyán. Lásd Gyán(Köte-)!

Kunágota. 1461: Kunagatha, 1463: Kwnagatha, 1486: Kwn Agotha, 1515: Kwnagotha, 1530, 1556: Kunagotha, 1563, 1650: Kun Agotha, 1651: Kunágota, 1662.⁶⁸⁷

Középkori templomáról közvetlen adatunk nincs, de a falu neve talán az egykor Szent Ágota tiszteletére szentelt templomra utal.⁶⁸⁸

Kunágota, Biserica. Kunágotától ÉNy-ra, a Jenői-földek nevű dűlőben ÉK–DNy-i irányban húzódó hát legmagasabb pontján 2005 augusztusában Liska András azonosított bejelentést követő terepbejárás alkalmával középkori templomhelyet és temetőt, melyre a felszínen kb. 30 x 30 méteres körzetben előforduló apró téglatöredékek és embercsontok utaltak. Meghatározása szerint feltehetően Árpád-kori templomról és temetőről lehet szó.⁶⁸⁹

⁶⁸⁰ VR 221; BO II. 78–79; Cs I. 614; Jakó 1940. 283; MRT 6. 130; Györffy 1987. 635.

⁶⁸¹ MRT 6. 130. (9/15. lelőhely)

⁶⁸² Csvmt II. 309.

⁶⁸³ Hnt 84.

⁶⁸⁴ Bálint 1939a. 146–148, 154, 157–158; Kovalovszki 1965. 181. (53. lelőhely). Az összesített alaprajz közölve: Bálint 1939a. XXI. t. 2. kép.

⁶⁸⁵ Szatmári I. helyszíni szemléje, 1992: MMM RégAd 2110/1993.

⁶⁸⁶ Cs I. 744; GyO 10.

⁶⁸⁷ Csvmt II. 317; Hnt 119, 160. j.

⁶⁸⁸ Csvmt II. 317; Kiss 1988. I. 812.

⁶⁸⁹ Liska András jelentése: MMM RégAd 2617/2005. A templomhelyen 2005 szeptemberében elkezdett feltárás a kézirat lezárásakor még folyamatban volt.

Kutas. (1437), 1447: Kwthws, 1456: Kwthos, 1463: Kwthus, 1536, 1555: Toth Kwthas, 1558, 1561, 1663: Tót Kutas.⁶⁹⁰

A történetírók által e faluval kapcsolatban emlegetett templomromok valójában a Békéssámson, Cigánd nevű lelőhelyhez köthetők.⁶⁹¹

Olasz Ernő Tótkutas falu helyét Békéssámson Cserepes nevű határrészére tette. A felszínen itt Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek fordulnak elő. A falu templomának helyét egy kisebb kiemelkedésen figyelte meg. Az egykori épület tégláit 1929-ben hordták szét. A templom körüli temetőből 1952-ben 3 sírt tárt fel, s bennük S végű hajkarikát, Könyves Kálmán és I. Ferdinánd kori pénzt talált. Kovalovszki Júlia véleménye szerint a falut nem lehet egyértelműen helyhez kötni.⁶⁹²

Lábasegyház. 1456: Laboseghaz, 1512.⁶⁹³

Árpád-kori egyházas falu lehetett Szentetornya környékén, de pontos helyét nem ismerjük.⁶⁹⁴ Elképzelhető, hogy a mai Békés megye határain belül kell keresni.

Lőkösháza. 1418: Levkuseghaz, 1505: Lewkewshaza, 1507, 1510, 1559, 1561.⁶⁹⁵

Egyházára neve utal, helye nincs azonosítva.

Mágor. 1350: Magur, 1357, 1364: Magur, 1383: Magor, 1479: Magor alio nomine Cholth, 1492: Magor, 1556, 1564: Magor, 1580.⁶⁹⁶

Csolt faluhoz hasonlóan Mágornak is önálló, az ún. Csolt-monostortól független plébániatemploma lehetett. Csolt esetében ez nem bizonyítható ugyan, de Mágornak már 1428-ban említették a Szentlélek tiszteletére

szentelt templomát.⁶⁹⁷ Mivel Csolt falu a XIV–XV. század fordulója körül elnéptelenedett, az 1552. évi adat is csak Mágor templomára vonatkozhat. Ekkor a falu papja 3 forintot fizetett a tridenti zsinatra utazó követek számára.⁶⁹⁸ A falu helyét Csolt faluval átellenben, a Holt-Sebes-Körös D-i partján, a Mágori-dombon lévő monostortól 1 kilométernyire sikerült azonosítani. A lelőhelyen középkori téglatörmelék is megfigyeltek. Egyetlen Árpád-kori cserépbográcstöredéket nem számítva a teljes leletanyag késő középkori edénytöredékekből áll.⁶⁹⁹

Magyarbánhegyes, Tanya 19. A településtől északra, a jelölt tanya környezetében 1971-ben Juhász Irén végzett bejelentést követően helyszíni szemlét, s megállapította, hogy a területen középkori falu, annak temploma és temetője található. A felszínen előforduló Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek alapján a település az egész középkoron át lakott volt. A templom és a templom körüli temető helyére téglatörmelék és embercsontok utaltak.⁷⁰⁰ A lelőhely azonosításra vár.

Mátéháza. 1475: Matheyhaza.⁷⁰¹

A falu helyét Juhász Irén Mezögyántól DK-re azonosította. A település templomának helyén sok téglatörmelék és embercsont fordult elő. 1997-ben újra azonosítottuk a faluhelyet, de a templomra semmilyen nyom nem utalt.⁷⁰²

Medgyesegyháza, Dankó-tanya. A Medgyesegyházától ÉK-re eső magas homokdombon végzett terepbejárás alkalmával Árpád-kori cserepek, embercsontok, tégladarabok és habarcstöredékek utaltak egy ismeretlen

⁶⁹⁰ Bvmt II. 329; Csvmt II. 602; Hmvht II. 440.

⁶⁹¹ Gajdács 1883. 48; Bvmt II. 330; Csvmt II. 602, 604; Hmvht II. 442. – I. a Békéssámson, Cigánd címszó!

⁶⁹² Olasz 1959a. 8, 46. j; Olasz 1959b. 36–37; Kovalovszki 1965. 180, 183. (46. lelőhely)

⁶⁹³ Bvmt I. 38, II. 213, 313.

⁶⁹⁴ Györffy 1965. 227; Kovalovszki 1965. 183.

⁶⁹⁵ GyO 10, 38; Avmt I. 239; Cs I. 739.

⁶⁹⁶ BO I. 22, 32, 106; Bvmt II. 214; Cs I. 652.

⁶⁹⁷ MRT 6. 183.

⁶⁹⁸ Bvmt II. 215.

⁶⁹⁹ MRT 6. 182–183. (12/13. lelőhely)

⁷⁰⁰ Juhász Irén jelentése: MFM RégAd 651/1971.

⁷⁰¹ Cs I. 616.

⁷⁰² Juhász 1971. 158; MRT IV/4. Mezögyán 90. lelőhely.

nevű Árpád-kori falu templomának és temetőjének helyére.⁷⁰³ A templom feltárása céljából 1993-ban végzett ásatás során azonban már csak a templom körüli temető 27 sírját találtuk meg, mert a homokhát eróziója miatt a templom alapozása teljesen eltűnt. A sírok elhelyezkedése, illetve a közöttük lévő üres terület – a templom egykori helye – bizonyítja, hogy itt olyan épület volt, amelyet sírok vettek körül. Az Árpád-korban ugyanis sírokat még nem ástak a templomok belsejébe. Sírlelet nem került elő.⁷⁰⁴

Medgyesegyháza, kunágotai földút. A Mezőkovácsháza–Medgyesegyháza közötti útszakaszon, a kunágotai földút csatlakozásánál Juhász Irén egy többretegű temetőben 30 sírt bontott ki 1968-ban. Az egyikben III. Béla pénze volt.⁷⁰⁵ Már a leírásból templom körüli temetőre lehetett gondolni, de 1992-ben a templom helyét is sikerült terepbejárás útján pontosan meghatározni.⁷⁰⁶ A falu neve azonosítatlan.

Megyer(Bél-). 1346: Meger, 1369: Bélmegyer, 1373: Belmegyer, 1448, 1479, 1530, 1552, 1561.⁷⁰⁷ 1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. 1633-ban Komáromi Márton, 1634-ben Lippai István, 1675-ben Pércsi Pál volt a pap.⁷⁰⁸ A falu helye azonos a Bélmegyer 17. sz. lelőhellyel. A templom valószínűleg a dombhát legmagasabb pontján volt; az 1950-es években itt sok embercsontot szántottak ki. A felszíni leletek sűrűségéből ítélve ugyanitt lehetett a település centruma is.⁷⁰⁹

Megyer(Mező-). 1383: Megyer, 1464, 1468: Mező-Megyer, 1469, 1492: Mezew Megyer, 1509, 1519, 1528, 1552, 1562, 1632, 1667.⁷¹⁰

Templomát már 1338-ban említették. Papjának 1552-ben 3 forint adóssága volt.⁷¹¹ 1902-ben Krammer Nándor valószínűleg a templom helyén is végzett ásatást, miután onnan „köoszlop-darab” és három „faldísz” került a csabai múzeumba. Az ásatásról azonban nincsenek részletesebb adataink.⁷¹²

A templom helyét a Békéscsaba 78. sz. lelőhelyen találtuk meg, alapjait 1985–1986-ban tártuk fel (27. kép). A templom egyhajós, félköríves szentélyű, 11,8 m hosszú, 7,9 m széles volt. Alapfalainak szélességét a hajónál 85–100 cm-nek, a szentélynél pedig 60–80 cm-nek mértük. A szentélyt ÉK–DNy-i irányban tájolták. A hajó alapozásában csak sárga döngölt földet, az ennél mélyebbre ásott szentélyalapozásban pedig törmelékes téglasorok és döngölt földrétegek váltakozását figyeltük meg. A szentély É-i felében egy 4,25 x 1,75 m-es, habarcsba ágyazott téglából boltívesen falazott, kirabolt kriptát került elő. A szentélyt vágó későbbi árokba fehérre meszelt, faragott gótikus köveket dobáltak. A templomon kívül és belül összesen 87 sírt tártunk fel. Egyet a szentély alapozási árka vágott, többet viszont a szentély alapozásába ástak bele. A templom É-i oldalánál osszáriumokat találtunk. Az előkerült leletek között csak a késő középkorra keltezhető darabok vannak, a felszínen viszont Árpád-kori edénytöredék is gyűjthető.⁷¹³

Meggyesegyház. 1418: Meggyeseghaz, 1437, 1488: Megyes, 1504, 1506, 1517, 1520, 1549, 1553, 1559.⁷¹⁴ Templomára neve utal, de pontos helyét nem ismerjük.

⁷⁰³ RégFüz 40 (1987) 105.

⁷⁰⁴ Szatmári-Vágó 1993. 27–28.

⁷⁰⁵ Juhász Irén jelentése: MMM RégAd 841/1973; RégFüz 22 (1969) 63.

⁷⁰⁶ Szatmári Imre jelentése: MMM RégAd 2119/1993; Szatmári-Vágó 1993. 17.

⁷⁰⁷ BO II. 10; BO I. 23–34; Haan 1870. 131; Bvmt II. 42–44; Györffy 1987. 510.

⁷⁰⁸ Bvmt II. 43, III. 259; Csvmt I. 296, 447.

⁷⁰⁹ MRT 10. 334–337. (3/17. lelőhely)

⁷¹⁰ BO I. 32, 77, 106, 136, 151; Bvmt II. 226–228; Jankovich 1991. 193–195.

⁷¹¹ BO I. 32; Bvmt II. 227.

⁷¹² MMM régi cédulakatalógusa: 187–190, 194–198.

⁷¹³ RégFüz 39 (1986) 79–80; RégFüz 40 (1987) 88–89; MRT 10. 170–180. (2/78. lelőhely)

⁷¹⁴ Avmt I. 240; Cs I. 740.

Méhkerék, Sápi-legelő. A lelőhelyen 1978-ban szögletes szentélyű, egyhajós, kis alapterületű templom került elő.⁷¹⁵ A templom helyét legutóbb 1997 tavaszán terepbejárás során lehetett azonosítani.⁷¹⁶

Mezőgyán. Lásd Gyán(Mező-)!

Mezőgyarak. Lásd Gyarak(Mező-)!

Mezőmegyer. Lásd Megyer(Mező-)!

Miklóslaka. 1412: Mykolaka, 1421: Miklóslaka, 1425: Miklosstelke, 1473: Miklóslak, 1496: Mykloslaka.⁷¹⁷

Az Árpád-kori település feltételelesen a Gyoma 236. sz. lelőhellyel azonosítható, ahol tégl- és paticstörmelék, valamint embercsontok előfordulása alapján a falu egykori templomának helyét is meg lehetett állapítani.⁷¹⁸

Mogyorósegyház. 1525: Monyorosegyház.⁷¹⁹ Orosháza egyik pusztájaként említették. Az oklevelekben előforduló különböző, s mindig változó írásmódú elnevezések (Fecskés, Mogyorósfecskés, Mogyorósegyház) kissé zavaróak lehetnek, de míg Fecskés azonos Mogyorósfecskéssel, addig a Mogyorósegyház elnevezésnek egy másik települést kell jelölnie. Az előbbinek ugyanis a XVI. századi említései élő faluról tanúskodnak, az utóbbi pedig 1525-ben pusztá volt. Mogyorósegyház neve ezek szerint egy korábban elpusztult Árpád-kori egyházas település emlékét őrizte meg. Helyét még nem azonosították.⁷²⁰

Murony. 1295: Mvrul, 1383: Murol, 1393: Muron, 1412, 1424: Mwrwl, 1564: Mwron, 1649: Murony.⁷²¹

1295-ben Szent Miklós tiszteletére szentelt egyházát is említették. Helyét 1665-ben még ismerték.⁷²² A falu templomának helyét és a körülötte lévő temető sírjait a Murony 25. sz. lelőhelyen 1973-ban csatornaásáskor megbolygatták. Ásatásra 1988-ban került sor. A megfigyelések szerint az egyhajós templom szentélye belül patkóívesen záródott. Az épület hossza 10 m, szélessége 5,5 m, alapfalainak szélessége a hajónál 105–110 cm, a szentélynél pedig 80–100 cm volt. A szentély 2°-sal tért el a K-i iránytól észak felé (28. kép). Alapozása döngölt szürke és fekete színű földből készült, falait téglából rakták. A templom belsejében és az alapfalakon kívül összesen 90 sírt bontottunk ki. Eredetileg a templomtól 5–7 méterre széles és mély árok kerítette a temetőt, de ezt később a temető bővítése miatt betemették (60. kép). A sírokból mindössze egy koporsóvasalás, egy valószínűleg S végű hajkarikából származó töredék, egy párizsikapocspár, egy vascsat és néhány párta darabja került elő.⁷²³

Nadány. 1222: Nadan, (1245–1247): Nadany, 1321: Nadan, 1329: Nadan, 1332–1337: Nadan/Madan/Nadarn, 1433, 1448, 1479, 1507, 1536, 1553, 1560, 1564: Körös-Nadan, 1580: Keres-Ladan, 1590, 1665, 1678, 1699.⁷²⁴

1222-ben papja Benjámín volt. Temploma a tatárjáráskor feltehetően elpusztult. 1332–1337 között György és Miklós papok 6, 9 és 10 garas pápai tizedet fizettek. 1551-ben a pap Tordai Benedek volt. 1552-ben a nadányi pap 2 forintot fizetett a követek számára.

⁷¹⁵ RégFüz 32 (1979) 123–124.

⁷¹⁶ MRT IV/4. Méhkerék 61. lelőhely.

⁷¹⁷ MRT 8. 261.

⁷¹⁸ Hnt 47, 114, 102. j; MRT 8. 260–261, 274. (4/236. lelőhely)

⁷¹⁹ BO I. 148.

⁷²⁰ Kovalovszki 1965. 183; Györffy 1965. 226.

⁷²¹ Avmt I. 269; Bvmt II. 229–231; Hnt 109, 29. j; Györffy 1987. 510–511.

⁷²² Bvmt II. 230, III. 38; Györffy 1987. 510–511.

⁷²³ MRT 10. 624–628. (10/25. lelőhely)

⁷²⁴ VR 282; Bvmt II. 199–200; Cs I. 653; MRT 6. 119–120; Györffy 1987. 511.

1571-ben a templomot is említették. 1651-ben Zombori Pál, 1675-ben pedig Hiripi Márton volt a település református papja. 1711-ben is a régi templomot használták. 1733-ban a templomnak már csak a szentélye volt meg. 1778–1784 között a régi helyén új templomot építettek, majd 1794-ben ezt is kibővítették.⁷²⁵ A középkori templom Körösladány mai református temploma helyén állt. 1902-ben és 1971 táján a templom körül csontvázak kerültek elő.⁷²⁶

Nagyharsány. Lásd Harsány(Nagy-)!

Nagyszénás 2. lelőhely, Dózsa-erdő. 1976-ban az erdő fainak tuskózása közben csontvázak és téglák kerültek elő. Az Árpád-kori település ma is erdővel borított templomhelyét 1994-ben terepbejárással tudtuk azonosítani, hitelesítő ásatásra pedig 1999 őszén került sor (29. kép). A templom első periódusának eredeti alapozásából a kiemelkedés jelentős eróziója és az erdőtelepítéshez köthető talajjegyengetés miatt már semmi nem maradt, de a sírok között alaprajza hozzávetőlegesen kiserkeszthető volt (29. kép 1). Az épület második építési periódusát jelentő nyugati bővítés U alakú, döngölt alapozása viszont megmaradt. Ennek nyugati zárófala belső oldalán szintén döngölt karzattartó alapozást találtunk. A bővítés hossza 5,3 m, szélessége 6,1–6,65 m, hossz tengelyének tájolása pedig 4°-sal tért el a keleti iránytól észak felé. Az alapfalak szélessége 95–135 cm között mozgott (29. kép 2). Leggyakrabban a 26–27 x 14–15 x 4–5 cm-es téglaméretek fordultak elő. A festett vakolatdarabok az épület díszítésére utalnak. A templom építésének ideje a XII., esetleg a XI. századra, átépítése pedig a XII–XIII. századra tehető. A település még az Árpád-kor folyamán el-

néptelenedett. A templom bővítésének megtalált alapfalai belső és külső oldalán 30 sírt tártunk fel. Az előkerült leletek között bronzlemez, ezüst S végű karika, XII. századi ezüstdénár érdemel említést. Téglás sírok szintén előkerültek.⁷²⁷

Németi. 1358: Nemti, 1393: Nemty, 1447: Nemethy, 1549, 1555, 1564, 1571.⁷²⁸

1571-ben a szolnoki szandzsák defterébe templomát is följegyezték. Helye a Vésztő 146. sz. lelőhelyre csik.⁷²⁹

Okány. 1220: Vcam, 1249: Wkan, 1332–1337: Oka/Okan, 1458: Okan, 1507, 1508, 1552, 1571, 1588, 1598, 1645.⁷³⁰

1332–1334-ben Blasius papja évi 8 garast fizetett. Temploma 1571-ben is állt. 1654-ben Gulátsi György volt a falu református papja. A középkori falu a mai település belterületén lehetett.⁷³¹

Orosháza. 1466: Orosaza, 1468: Orrosháza, 1471: Orozhaza, 1488: Oroshaza, 1525: Oroshaza, 1552, 1557, 1560, 1564.⁷³²

Templomára középkori adatunk nincs, de meglétét bizonyítja, hogy 1733-ban romjai még látszottak. Helye talán a város D-i részén lehet. Az 1960-as években itt, a Tél u. 24. sz. ház kertjében embercsontok kerültek elő, melyek a templom körüli temetőre utalnak. A környéken középkori cserepek is előfordultak.⁷³³

Orosháza, Bónum. 1964-ben a lelőhelyen Árpád-kori falu nyomait figyelték meg. A település templomának helyét az egyik tanya ud-

⁷²⁵ VR 282; Györfly 1987. 500, 511; MV I. 50, 54, 70, 76, 84, 88; Bvmt I. 188–189, II. 200, 202; MRT 6. 119–120; Cs. Szabó 1989. 630; BO I. 282; Implom 1971. 9.

⁷²⁶ MRT 6. 119–120. (7/111. lelőhely)

⁷²⁷ Szatmári 2000b. 5–128.

⁷²⁸ Bvmt II. 241–242; MRT 6. 205; Györfly 1987. 511.

⁷²⁹ MRT 6. 205–206. (12/146. lelőhely)

⁷³⁰ VR 242; Jakó 1940. 308; MRT 6. 139; Györfly 1987. 647.

⁷³¹ MV I. 47, 58, 67; MRT 6. 139. (10/41. lelőhely); Györfly 1987. 586, 647.

⁷³² Bvmt II. 245–247; Cs I. 653; Hnt 121, 189. j; Györfly 1965. 231–232.

⁷³³ BO I. 280; Györfly 1965. 230; Kovalovszki 1965. 178, 181–182. (23. lelőhely)

varán sejtették, mert ott a tulajdonos korábban téglapépület maradványaira bukkant.⁷³⁴

Orosháza, Kristó-féle téglagyár. Lásd Homokegyház!

Orosháza, Mécses-domb. Az Árpád-kori falu legmagasabb pontján templom is állt egykor. Alapjaira 1969-ben Juhász Irén bukkant, s megfigyelte, hogy a templom falait téglából építhették. A templom hajója négyszög alaprajzú, 6,5 x 5 m nagyságú volt. A templom körül 13 sírt tártak fel. Az egyik téglakeretes volt, háromban pedig S végű hajkárka került elő.⁷³⁵

Orosháza, Monor. Az itt lévő Árpád-kori falu területén az 1950-es évek elején Nagy Gyula döngölt agyagalapozású templom maradványaira bukkant. Az alapozás tetején néhány téglát még eredeti helyén volt. A templom körüli többretegű temetőből néhány sírt bontott ki, köztük egy téglakereteset is. Szintén a templom környezetéből került elő egy kb. 20 cm magas bronzfeszület, amely később elveszett. Talán ezzel a lelőhellyel azonos az 1219-ben említett Monor falu.⁷³⁶

Ölyved. 1403, 1461: Ewlyweth, 1468: Elweth, 1479: Ewlweth, 1552, 1560: Elwed, 1604, 1620, 1656, 1683, 1685.⁷³⁷ 1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. 1604-ben a pap Czeglédi János volt. A falu a Gerla 12–13, 34. és a Békéscsaba 81–82. sz. lelő-

hellyel azonosítható, de a templom helyét nem lehetett pontosan meghatározni.⁷³⁸

Örménykút 110. lelőhely, Gimnázium-tanya. A lelőhelyen még az Árpád-korban elpusztult település helyét lokalizálták. Itt került elő egy XIII. századi körmeneti kereszt, a terepbejárások idején pedig embercsontok és Árpád-kori tégladarabok is előfordultak. A templom helye feltehetően beépített területre esik. A falu nevének azonosításakor három lehetőség is adódott (Fazekasegyház II., Kerekegyház II. és Pitvarosegyház), de közülük egyértelműen nem lehetett választani.⁷³⁹

Ösvény. 1219: Egneg, 1301: Enygh iuxta fluvium Ewswen, 1320: Enyd alio nomine Ewswen, 1322: Eened, Wsuen, 1449: Eusven, 1488, 1536, 1552, 1559: Esweny/Eoswény, 1566.⁷⁴⁰

A legkorábbi adatok az Ösvény folyó mellett fekvő Enyedet emlegetik. A településnek 1301-ben Szent Mihály tiszteletére szentelt temploma volt. 1320-ban a falut Ösvénynek nevezték. 1322-ben a nevek még két különálló falut jelöltek, de a későbbiekben csak az Ösvény név maradt használatban. 1552-ben a falu papja 3 forintot fizetett a követek számára.⁷⁴¹ Az utóbbi évek terepjárásain Ösvényt a Kertéssziget 6. sz. lelőhellyel azonosították. Az itt lévő Ösvény-halom tetején téglák és embercsontok jelezték a középkori templom és temető helyét. A lelőhelyen kevesebb Árpád-kori és ennél több késő középkori edénytörödékek fordultak elő. A lelőhely É-i szélé az Akasztó-érre támaszkodik. Ennek lehetett eredeti neve Ösvény.

⁷³⁴ Kovalovszki 1965. 178. (22. lelőhely)

⁷³⁵ Kovalovszki 1965. 178. (19. lelőhely); RégFüz 23 (1970) 70; Juhász Irén jelentése: MMM RégAd 605/1970. Juhász Irén 2002. április 15-i szóbeli közlése szerint alaprajz nem készült.

⁷³⁶ Kovalovszki 1965. 177–178, 182. (16. lelőhely); Györffy 1987. 510. Kovalovszki Júlia 2002. április 15-i szóbeli közlése szerint alaprajz nem készült.

⁷³⁷ Bvmt II. 240–241; Cs I. 653; GyO 322.

⁷³⁸ Bvmt II. 240, III. 260; Csvmt I. 296, 450; Jankovich 1991. 196–198; MR'I 10. 180–181, 427–429, 441. (2/81–82, 5/12–13, 34. lelőhely)

⁷³⁹ MRT 8. 363, 367–368. (7/110. lelőhely) – l. a megfelelő címszavaknál!

⁷⁴⁰ BO I. 64; Bvmt II. 258–259; MRT 6. 100; Györffy 1987. 505, 511.

⁷⁴¹ Bvmt II. 258–259; MR'I 6. 100; Györffy 1987. 505, 511.

A vízfolyás É-i partján, a 6. sz. lelőhellyel éppen átellenben van az 5. sz. lelőhely. Ezen késő középkori leletanyagot nem találtak, az Árpád-kori edénytöredékek száma viszont jelentős volt.⁷⁴² Lehetséges, hogy az Árpád-korban jelentős Enyed falu az ér É-i oldalán (5. lelőhely) feküdt, s az Árpád-kor végén a D-i parton kialakuló új települést (6. lelőhely) nevezték el az itt lévő Ösvény-érről. Ebben az esetben Enyed Szent Mihály tiszteletére szentelt temploma az 5. sz. lelőhelyre esik, a 6. sz. lelőhelyen megfigyelt templom pedig későbbi építésű.

Ötszegűegyház. 1456: Wrzegweghaz, 1525: Evthzegew.⁷⁴³

Az Árpád-korban elpusztult falu Orosháza környékén fekhetett, de helyét pontosan nem ismerjük. Lehetséges, hogy Békés megye területére esik. Neve többek szerint egykori templomának alakjára vagy tornyára utal.⁷⁴⁴ Ez azonban az Árpád-kori templomok eddig megismert délkelet-magyarországi alaprajzai alapján alig hihető.

Panasz(Mező-). 1214: Ponoz, 1332–1337: Mezeupaz, Mezepannasi, Mczevpanaz, Meseupanas, 1342: Panaz.⁷⁴⁵ 1332–1337 között István, Miklós és Marcus nevű papjai évi 5 ill. 8 garas pápai tizedet fizettek. Helyét Szalontától ÉNy-ra, s Gesztől DK-re teszlik, így a mai országhatáron belülre is eshet.⁷⁴⁶

Pázmány. 1299: Paznan, 1310: Paznad, 1326: Paznan, 1332–1337: Pazman/Paznan, 1407:

Paznad, 1413, 1470, 1472, 1537, 1552, 1564, 1571, 1588, 1590, 1634, 1643, 1656.⁷⁴⁷

1334–1335-ben és 1337-ben István, György és János nevű papjai évi 5 garast fizettek. 1413-ban a templom Szent György tiszteletére volt szentelve. 1552-ben a papnak 3 forint kötelezettsége volt. Temploma 1571-ben is állt. 1634-ben református papja Barsi Lőrinc volt.⁷⁴⁸ A falu helyét a Füzesgyarmat 36. sz. lelőhellyel azonosították. 1910-ben Szeghalmi Gyula a falu templom körüli temetőjét találhatta meg.⁷⁴⁹

Peterd. (1330): Peturd.⁷⁵⁰

Egyetlen említése idején már elhagyott falu lehetett: temploma irányjelzőként szerepelt Torda határjárásánál. A hagyomány szerint a templom tégláit a csökmői templom tornyába építették be 1780–1796 táján. A templom romjait egy 1815. évi térképen is feltüntették.⁷⁵¹ A Békés és Hajdú-Bihar megye határán fekvő falu templomhelyét a Kutas-ér K-i partján 1986-ban és 1988-ban tártuk fel. A templom egyhajós, félköríves szentélyű, 10,75 m hosszú és 5,45 m széles volt. A szentély 15°-kal tért el a K-i iránytól észak felé. A hajónál 85–95 cm, a szentélynél pedig 70–80 cm széles, lefelé szűkülő, lekerekített sarkú alapozási árkába sárga agyagot döngöltek (30. kép). Az épületen belül sírok nem voltak, a templom körüli temetőből pedig (1986, 1988, 1994-ben) 75 sírt bontottunk ki. A sírleletek között S végű hajkarikák, gyűrűk, Könyves Kálmán és III. Béla kori érmek vannak. Egymásra temetés alig fordult elő.⁷⁵²

⁷⁴² MRT 6. 99–101. (6/5, 6/6. lelőhely)

⁷⁴³ Bvmt II. 246, 260, 313; pontatlan kiadás: BO I. 148. – I. Györffy 1965. 226, 19. j!

⁷⁴⁴ Bvmt I. 38, II. 260; Györffy 1965. 226–227; Kovalovszki 1965. 183.

⁷⁴⁵ Cs I. 619; Györffy 1987. 651.

⁷⁴⁶ MV I. 47, 59, 68, 82, 87; Cs I. 619; Györffy 1987. 586, 651.

⁷⁴⁷ Bvmt II. 261–263; Cs I. 654; MRT 6. 88–89; Györffy 1987. 511–512.

⁷⁴⁸ MV I. 70, 76, 88; Bvmt II. 263; MRT 6. 88–89; Györffy 1987. 500, 511–512.

⁷⁴⁹ MRT 6. 88–89. (5/36. lelőhely)

⁷⁵⁰ Bvmt II. 264; Györffy 1987. 512, 515.

⁷⁵¹ Osváth 1875. 299, 302; Bvmt I. 180–181, II. 264; MRT 6. 177, 74. t. (11/227. lelőhely); Györffy 1987. 512, 515.

⁷⁵² RégFüz 40 (1987) 92; RégFüz 48 (1997) 79.

Peterd(Körös-). 1332–1337: Peched/Peturd/
Peterd, 1426: Peterd, 1485, 1489, 1510: Ke-
respetherd, 1526.⁷⁵³

1332–1337 között Miklós és István nevű
papjai évi 10 garas pápai tizedet fizettek. A
faluhelyét legutóbb a Biharugra 7. sz. lelő-
hellyel azonosították, de a templom pontos
helyéről nincs információ.⁷⁵⁴

Pitvarosegyház. 1403: Pythwaruseghaz, 1506:
Pythwaros, 1510: Pythwaros, 1512: Pythwa-
rosthalek.⁷⁵⁵

Neve talán egykori temploma alakjára utalt.
Helyének azonosításakor felmerült az Örmény-
kút 110. sz. lelőhely, de egyértelműen
nem lehetett ahhoz kötni.⁷⁵⁶

Póhalom. 1321: Aprohalmhaza, 1381: Apró-
halmhaza, 1420: Pohalom, 1425: Póhalum,
1433: Approhalumeghaza, 1439: Aprohalum-
eghaza, 1480: Pohalom, 1507, 1525, 1520,
1552, 1564, 1571, 1584.⁷⁵⁷

Eredeti neve (Apróhalomegyháza) Árpád-
kori templomára utalhat. 1552-ben papja 2
forintot fizetett, de templomát még 1571-
ben is említették. 1733-ban úgy emlékeztek,
hogy a templomot a törökök rombolták le,
építőanyagát pedig a túri reformátusok saját
templomuk építéséhez hordták el. A temp-
lom helyéről a XIX. században is többen tet-
tek említést, legutóbb pedig a felszínen je-
lentkező téglatörmelékek és embercsontok
alapján a Gyoma 157. lelőhelyre lokalizálták.
1935-ben megbolygatták maradványait, 1953-
ban pedig Zalotay Elemér a templom K–Ny-i
irányú alapfalait figyelte meg, s méretét a ka-
szaperihez hasonlította.⁷⁵⁸

Pusztaföldvár, Nagytatársánc. A sánc legma-
gasabb pontján ismeretlen nevű Árpád-kori
faluhely temploma állt. A település helyén késő
középkori leletanyag nem fordult elő.⁷⁵⁹ Sze-
remlei S. a lelőhelyet a középkori Szőlős fa-
luval azonosította, de a felszíni – kizárólag
Árpád-kori – leletanyag Szőlős késő közép-
kori említéseinek ellent mondott.⁷⁶⁰ A Sze-
remlei S. által Szőlősnél ismerttetett ásatást
így e lelőhellyel kapcsolatban kell idéznünk.
1895-ben Varga Antal a sánc É-i kapuja mel-
letti partos magaslaton „az elszórva heverő
tégla és kőtörmelék” által jelzett helyen kez-
dett ásatást. Kisebb mélységben téglá- és
márványdarabok kerültek elő, majd ezek alatt
megtalálták a „keményre furkózott” agyag-
alapot (31. kép). A mindenütt előforduló,
szétszórt embercsontok mellett, az épület
K-i oldalán, bolygatatlan sírokat is megfigyel-
tek. A sírleletek közül III. István, III. Béla
és Imre király pénzei érdemelnek külön em-
lítést.⁷⁶¹ A közölt alaprajz viszont, alakja és
É–D-i tájolása miatt, szokatlan a középkori
templomok alaprajzai között, s bizonyosan
pontatlan megfigyelés és felmérés eredmé-
nye. Az oklevelek és a környéken előfordu-
ló templomhelyek adatait egybevetve nem
zárható ki, hogy e lelőhely azonos a Kasza-
per környékén a XV. században már pusztá-
ként emlegetett Verescegyház nevű faluval.⁷⁶²

Pusztakondoros. 1498: Pwzthapandaras, 1506:
Pwzthakondoros, 1510: Pwzthakondoros.⁷⁶³

A települést a Hunya 27. sz. lelőhelyre loka-
lizálták. Egy itt lévő magas kiemelkedésről
elképzeltető, hogy esetleg a faluhely templomát
rejtje magában. A gyűjtött leletanyag nagyobb

⁷⁵³ Jakó 1940. 319; Györfy 1987. 654.

⁷⁵⁴ MV I. 44, 56, 63, 71, 79, 85; Györfy 1987. 586, 654;
MRT 6. 18–19. (1/7. lelőhely)

⁷⁵⁵ Bvmt II. 264; Cs I. 735; GyO 6, 42, 57; MRT 8. 368.

⁷⁵⁶ Kiss 1988. II. 353; Bvmt I. 38; MRT 8. 363, 368. (7/110.
lelőhely)

⁷⁵⁷ Bvmt II. 264–267; Cs I. 648; Hnt 114–115, 109. j; MRT 8.
239; Györfy 1987. 502.

⁷⁵⁸ MRT 8. 238–239. (4/157. lelőhely)

⁷⁵⁹ Kovalovszki 1965. 180, 185. (40. lelőhely). Leírásában a
templomot a sánc ÉNy-i végére helyezte, térképmellékletén
ugyanakkor a sánc K-i, DK-i részén jelölte. A térkép a pon-
tos.

⁷⁶⁰ Kovalovszki 1965. 182.

⁷⁶¹ Hmvt II. 435–437. Az alaprajz közölve uo. 435, 42. kép.

⁷⁶² L. a Verescegyház I. címszót!

⁷⁶³ Bvmt II. 271; GyO 42, 57; MRT 8. 292.

része Árpád-kori, kisebbik hányada pedig késő középkori.⁷⁶⁴

Püski. 1329: Pyspuky, 1332–1337: Pyskupy, Pyspuky, Pyspuki, 1406: Pysky, 1426: Eghazaspysky, 1494, 1521, 1544, 1552, 1588, 1604.⁷⁶⁵
1332–1333-ban, 1335-ben és 1337-ben Mihály és István nevű papja évi 3 garast fizetett. 1406-ban temploma Szűz Mária tiszteletére volt szentelve. A templom helyét a XIX. században is ismerték. Legutóbb a falu területét a Körösnagyharsány 2. sz. lelőhellyel azonosították.⁷⁶⁶

Rotyma. 1506: Kothyna, 1525: Rothyma.⁷⁶⁷
1525-ben templomának helyét is említették. Maradványaira már csak a Békéscsaba és Újkígyós határvonalán található pelyvás anyagú téglák és kiszántott embercsontok utalnak.⁷⁶⁸

Sámson. 1446: Samson, 1455: Samsony, 1456: Sampson, 1463: Samson, 1530, 1539, 1549, 1555: Samsom, 1564, 1647: Sámson, 1663: Sámson.⁷⁶⁹
Templomának maradványából sok téglát kiástak az 1860-as években. Helyén 1953-ban Olasz Ernő végzett leletmentést. Megállapítása szerint a terméskőből és téglából készült alapfalakból már csak egy köbméternyi maradt meg. A többbrétegű temetőben feltárt 20 sírból Árpád-kori és késő középkori leletek kerültek elő.⁷⁷⁰

Sándoregyház. 1470: Sandoreghaz.⁷⁷¹

Egyetlen okleveles előfordulása Simasziget pusztájaként említette. Az egyházas falu már az Árpád-korban elpusztulhatott. Helyét a korábban a középkori Sima falunak meghatározott, Dévaványa 144. sz. lelőhelyre azonosították. Itt egy kisebb kiemelkedésen sok terméskődarab és téгла utalt a templom maradványaira.⁷⁷²

Sarkad. 1138: Surcudi, 1226: Surcud, 1332–1337: Sarkad/Gargad/Garkad, 1453: Sarkad, 1487: Sarkaad, 1509, 1552, 1562, 1585, 1595, 1620, 1687.⁷⁷³

Pucr nevű papját már 1226-ban említették. 1332–1337 között László, Péter illetve Tamás pap évi 10, 14 és 15 garast fizetett pápai tizedbe. 1552-ben Dévay Bíró Mátyás is megfordult Sarkadon, s ez arra utal, hogy ekkor már egyháza református volt. A egyház birtokában lévő egyik aranyozott ezüst pohárra az 1638-as évszámot vészték. 1687-ben a hajdúk feldúlták a templomot, és szétszórták az ott ládában őrzött okleveleket. Prédikátora ekkor Kis-Marjai nevezetű volt. Fennmaradt egy 1707–1708. évi térképvázlat is Sarkadról, melyen a templomot sáncok közt ábrázolták. A XVIII. századi református úrasztali készlet egyes darabjain 1714, 1721, 1723, 1736, 1747-es évszám volt olvasható. A településen új temetőt csak 1764-ben nyitottak. (Lehetséges, hogy addig a templom körüli temetőt használták.) 1765-től vezették az egyház anyakönyveit. 1767-ben fából, 1795–1797 között pedig kőből építettek a templomhoz tornyot. Állítólag a templom alapzata téglából volt, s az új toronyban sokáig a „régí” harangot használták.⁷⁷⁴

⁷⁶⁴ MRT 8. 291. (5/27. lelőhely)

⁷⁶⁵ Jakó 1940. 324; MRT 6. 123–124; Györffy 1987. 656.

⁷⁶⁶ MV I. 47, 59, 73, 87; Jakó 1940. 324; Hnt 67, 69; MRT 6. 123–124. (8/2. lelőhely); Györffy 1987. 587, 656.

⁷⁶⁷ GyO 42; Jankovich 1991. 199.

⁷⁶⁸ MRT 10. 197. (2/154. lelőhely); MRT IV/4. Újkígyós 251. lelőhely.

⁷⁶⁹ Csmvt II. 525; Hmvht II. 410.

⁷⁷⁰ Hmvht II. 412; Olasz 1956b. 212–215; Kovalovszki 1965. 180–181. (45. lelőhely); RégFüz 23 (1970) 76.

⁷⁷¹ BO II. 85.

⁷⁷² MRT 6. 61–62. (3/144. lelőhely); Hnt 112, 71. j.

⁷⁷³ VR 289; Márki 1877. 6, 55, 71, 73; Rác 1880. 228–231; Cs I. 621; Jakó 1940. 333; Györffy 1987. 659.

⁷⁷⁴ VR 289; MV I. 51–52, 66, 75, 81, 88; Györffy 1987. 587, 659; Márki 1877. 55, 73–75, 82, 134, 173–174; Rác 1880. 229; Veress 1928. 2–3.

A templommal kapcsolatos említések tehát a XVII–XVIII. században folyamatosak, s az épület életében nagyobb elhagyatottságról nem beszélhetünk. Több közvetett adat utal így arra, hogy a középkori templom a mai református templom helyén állt. Ezt az is megerősíti, hogy az 1960-as évek táján a mai református templom környékén épülő házak alapozásakor számtalan embercsontot találtak.⁷⁷⁵

Sarkadkeresztúr 5. lelőhely, Egyház mögött. Az Árpád-kori településre és annak templomhelyére régészeti terepbejárás során találtunk 1995-ben (48. kép), s a mélyszántásban pontosan kirajzolódó falak helyén még ez évben elvégeztük a leletmentő ásatást. Napvilágra kerültek a falu egyhajós, négyszögletes szentélyű, 10,95 m hosszú, 6,15 m széles templomának megmaradt alapfalai. A szentély 1,5'-sal tért el a K-i iránytól észak felé. A falak szélessége 62–78 cm között változott, a Ny-i fal belső oldalán pedig karzattartó alapozását találtuk. Különlegessége az alaprajznak a hajó alapfalának a karzattartó alapozáshoz igazodó két-két kiszélesedése, amelyek falpillérek helyét jelölhetik (32. kép). A főfalak alapozása döngölt földrétegekből készült, melyek tetején törött téglákból rakott, gyenge habarcsba ágyazott téglasorok is megmaradtak. A sekélyebb karzattartó alapozása ezzel szemben ömlesztett, aprólékosan összetört tégl- és mészkődarabokból állt, amelyek alatt szintén döngölt földréteg került elő. A templomhelyen talált téglák leggyakoribb mérete 28–29 x 16–17 x 3,5–5,5 cm volt. Idomtégglák, faragott kövek darabjai a karzattartó alapozásából is előkerültek, tehát az építéstörténetben fölvetődik egy belső átalakítás, megújítás lehetősége. A templom körüli temetőből 14 sír került napfényre,

közülük az egyik téglakeretes volt. A leletanyag kizárólag Árpád-kori tárgyakból állt, ez is igazolja, hogy a XI–XII. századi építésű templom és a körülötte nyitott temető használata még az Árpád-kor folyamán lezárult.⁷⁷⁶

Sekrestyésegyháza. 1456: Secrestyeseghaza, 1458: Segresthezes.⁷⁷⁷

Templomára neve utal. Helyét Csanádapácától D-re, egy régi vízmeder É-i partján lévő, Árpád-kori előzményű késő középkori faluhellyel azonosították. Kovalovszki Júlia szerint Bálint Alajos nemcsak Apáca falu helyén, hanem e falu templom körüli temetőjében is végzett leletmentő ásatást.⁷⁷⁸

Sikkony. Középkori oklevelekben nem fordul elő ilyen nevű település, de a névvel valószínűleg kapcsolatba hozható a Várad Regestrumban kétszer szereplő békési várjobbágy: Sycund/Sicund. 1525-ben erdő neve volt Sykondzeg. Lehetségesnek tartják ebből, hogy e névalakok mögött egy Árpád-kori település neve rejlik. A település a Békéscsaba 89–92. lelőhelyekkel azonosítható. A 92. sz. lelőhelyen 1956-ban Kovalovszki Júlia egy Árpád-kori templom helyét is megállapította.⁷⁷⁹

Sima I. 1323: Syma, 1325: Syma, 1330: Syma, 1332–1337: Syma, 1390, 1435, 1454, 1508, 1520, 1552, 1564, 1571, 1623.⁷⁸⁰

1332-ben és 1336-ban János nevű papja évi 6 garas pápai tizedet fizetett. 1390-ben a faluban két kőtemplom állt, közülük az egyik fedetlen volt. 1552-ben a papnak 3 forintot

⁷⁷⁶ Szatmári 1997. 345–379.

⁷⁷⁷ BO I. 78; Bvmt II. 277; Csvmt II. 528. Az 1458. évi említést Csánki Dezső a Csákokégyesre vonatkozó adatok közé tette (Cs I. 651).

⁷⁷⁸ Miklya 1962. 12; Kovalovszki 1965. 179. (28. lelőhely)

⁷⁷⁹ VR 230, 291; Kristó 1970. 24–25; Jankovich 1991. 199–200; MRT 10. 183–184. (2/92. lelőhely)

⁷⁸⁰ Bvmt II. 277, 282; Cs I. 654; Györffy 1987. 512; MRT 10. 121–122.

⁷⁷⁵ Medgyesi Pál szóbeli közlése. Juhász Irén 1971-ben a középkori település helyét a máitól Ő-ra lévő, Papföld nevű határrészre lokalizálta (Juhász 1971. 159).

kellett volna fizetnie.⁷⁸¹ Az egyik templom emlékét az Endrőd határában lévő Egyház-halom neve őrizte meg. A halom tetején sok embercsont és téglatörmelék hevert.⁷⁸²

Sima II. Okleveles említései megegyeznek az előzővel. Szétválasztásuk oka, hogy 1390-ben a faluban két templomot említettek.⁷⁸³ A terepjárásokon megállapították, hogy Sima falu az Árpád-korban az Endrőd 1. sz. lelőhelyen fekhetett, míg a késő középkor időszakában kissé nyugatabbra, az Endrőd 5. sz. lelőhely területére költözött. Középkori templomra utaló jelenségeket azonban csak az előbbi lelőhelyen lehetett megfigyelni.⁷⁸⁴ Az okleveles adatok és a terepjárási megfigyelések összevetéséből arra is gondolhatunk, hogy 1390-ben még mindkét lelőhelyet értették a falunév alatt, s az 1. sz. – részben vagy egészében már elhagyatott – lelőhelyen állt a pusztulófélben lévő, fedetlen egyház, az 5. sz. lelőhelyen pedig a nemrégiben felépített, használatban lévő templom.

Sóstóegyháza. 1466: Sostoeghaza.⁷⁸⁵

Elképzelhető, hogy a Sóstó Ny-i partján lévő Árpád-kori faluhellyel azonos, bár itt a templom helyét pontosan nem sikerült megállapítani, mert tégladarabok több helyen is voltak a lelőhely területén.⁷⁸⁶

Szarvas. 1284: Zorwossholm, 1285: Zoruoshalm, 1290: Zorvosholm, 1461: Zarvas, 1469: Szarvashalom, 1472: Szarvas, 1532: Szarvas, 1552, 1562, 1594, 1597, 1646, 1658, 1685.⁷⁸⁷

Középkori források nem szólnak a település templomáról, annak létére csak közvetett adataink vannak. A Dilich-krónika 1600. évi kiadásának egyik képe például a palánkon belül szögletes alaprajzú tornyot is feltüntet, amely Jankovich Dénes szerint középkori templom maradványát is jelentheti. Markovics Mátyás a XVIII. század közepén ugyanis feljegyezte, hogy a templom a palánkon belül, a vár közepén áll. Ezt a templomot (mai neve Ótemplom) 1729-ben építették „durva téglákból”. Petik Ambrus is úgy tudta, hogy a sáncon belül lévő templomot egy régi helyébe építették. Az Ótemplom helyén lévő középkori templomra azonban határozott bizonyítékaink nincsenek.⁷⁸⁸

Szarvas 87. lelőhely, Podani-tanya. A lelőhelyen a XX. század első felében egy kápolna állt. Helyén 1956-ban Kovalovszki Júlia leletmentő ásatás alkalmával Árpád-kori sírokat tárt fel, s feltételezte, hogy azok templom körüli temetőből valók. A legutóbbi terepjárások során azonban azt állapították meg, hogy a lelőhelyen állt kápolnának középkori előzménye nem lehetett. A kérdést ezek után csak ásatás döntheti el.⁷⁸⁹

Szeghalom. (1067): Scegholm, (1200): Zeguholmu, 1221: Sceguholm, 1222: Zigholm, 1258: Zugholm, (1330): Zugholm, 1332–1337: Zeghalm/Zughalm/Zeghal/Zeghalmensi, 1398, 1405: Zeghalm, 1480: Zekhalom, 1483: Zwg-halom, 1492, 1511, 1552, 1555, 1571, 1588, 1642, 1686.⁷⁹⁰

A szeghalmi egyház korai eredetére utal, hogy Szeghalom talán már a XI. században esperesi székhely lett. 1222-ben az esperes nádányi alesperesét említették, de a szeghalmi esperes csak 1319-ben tűnt fel. 1222-ben a településnek Beliamin volt a papja. 1332–1337

⁷⁸¹ MV I. 50, 84; Bvmt I. 178, II. 278, 282; Györffy 1987. 500, 512.

⁷⁸² MRT 8. 121–122. (3/1. lelőhely)

⁷⁸³ Bvmt I. 178, II. 278; MRT 8. 121.

⁷⁸⁴ MRT 8. 121–122, 124. (3/1, 3/5. lelőhely)

⁷⁸⁵ Csvmt II. 533. (Sostoeghaza); Hmvht II. 416; Hnt 121, 190. j.

⁷⁸⁶ Kovalovszki 1965. 179, 182. (32. lelőhely)

⁷⁸⁷ BO I. 69, 85, 91, 153; Bvmt II. 286–288; Györffy 1987. 513.

⁷⁸⁸ MRT 8. 397–403, 408. (8/25a, 8/25c, 8/25h. lelőhely)

⁷⁸⁹ Kovalovszki 1960. 33–35; MRT 8. 435. (8/87. lelőhely)

⁷⁹⁰ Bvmt II. 291–293; Cs I. 654–655; MRT 6. 159–160; Györffy 1987. 513.

között egy év kivételével György, Valentinus ill. ismét György nevű papja évi 7 (egyszer 3) garas pápai tizedet adott. Ugyanekkor két év kivételével a Jakab nevű esperes egyszer 17 garast, kétszer fél márkát s egyszer egy márkát fizetett.⁷⁹¹ A templomot 1370-ben is említették. 1552-ben plébánosa igen gazdag lehetett: 5 forintot fizetett a követek számára. Temploma 1571-ben szerepelt az egyik defterben. Az egyház tulajdonában volt egy 1630-as évszámmal ellátott óntányér is. 1733-ban a templom régiségéről s a templom körüli temetőről készítettek feljegyzést.⁷⁹² Közvetlen adatunk ugyan nincs rá, de nagyon valószínű, hogy a XVIII. században épült templomot a középkori előzménye helyén emelték, s itt áll a mai református templom is. 1936-ban csontvázak kerültek elő innen.⁷⁹³

Szeghalom 15. lelőhely, Kettős-halom. A lelőhelyen lévő magasabbik halom tetején embercsontok és téglatörmelék borították a terepjárás idején a felszínt, a környéken pedig Árpád-kori edénytöredékeket lehetett gyűjteni. A lelőhely feldolgozásánál templomra ugyan nem utaltak, de a leletkörülmények alapján a halom tetején egy Árpád-kori templom feltételezése talán megengedhető.⁷⁹⁴

Szeghalom 33. lelőhely, Balkán-halom. A szeghalmi lelőhelyek sorában is szereplő, 8 m relatív magasságú és 100 m alapátmérőjű halom tetején 1949-ben Bereczki Imre koponyákat, embercsont-töredékeket és épülettörmelékét figyelt meg. Az 1970-ben végzett terepjáráskor templomhelyre utaló jelenségeket nem rögzítettek, s a lelőhely a to-

pográfiai kötet templomhelyeinek sorában sem szerepel.⁷⁹⁵ 1995-ben a halom tetején ismét embercsontokat szántottak ki, s a bejelentést követően elvégzett helyszíni szemle (a sok embercsont és tégladarab) megerősítette és egyértelművé tette a templomhelyre utaló korábbi megfigyeléseket: a halom tetején olyan Árpád-kori eredetű templom állt, amelyet a késő középkorban már nem használtak. A templomhoz tartozó település is elnéptelenedett még a XIV. század előtt.⁷⁹⁶

Szeghalom 168. lelőhely, Koplaló-kert, Donkanyar. A lelőhely legmagasabb részén sok téglatörmelék lehetett megfigyelni a terepjárások során, s kevés embercsont is előkerült, Árpád-kori leletanyag kíséretében. 1919-ben csontvázat találtak ugyanitt. A fentiekből Árpád-kori templomra lehet következtetni.⁷⁹⁷

Székegyház. 1450: Zekeghaz, 1560: Zekeghaz.⁷⁹⁸

Templomára neve utal. Hasonló nevű pusztát a XVIII. században is emlegettek Tótkomlóstól DNy-ra.⁷⁹⁹ Helye talán Békés megye területére esik.

Szénásegyház. 1403: Zenaseghaz, 1479: Zenas, 1552, 1553: Zynas, 1559: Zenas, 1560: Zenas, 1561: Zenas, 1574.⁸⁰⁰

1552-ben papjára 3 forintot vetettek ki. 1553-ban a plébános Blasius volt. 1733-ban a templom alapjaiban fel volt dűlve, s építőanyagáról úgy tudták, hogy azt a törökök építkezésre használták fel.⁸⁰¹ Az egykori Szénás-ér ma már kiszáradt medrének nyuga-

⁷⁹¹ VR 282; MV I. 48, 50, 53, 62, 70, 76–77, 84–85, 88; Bvmt II. 292; Györffy 1987. 500, 513.

⁷⁹² Haan 1870. 296; BO I. 283; Implom 1971. 9–10; Bvmt I. 181, II. 292; MRT 6. 160.

⁷⁹³ Haan 1870. 297; Bvmt II. 298; MRT 6. 159–160. (11/103. lelőhely)

⁷⁹⁴ MRT 6. 144. (11/15. lelőhely)

⁷⁹⁵ MRT 6. 146–147. (11/33. lelőhely)

⁷⁹⁶ Szatmári Imre helyszíni szemléje, 1995. március 21.: MMM RégAd 2150/1995.

⁷⁹⁷ MRT 6. 168. (11/168. lelőhely)

⁷⁹⁸ Bvmt I. 302, II. 299, 328; Cs I. 702.

⁷⁹⁹ Bvmt II. 299; Cs I. 702.

⁸⁰⁰ GyO 6, 216–217, 289, 318, 348, 435; Bvmt II. 300–303; Cs I. 735.

⁸⁰¹ Bvmt II. 301; GyO 216; BO I. 280; Kristó 1981. 194.

ti partján, de nem a part legmagasabb részén, hanem közel a mederhez, 1994 nyarán előbb régészeti terepbejárás során sikerült azonosítani, majd ásatással feltárni a középkori falu templomának alapjait (33. kép). Ez eredetileg egyhajós, dögölt alapozású, félköríves szentélyű, 10,45 m hosszú, 6,95 m széles épület volt. Szentélye 1,5'-sal tért el a keleti iránytól észak felé (33. kép 1). A második építési periódusban az épületet déli irányban kiszélesítették, a szentélyt és a nyugati zárófalat pedig egy-egy támpillérral erősítették meg. A templom hossza nem változott, viszont a szélessége a bővítés után 9,7 m lett. A bővítmény külső hossza 10 m volt, alapozását ezúttal is dögöléssel készítették (33. kép 2). A templom építésének ideje a XI–XII. századra határozható meg, az átalakítását pedig a XIV–XV. századra tehetjük. A templom körüli temetőt széles és mély árok vette körül, melyet a temető megtelte után betemettek, majd újabb körárkot ástak. Összesen 88 sírt tártunk fel. Az előkerült leletek között lévő két ezüst- ill. bronzkarika Árpád-kori lehet, a leletanyag többi része pedig késő középkori.⁸⁰²

Szentalbirt. 1418: Zenthalbirt, 1498.⁸⁰³

Nevét temploma védőszentjéről kaphatta. A XV. században már pusztá.⁸⁰⁴ Helye azonosíthatatlan.

Szentandrás. 1297: cccl. B. Andree, 1329: Zenthonduryas, Zenthandreas, 1330: Zenthandreas, 1377, 1391, (1436): Zentandras, 1463: Zenthandoryas/Zenthandras, 1466: Zenthandras, 1512, 1535, 1552, 1575, 1596, 1608, 1648, 1666, 1683.⁸⁰⁵

A település a nevét egyházának védőszentjéről kapta. 1297-ben temploma magányosan

állt. 1552-ben papjának 3 forintot kellett fizetnie. 1569-ben a pap Baki György, 1656-ban Czégényi Miklós, 1666-ban pedig Szokolai János volt.⁸⁰⁶ 1727-ben a reformátusok a régi templomot befedték. 1733-ban az omladozó templomot még mindig a kálvinisták használták. 1736-ban a templomban látszó falfestményekből ítélve úgy következtettek, hogy a templom valamikor a katolikusoké lehetett. 1746-ban e régi templomot elvették a reformátusoktól, s azt az új katolikus tulajdonosok 1784-ben kibővítették. Ekkor tüntethették el a középkori épületet. Feltételezhető tehát, hogy a középkori templom a mai r. k. templom helyén állt, s a jelenlegi épületet talán a régi falak felhasználásával emelték.⁸⁰⁷

Szentbenedek. 1403: Zenthbenedwk, 1418: Zenthbenedek, 1511, 1526, 1542, 1556, 1561: Zenth Benedek.⁸⁰⁸

Neve temploma védőszentjére utal.⁸⁰⁹ A település helyét Implom József azonosította, s 1936-ban templomát is feltárta (34. kép).⁸¹⁰ A hitelesítő ásatást 1985–1986-ban végeztük el (57. kép). A templomnak két építési periódusa volt (35. kép).

I. periódus (35. kép 1). Először kicsiny, egyhajós, zömök templomot építettek, melynek szentélye belül patkóívesen záródott. Hossza 10,25 m, szélessége 6 m, a hajó alapfalainak szélessége 125 cm, a szentélyé pedig 90 cm volt. A szentély 4'-sal tért el a K-i iránytól dél felé. Alapozása 5–10 cm vastag dögölt földrétegek és téglasorok váltakozásával készült. Legalulra 35–40 cm-es földréteget dögöltek. A templom falát téglából építhették. Több vakolatos tégladarab arról

⁸⁰² Szatmári 1996c. 7–97.

⁸⁰³ BO I. 47; GyO 10; Bvmt II. 235, 305.

⁸⁰⁴ Bvmt II. 305.

⁸⁰⁵ BO I. 12–14; Bvmt II. 107, 204, 305–309; Cs I. 647; Csvmt I. 450; Györffy 1987. 513.

⁸⁰⁶ Bvmt III. 260, 306, 308; Csvmt I. 296, 450; Györffy 1987. 513; Kiss 1988. I. 185, II. 554.

⁸⁰⁷ BO I. 283; Bvmt II. 309–310; GyO 478; Cs. Szabó 1989. 621–622; MRT 8. 94–95. (1/90. lelőhely)

⁸⁰⁸ Bvmt II. 311–312; GyO 6, 10, 327.

⁸⁰⁹ Kiss 1988. II. 555.

⁸¹⁰ Békés 1936. aug. 23, szept. 13; Implom 1940. 51. Az alaprajz közölve: Scherer 1938. 39; Szatmári 1996a. 42.

árulkodott, hogy a falakat fehérre meszelték, s valószínűleg ki is festették.

II. periódus (35. kép 2). Később a templomot Ny-i irányban kibővítették, s az új épületrész sarkain egy-egy támpillért emeltek. A templom hossza ekkor 15,5 m, szélessége pedig 6,1–6,3 m lett. A régi és az új falak csatlakozásánál a korábbi periódus alapozását is újjal helyettesítették, a falak tartósabb kötése érdekében. A bővítmény alapozási mélysége megegyezett a korábbi periódusával, de a 85–100 cm széles alapozási árokban itt 10–15 cm vastag habarcsos téglatörmelékkel találtunk a 4–8 cm-es döngölt földrétegek között. Legalulra téglatörmelékkel terítették.

A templom körüli többretegű temetőből 1936-ban legalább 15 sír, 1985–1986-ban pedig 25 sír került elő. Egyértelműen korai sírlelet egyikben sem volt, a faluhelyen viszont igen sok Árpád-kori edénytöredék gyűjtethető.⁸¹¹

Szentetornya. 1456: Zenthethornya, 1463: Zenthethornya, 1471, 1477, 1512, 1536, 1552, 1563, 1593.⁸¹²

1552-ben papja 3 forintot fizetett. 1569-ben a pap Kállai Sebestyén volt. 1733-ban azt jegyezték fel, hogy a régi egyház tégláit a vásárhelyiek hordták szét. Az egykori falut nem tudjuk helyhez kötni.⁸¹³ Talán Békés megye mai területére esik.

Szentetornya, Eötvös-major. Terepbejárás alkalmával Árpád-kori és késő középkori falu nyomait fedezték fel ezen a lelőhelyen. A templom helyét egy partvonulat legmagasabb részén, a meder partján lehetett megfigyelni. Két hosszanti fala egymástól 6–7 m

távolságra látszott.⁸¹⁴ Oklevelekben említett középkori falvak egyikével sem azonosították, meglehet, hogy Szentetornya épp itt fektült.

Szentgyörgyegyháza. 1214: S. Georgii, 1323: Theked, 1433: Thekede ghaza alio vocabulo Zenthgurgeghaza.⁸¹⁵

Szent György tiszteletére szentelt egyházára a település neve utal. Helyét Füzesgyarmat környékére tették, de a terepjárásokon azonosítani nem lehetett.⁸¹⁶

Szentjános. 1418: Zentyanos, 1425: Senthianos, 1498.⁸¹⁷

Neve a templom védőszentjére utal. Helye azonos a Csárdaszállás 19. sz. lelőhellyel, ahol a templom maradványait még a XIX. században is számon tartották. 1958-ban Kovalovszki Júlia, 1962-ben pedig Olasz Ernő figyelte meg egy kurgán tetején a templom helyén előforduló téglákat, köveket s embercsonstokat. A környéken csak Árpád-kori cserepeket lehet találni.⁸¹⁸

Szentmargitegyháza. 1454: Zenth Margytheghaza.⁸¹⁹

Neve a templom védőszentjére utalhat. Helye azonosítatlan, Békés és Szolnok megye mai határa vidékén fekkhetett.⁸²⁰

Szentmihályegyháza I. 1321: Zenthmihaleghaza, 1381: Zenthmihaleghaza, 1398, 1433: Zenthmihaleghaza, 1479: Zenth Mihál.⁸²¹

⁸¹¹ RégFüz 39 (1986) 91; RégFüz 40 (1987) 99–100; Szatmári 1996a. 41–52. A hitelesítő ásátás során feltárt templom alaprajza közölve: Szatmári 1996a. 45.

⁸¹² Bvmt II. 312–314; Hnt 123, 225. j.

⁸¹³ Bvmt II. 314–315, III. 260; BO I. 282; Kovalovszki 1965. 183.

⁸¹⁴ Kovalovszki 1965. 177. (15. lelőhely)

⁸¹⁵ VR 189; Bvmt II. 317; Cs I. 655; Györffy 1987. 513.

⁸¹⁶ Bvmt II. 317; Kiss 1988. II. 558–559.

⁸¹⁷ BO I. 47; GyO 10; Bvmt II. 235, 318; MRT 8. 234, 274–275, 337.

⁸¹⁸ Kiss 1988. I. 307, II. 560; Palugyay 1855. 215; RégFüz 11 (1959) 42; RégFüz 16 (1963) 57; MRT 10. 383–385. (4/19. lelőhely)

⁸¹⁹ BO II. 70.

⁸²⁰ Kiss 1988. II. 563; Bvmt II. 278; MRT 8. 121–122.

⁸²¹ BO I. 99; Bvmt I. 221–222, II. 192, 199, 317–318; Cs I. 655; Györffy 1987. 514.

A település valószínűleg még az Árpád-kor végén elpusztult. Neve egykori templomának védőszentjére utal. A falu helyét a Körösladány 83–84. sz. lelőhelyen találták meg, temploma a 84. lelőhely dombján állt. Maradványait a halom tetején előforduló középkori téglák és embercsontok jelezték.⁸²²

Szentmihályegyháza II. 1454: Zentmihaleghaza, 1477: Zenthmihalwrthelcke.⁸²³

Neve szintén a falu templomának patrónusára utal. Feltételeken az Endrőd 88. sz. lelőhellyel azonosítható. Az ott gyűjtött Árpád-kori leletanyag azt bizonyítja, hogy a település még a XIII. században elpusztult. A templom helyén sok tégladarab, kő- és habarcsstörredék, valamint embercsont hevert.⁸²⁴

Szentmiklós(Körös-). Lásd Hén!

Szentmiklós(Mező-). 1461: Zentmiklos, 1498, 1508: Zenthmiklós, 1510, 1525: Zenthmyklos, 1552, 1556, 1561, 1564, 1632, 1665.⁸²⁵

Neve egyházának védőszentjére utal. Papja 1552-ben 3 forintot fizetett. A falunak és templomának helyét a XIX. században is számon tartották.⁸²⁶ Legutóbb a Békéscsaba 498. sz. lelőhelyen sikerült a templomhelyet azonosítani. Egy kisebb kiemelkedésen, sárga színű földben előforduló középkori, pelyvás anyagú téglák és közöttük embercsontok mutatták szétszántott maradványait.⁸²⁷

Szentmóric. 1403: Zenthmoroch, alia Zenthmoroch et tertia Zenthmoroch, 1404: Zenth-

moruch, aliae Zenthmoruch et tertiae Zenthmoruch.⁸²⁸

Nem lehet eldönteni, hogy ezen említések egyetlen falu három különböző részére, vagy három különböző településre vonatkoznak. Bizonyos azonban, hogy ebben az időben Gyulától különálló falut vagy falukat jelentettek. Az 1418. évi gyulai birtokok felsorolásában már nem találjuk nevét, így valószínű, hogy Gyulába olvadt.⁸²⁹ Az is elképzelhető, hogy a XVI. században emlegetett gyulai Szent Móric kápolna épülete a XIV. századi – vagy akár Árpád-kori eredetű – hasonló nevű falu plébániatemplomával volt azonos. Az elnevezés a templom védőszentjére utal.⁸³⁰

Szilasegyház. (1221): Scilos, (1274): Scylas, 1456: Zylaseghaz, 1463, 1476: Zylaseghaz, 1511, 1525: Zilaseghaz.⁸³¹

Az első két említés csak feltételeken azonosítható a későbbi oklevelekben említett faluval. Egyczésük esetén a település temploma 1274-ben Szent Imre tiszteletére volt szentelve.⁸³² Templomára azonban e nélkül is utal elnevezése. Szilasegyházát Szeremlei S. kellő megalapozottság nélkül a Kardoskút, Hatablaki kápolna nevű régészeti lelőhelyhez kötötte, de a falu helyét a későbbi kutatások során sem lehetett azonosítani az Orosháza környéki lelőhelyek egyikével sem.⁸³³ Ezért Varga A. 1894. évi ásatásának ismertetését – figyelembe véve az ugyanott végzett későbbi ásatások eredményeit is – Szilasegyházától elválasztva, a Kardoskút, Hatablaki kápolna címszóhoz kellett áthelyezni.

⁸²² Kiss 1988. II. 564; MRT 6. 114–115. (7/83, 7/84. lelőhely)

⁸²³ BO II. 70; Bvmt II. 66, 278; MRT 8. 121–122, 154.

⁸²⁴ Kiss 1988. II. 564; MRT 8. 122, 154, 158–159. (3/88. lelőhely)

⁸²⁵ BO I. 69; Cs I. 655; Bvmt II. 204, 228–229; Jankovich 1991. 200–201.

⁸²⁶ Bvmt II. 228; Hnt 31; Haan 1870. 239–240.

⁸²⁷ MRT 10. 294–295. (2/498. lelőhely)

⁸²⁸ GyO 6, 8.

⁸²⁹ BO I. 45–48; Bvmt I. 219, II. 140–141, 319.

⁸³⁰ L. a Gyula, Szent Móric kápolna címszót!

⁸³¹ BO I. 148; Bvmt II. 246, 268, 321, III. 96; Hmvht II. 432–433; Csvmt II. 581; Györffy 1987. 872.

⁸³² Györffy 1965. 226–227, 230; Györffy 1987. 872.

⁸³³ Hmvht II. 432–434; Kovalovszki 1965. 182.

Szőlős. 1456: Zewlews, 1488: Zewles/Zelevs, 1552: Mezew-Zewlews, 1553, 1560: Mezew-Zewlews.⁸³⁴

1488-ból Bálint nevű plébánosát ismerjük.⁸³⁵ A falu helye a Kovalovszki Júlia 39. sz. lelőhelyével azonosítható. A felszínen Árpád-kori és késő középkori leletanyagot találtak. Ugyanezt a lelőhelyet Szeremlei S. és Olasz E. tévesen a középkori Vercsegyházhoz kötötte.⁸³⁶ A Szeremlei S. munkájában Vercsegyházzal kapcsolatban leírt ásatást tehát Szőlőshöz kell áthelyeznünk.

1894-ben Varga Antal ezek szerint a Nagytatársánc „egyik nyúlványánál” Szőlős templomának alapjait tárta fel. Visszaemlékezésekből akkor úgy tudták, hogy néhány évtizeddel korábban a templom falai még 60–80 cm-rel a föld felszíne fölé emelkedtek. Az épület mészhabarcsta rakott terméskőből és téglából készült. A Ny-i és a D-i falszakaszokat elég jó állapotban találták meg, más-hol pedig a „furkózott földalap vezette a kutatókat” (36. kép). Az épületen belül és kívül igen sok bolygatott embercsontot találtak. A lelőhelyen előkerült leletek közül egy Árpád-kori érem és több késő középkori vaseszköz érdemel említést.⁸³⁷ A közölt alaprajz különös alakja bizonyára a feltárás hiányosságaival magyarázható. Alakja azt sejteti, hogy a templomnak csak a Ny-i, már a gótika jegyeit magán viselő, támpillérekkel megerősített bővítményét tárták föl, s K-i felét – a korábbi periódussal – nem találták meg. Ennek azonban a rajzról leolvasható méretek kissé ellentmondanak.

Tarcsa. 1221: Therecha, 1383: Tarcsa, 1447: Tarcha, 1469: Tarcha, 1472, 1479: Tarcha, 1520, 1552, 1562, 1620, 1648, 1678.⁸³⁸

1552-ben papja 3 Ft-tal adós maradt. 1657-ben talán ennek a falunak a papja volt Barbarczy Máté.⁸³⁹ A református egyház birto-kában lévő 1859. évi kézirat szerint 1708-ban a régi templomot javították ki. A mai templom 1794–1796 között épült. Elképzelhető, hogy a középkori Tarcsa temploma a mai ref. templom helyén állt. A parókia kertjében késő középkori cserepek bizonyítják, hogy a mai település a régi helyén van.⁸⁴⁰

Téglás. 1479: Teglas/Theglas, 1480: Theglas, 1485: Theklas, 1512: Teghlasthelek.⁸⁴¹

Említéseiből elpusztult Árpád-kori településre lehet gondolni, melynek valószínűleg temploma épült téglából. Azonos lehet a Csabacsüd 75. sz. lelőhellyel.⁸⁴²

Tégláshalom. 1418: Theglashalom.⁸⁴³ Neve talán – az előző címszóhoz hasonlóan – elpusztult egyházas falut takar. Helyét Lőkös-háza és Kevermes környékére tették.⁸⁴⁴

Tekedegyháza. Lásd Szentgyörgyegyháza!

Tompaegyház. 1428: Tompaeghaz, 1437: Tompa, 1446: Thompa, 1458, 1478: Tompa, 1552, 1557, 1564, 1627, 1647, 1669.⁸⁴⁵

Templomára első említése utal. Helyét a Száraz-ér partján, Mezőhegyestől K-re gondolták.⁸⁴⁶

⁸³⁴ Csmvt II. 394; Hmvht II. 434.

⁸³⁵ Csmvt II. 395.

⁸³⁶ Hmvht II. 474–476; Olasz 1959b. 34–35; Kovalovszki 1965. 180, 182.

⁸³⁷ Hmvht II. 474–476. 1966-ban Olasz E. a templomhelytől kb. 200 méterre I. Mátyás ezüst pénzét találta a szántásban: RégFüz 20 (1966) 89. Az alaprajz közölve: Hmvht II. 474, 51. kép.

⁸³⁸ VR 269; BO I. 32, 81–82, 87, 91, 222; Bvmt II. 207–209; Cs I. 655; Györffy 1987. 514.

⁸³⁹ Bvmt II. 208; Csmvt I. 296, 451.

⁸⁴⁰ Bvmt II. 211; MRT 10. 538–540. (8/75. lelőhely)

⁸⁴¹ BO II. 94, 100, 103–104; Cs I. 655; MRT 8. 118.

⁸⁴² MRT 8. 103, 118. (2/75. lelőhely); Kiss 1988. II. 628.

⁸⁴³ GyO 10; Cs I. 746; Avmt I. 250.

⁸⁴⁴ Cs I. 746.

⁸⁴⁵ Cs I. 705; Csmvt II. 596.

⁸⁴⁶ Cs I. 705; Csmvt II. 596.

Torda. (1221): Tdan, 1323: Thorda, (1330): Torda, 1418: Torda, 1552, 1555, 1571, 1588, 1590, 1598.⁸⁴⁷ 1221-ben Torda monostorának jobbágyait és apátját említették, de nem lehet eldönteni, hogy ez az adat Bihartordára vagy a megyénk területére eső Tordára vonatkozott-e. Papjának 1552-ben 3 forintot kellett fizetnie. 1726-ban még Csökmőről is látni lehetett a tordai templom romjait. A Kis-Sárrét 1815. évi térképe *Rudera Templi Torda* néven jelölte helyét. Az épületmaradványok a XIX. század második felében ugyancsak látszóttak még.⁸⁴⁸ A templom helyét a Szeghalom 185. sz. lelőhelyen lévő 3 m magas halmon azonosították. A XX. század elején a halom tetején építették föl Péter András szeghalmi földbirtokos, gimnáziumalapító síremlékét, s ezzel az egykori templomnak a nagyobb részét bizonyára elpusztították. A halomtól D-re, a 187. sz. lelőhelyen húzódott maga a falu, amely az Árpád-kortól a késő középkor végéig lakott volt.⁸⁴⁹

Ha az 1221. évi adatot Békés megyéhez kötjük, akkor valószínűleg a monostor állt a halom tetején, s a faluban is feltételezhetnénk egy plébániatemplomot. Ellenkező esetben a megye területén egy monostorral kevesebbet kell számba venni, s Torda falu plébániatemploma volt a halmon.

Tölgy. 1418: Tewlgh, 1479: Thewlgh.⁸⁵⁰

A középkori falu helye az Endrőd 21. és 140. lelőhelyre tehető. A templom az utóbbi területére esik. A maradványaira utaló jelenségeket 1972-ben Juhász Irén figyelte meg.⁸⁵¹

Ugra, monostor. (1093): Vgra, 1214: mon. de Vgra, 1235: eccl. de Vgra, 1325: Wgramonustra, 1329: Vgra, 1330: Ugra, 1332–1337: Vra/ Vgra, 1406: Monusthorusugra, 1426: Nagwgra, 1494: Nagh Wgra, Monosthoroswgra, 1524: Naghwgra, Monosthorosugra, 1552: Monostoroswghra, 1585: Monostorosugra, 1588.⁸⁵²

Az okleveles adatokból nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy a több, hasonló nevű település közül mikor melyikre gondoltak. Keveredhetnek a monostorra és a plébániatemplomra utaló adatok is. Monostora 1214-ben már megvolt. 1235-ben a monostor Szűz Mária oltárára tettek adományt, s ekkor harangozóra is szükség volt. 1329-ben a monostor még mindig Szűz Mária tiszteletére volt szentelve.⁸⁵³ Az egykori monostor főfalaira épült teljes egészében a mai református templom. A félköríves szentély külső oldalán legalább másfél méter magasságig áll a középkori fal. Az alapozásban megfigyelhetők a homokkőből faragott kváderkövek. A templom hossza 25,5 m, szélessége 12,5 m volt mindig. Eredetileg bizonyára háromhajósna készült (41. kép). 1796-ban, a mai torony alapozásakor, megtalálták a templom körüli temető sírjait is.⁸⁵⁴

Ugra, plébániatemplom. 1329-ben említették a monostor közvetlen közelében lévő, Szent Jakab tiszteletére szentelt egyházat is. Papjai 1332–1337 között évi 15 garas pápai tizedet fizettek.⁸⁵⁵ A templom a mai Temetőzugban állhatott, nem messze a mai református templomtól.⁸⁵⁶

⁸⁴⁷ VR 272; BO I. 47; BO II. 2; Bvmt I. 179–180, II. 324–325; Cs I. 655; Györffy 1987. 514.

⁸⁴⁸ Bvmt I. 180, II. 325; Györffy 1987. 514–515; MRT 6. 171, 74. t.

⁸⁴⁹ MRT 6. 171. (11/185, 11/187. lelőhely)

⁸⁵⁰ BO I. 45; Cs I. 655.

⁸⁵¹ RégFüz. 26 (1973) 61; MRT 8. 137–138, 171. (3/21, 3/140. lelőhely)

⁸⁵² VR 188; Cs I. 627; Jakó 1940. 372–373; Györffy 1987. 679.

⁸⁵³ Györffy 1987. 679.

⁸⁵⁴ MRT 6. 25–26, 72. t. 1–3. kép. (1/52. lelőhely); Cs. Szabó 1989. 622; Szoboszlai 2002. 27–28. Az alaprajz közölve: MRT 6. 25, 1. kép; Szoboszlai 2002. 27.

⁸⁵⁵ MV I. 47, 58, 68, 73, 82, 87; Jakó 1940. 373; Györffy 1987. 588, 679.

⁸⁵⁶ MRT 6. 26. (1/52. lelőhely); Szoboszlai 2002. 29.

Ugra(Egyházas-, Kis-, Szentjános-). 1426: Kyswgra, 1429: Egihazaswgra, 1494: Kyswgra, 1524: Kyswgra, 1552: Zenth Janoswghra, 1588: Kisugra.⁸⁵⁷

Egykori templomára közvetlen adat nincs, de a falu elnevezései a középkori egyház igazolásán kívül azt is elárulják, hogy az Szent János tiszteletére épült. A Biharugra 42. sz. lelőhelyen lévő két halom egyikén téglatöredékek és embercsontok jelezték a falu templomának helyét. A halastó építésekor megbolygatták a templom körüli temetőt. A felszíni leletek az Árpád-kortól a középkor végéig folyamatos lakottságról tanúskodnak.⁸⁵⁸

Újkígyós 45. lelőhely, Halesz, Faluhely I. A község keleti oldalán húzódó ÉK–DNy-i irányú háts vonulat tetején az 1992 őszén végzett terepjárás során Árpád-kori előzménnyel rendelkező középkori település területét és templomának helyét lehetett azonosítani. A templomhelyet a szántásban előforduló habarcsos téglatöredékek és a nagyszámban megfigyelhető embercsont-darabok jelölték.⁸⁵⁹

Újkígyós 228. lelőhely, Ancsin-tábla II. A mai település határának DK-i részén, egy napjainkra kiszáradt, jelentősen feltöltődött aljú, hajdani folyómeder ÉK-i partjának legmagasabb pontján Árpád-kori falu templomának helyét lehetett megfigyelni az 1993-ban végzett régészeti terepbejárás során. Az elpusztult templomra a szántás sárgásan elszíneződött, enyhe kiemelkedése, s e 15 x 15 méteres területen gyűjthető tégl- és habarcsdarabok, valamint embercsontok utalnak. A felszíni leletek szerint a település még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett.⁸⁶⁰

Ványa. 1332–1337: Vana/Jana, 1377, 1397, 1518, 1522, 1569, 1571, 1583, 1588, 1599, 1667, 1675, 1686, 1691.⁸⁶¹

A falu papjai, András és Dénes, 1332-ben, 1335-ben és 1336-ban évi 3 garas pápai tizedet adtak. 1514-ben Ambrus pap csatlakozott Dózsa György seregéhez. 1560-ban új parókiát építettek, de ezt 1562-ben a törökök kifosztották. 1560-ban Belvári Mihály, 1646-ban pedig Szilágyi Mihály volt a pap. 1635-ben a templomot kijavították. 1664-ben a harangról tettek említést. Ekkor a pap Szentmiklósi Bálint, 1667-ben pedig Berkeszi János volt.⁸⁶² 1814-ben a régi templom helyén, annak falaival párhuzamosan építettek egy új templomot, a tornyot viszont csak kijavították. Az 1860-as években azt írták, hogy a templom egy magas dombon áll, s a régi tornyának tetejét félhold díszíti. Ugyanekkor megemlézték, hogy a templomnak és toronynak lőrészekkel ellátott, s erős téglából épült kerítése van, amely egyébként a toronnyal egyidejűleg készült. Ezt a templomot 1887-ben bontották le. A templomdombot is ekkor hordták el abból a célból, hogy helyén szilárd alapot találjanak egy új, az eddiginél nagyobb templom számára.⁸⁶³ A mai református templom a középkori templom helyén áll. A templom körüli temető sírjait nem pusztíthatták el teljesen, mert még a legutóbbi években is kerültek elő ugyanott csontvázak.⁸⁶⁴

Várategyház. 1230: Varoct, 1326: Waruhth, 1418: Waratheghaz, 1438: Warath.⁸⁶⁵

A település még az Árpád-kor végén elpusztulhatott. Templomára az 1418. évi névalakja utal. Gyulavárihoz közel eshetett. Nem

⁸⁵⁷ Cs I. 627; Jakó 1940. 372–373.

⁸⁵⁸ MRT 6. 23–24. (1/42. lelőhely); Szoboszlai 2002. 29.

⁸⁵⁹ MRT IV/4. Újkígyós 45. lelőhely.

⁸⁶⁰ MRT IV/4. Újkígyós 228. lelőhely.

⁸⁶¹ GyO 446; Györffy 1987. 515; MRT 6. 71–72.

⁸⁶² MV I. 50, 76, 84; Györffy 1987. 500, 515; Palugyay 1855. 235–236; MRT 6. 71–72.

⁸⁶³ Frenyó 1889. 53–57; Hnt 33; MRT 6. 71–72. Az 1887 előtti templom ábrázolása fennmaradt: MRT 6. 78. t. 2. kép.

⁸⁶⁴ MRT 6. 72. (3/200. lelőhely)

⁸⁶⁵ BO II. 43; GyO 10; Cs I. 747; Avmt I. 252.

lehet azonban tudni, hogy a mai országhatárnak melyik oldalán feküdt.

Vári. 1230: Wary, 1403: Wary, 1438: Vary, Varii, 1495: Wary, 1523: Wary, 1529: Varii, 1552, 1559: Wary, 1562, 1593, 1683, 1698.⁸⁶⁶

1523-ban plébániáját Sadobrich Péter kapta meg. 1552-ben papja 1 forintot fizetett.⁸⁶⁷ A középkori templom helyét ugyan nem ismerjük, de a mai református templom környékén azonosított középkori faluhely valószínűleg az oklevelekben említett települést jelöli. Azt sem lehet tudni, hogy miféle épület lehetett az a „Vári mellett volt régi kápolna”, melyet 1529-ben lebontottak. Tégláit a gyulai vár javításánál falépítésre használták fel.⁸⁶⁸

Varsányegyház. 1321: Wassaneghaz, 1433: Wasaneghaza, 1435: Wassaneghaza, 1479: Vasanegyház, 1520.⁸⁶⁹

Nevéből ítélve egyháza is volt, s már az Árpád-korban elpusztulhatott. A falu helyét nem sikerült helyhez kötni. Valószínűleg Dévaványa határában fekhetett.⁸⁷⁰

Vátyon. 1396: Vatyon, 1407: Wathyon, 1463: Vathyon, 1485: Wathyon.⁸⁷¹

A középkori település templomára vonatkozó okleveles adat ugyan nem ismert, de a falu helyét 1997-ben régészeti terepbejárás során sikerült meghatározni a Geszt 99. sz. lelőhelyen. A Korhány-ér ÉK-i partján elterülő faluhely közepén, a vízhez közeli, legmagasabb részen jelentkező, határozott kör-

vonalú kiemelkedésen, a szántásban előforduló középkori tégladarabok és embercsonatok jelezték a templom és templom körüli temető helyét.⁸⁷²

Verebes. 1510: Werebes, 1557–1558, 1561–1562, 1564, 1659.⁸⁷³

Templomára egyetlen középkori forrás sem utal. A falu helyét ugyan Békés rosszerdei határrészén, a 36. sz. lelőhelyen azonosítani tudtuk, de a templom helyét a terepjárásokon sem lehetett megfigyelni az újkori tanyaromok miatt. A település egykori templomára így mindössze egy adatunk van: 1934-ben Impiom József Rosszerdőn avar temető után kutatott, s jelentésében arról is beszámolt, hogy ugyanitt egy középkori templomhelyet fedezett fel. A templomhelyet csak Verebesen találhatta, mert Rosszerdőn másik középkori faluhely nem volt.⁸⁷⁴

Verecegyház I. 1456: Weresegehaz, 1476: Weresegehaz.⁸⁷⁵

A Szcremlei S. által e településhez kötött ásatást 1894-ben valójában Szőlős helyén végezték.⁸⁷⁶ Verecegyház pontos helye továbbra is ismeretlen, az egykori falut Apáca, Földvár és Kaszaper környékére helyezik.⁸⁷⁷ Elképzelhető, hogy a Pusztaföldvár, Nagytatársánc nevű lelőhellyel azonosítható, hiszen ott Árpád-kori templomos falu volt, s Verecegyház sem érhetette meg a késő középkor időszakát. Erre nemcsak nevének -egyház utótagja, hanem okleveles említései is utalnak: minden esetben pusztaként említették.

⁸⁶⁶ BO I. 150; BO II. 43–45, 111; Bvmt II. 161–164; Cs I. 748; GyO 6, 13, 82, 148–149, 193, 294, 320, 350.

⁸⁶⁷ GyO 82; Bvmt I. 77, 181, 186–187, II. 162.

⁸⁶⁸ GyO 154; MRT IV/4. Gyulavári 1. lelőhely.

⁸⁶⁹ BO I. 98–99; Cs I. 656; Bvmt I. 221–222, II. 23, 90–91; Györffy 1987. 515.

⁸⁷⁰ MRT 6. 73. (3/205. lelőhely)

⁸⁷¹ Cs I. 628; Jakó 1940. 386.

⁸⁷² MRT IV/4. Geszt 99. lelőhely.

⁸⁷³ GyO 348; Bvmt II. 334.

⁸⁷⁴ BML pm.i. 2707/1935; MRT 10. 63–64. (1/36. lelőhely)

⁸⁷⁵ BO I. 78; Bvmt II. 14, 268, 335; Hmvht II. 474; Cs I. 692.

⁸⁷⁶ L. a. Szőlős címszótl; Kovalovszki 1965. 182.

⁸⁷⁷ Bvmt II. 335; Csvmt II. 626; Kovalovszki 1965. 183.

Veresegyház II. 1331: Weresegehaz, 1403: Weresegehaz, 1418: Weresegehaz, 1469, 1477: Weresegehaz, 1481, 1497: Weresegehazteleke, 1505, 1520.⁸⁷⁸

Helyét pontosan nem ismerjük, Vári és Kevermes környékén kell valószínűleg keresnünk. A XVI. század elején Lőkősháza pusztája volt. Nevét templomának színéről kaphatta.⁸⁷⁹ Csak feltételezni lehet, hogy helye a mai országhatáron belülrre esik.

Veresegyház III. 1453: Veresegehaz, 1498, 1510, 1524, 1552, 1564.⁸⁸⁰

1552-ben papja 3 forinttal adós maradt. Helyét Szentandrásról D-re teszik. Neve templomának színére utal.⁸⁸¹

Veresegyház IV. 1498: Weresegehaz.⁸⁸²

Egyetlen adatát csak Karácsonyi János említette. Szerinte ez a falu Berénytől É-re esett, s 1498-ban Nagytelekhez vagy Félhalomhoz tartozó pusztája volt. A kijelölt területen nem tudtuk még régészeti lelőhellyel azonosítani, így az idézett adat is ellenőrzésre vár.

Vesze. 1383: Vesze, 1406: Weze, 1415: Veze, 1446: Weze, 1469, 1506, 1510, 1525, 1553: Vezze, 1560–1561: Weze, 1579, 1654, 1683.⁸⁸³

Középkori egyházára egyetlen adatunk van: 1552-ben papja a reá kirótt 3 forintot nem tudta megfizetni, mert a lakossággal együtt ő is elfutott a török elől. A XVII. században református gyülekezet volt a faluban.⁸⁸⁴ Az elpusztult település a Gerla 2, 40–42. sz. lelőhelyekkel azonosítható, de templomának

pontos helyét a terepjárásokon nem lehetett megállapítani.⁸⁸⁵

Vésztő. 1350: Veyzetheu, 1364–1395: Veeztheu, 1383: Vesztheü, 1492: Vésztő, 1513: Vesztew, 1519: Wezthew, 1552, 1564, 1571, 1610, 1635, 1647, 1699.⁸⁸⁶

1552-ben papja 2 forintot fizetett. 1571-ben temploma szerepelt egy török defterben. 1680-ban állítólag a rácok feldúlták. 1717-ben a régi templom freskókkal díszített falait befedték. 1725 táján Pati Miklós volt a pap. Az 1733. évi listába szintén felvették az épületet. 1783-ig állt a középkori templom. Ekkor lebontották, s építőanyagát többek között az új templom alapjába rakták. 1786-ban még látszott némi maradványa.⁸⁸⁷ A középkori templom a mai református templom közelében állt. A hagyomány szerint a mai lelkészlak építésekor, a XIX. század közepén, megtalálták alapfalait, de nem szedték ki, hanem azokra építették az új falakat. Az épület udvarán többször kerültek már elő falmaradványok, téglák és csontvázak.⁸⁸⁸

Vizesmonostor. 1333–1335: Monostor/Monustur, 1437, 1446: Wyzes, 1455: Wyzes, 1483: Wyzesmonostor, 1485, 1487: Wyzes, 1498: Wyzes, 1506, 1529.⁸⁸⁹

Péter nevű papja 1333–1335 között 15, 20 és 6 garas pápai tizedet fizetett. 1506-ban a falu temploma valószínűleg Szent Miklós tiszteletére volt szentelve.⁸⁹⁰ Alapjait 1968-ban Juhász Irén tárta fel, s két építési periódust különített el (37. kép).

⁸⁷⁸ Avmt I. 219, 252; Cs I. 748; GyO 6, 38; Györffy 1987. 187.

⁸⁷⁹ Bvmt I. 63, II. 334; Kiss 1988. II. 753.

⁸⁸⁰ BO I. 65; Bvmt II. 335–336, III. 21–22, 138–139; Cs I. 656.

⁸⁸¹ Bvmt I. 38, II. 335; Hmvht V. 848; Kiss 1988. II. 753.

⁸⁸² Bvmt II. 334–335.

⁸⁸³ BO I. 31–32; Bvmt II. 336–338; Cs I. 656; GyO 15, 224, 321, 349.

⁸⁸⁴ Bvmt II. 337–338; Csvmt I. 296.

⁸⁸⁵ Jankovich 1991. 201–202; MRT 10. 401–403, 444–446. (5/2. és 5/40–42. lelőhely)

⁸⁸⁶ BO I. 22, 33, 106, 117, 136; BO II. 12; Bvmt II. 338–341; Cs I. 656; MRT 6. 204–205.

⁸⁸⁷ Bvmt II. 339, 341–342; Csvmt I. 296; Palugyay 1855. 244; BO I. 283; MRT 6. 205; Cs. Szabó 1989. 632.

⁸⁸⁸ MRT 6. 204–205. (12/141. lelőhely); Cs. Szabó 1989. 632.

⁸⁸⁹ Avmt I. 219, 298, 309, 335, 383, 458, 510; Cs I. 781; Györffy 1987. 181.

⁸⁹⁰ MV I. 146, 150, 161; Avmt I. 458; Juhász 1974. 185; Györffy 1987. 168, 181.

I. periódus (37. kép 1). Először egyhajós, félköríves szentélyű, kisméretű templomot építettek. Hossza 9,2 m, szélessége 6,5 m, tájolása K–Ny-i irányú volt. Szokatlanul széles alapozásában 20–30 cm vastag, döngölt agyagrétegek és téglasorok váltogatták egymást. Építésének idejét Juhász Irén előbb a XII. századra, majd később a XI. századra határozta meg.

II. periódus (37. kép 2). A XIII. század vége felé az épületet K-i irányban támpilléres, gótikus szentéllyel bővítették ki. Hossza 14,2 m lett, szélessége a régi maradt. A szentély tájolása néhány fokkal észak felé tért el. A gótikus átépítéskor az épületet 6 támpillérrel erősítették meg. A falak ekkor átlagosan már csak 70 cm szélesek voltak. Alapozása különféle kövek felhasználásával készült. A kibővített szentélyben előkerült egy szintén kövekből rakott, 80 cm átmérőjű, kör alakú oltáralapozás is.

A templom belsejében és azon kívül 150 sírt tártak fel. A sírleletek között Árpád-

kori S végű hajkarikák, gyűrűk és késő középkori gombok, ruhakapcsok, pártá maradványok, Mátyás kori pénzek voltak. A több-rétegű temetőt döngölt agyag alapozású kerítés határolta. A falu végleges pusztulása 1529-re tehető.⁸⁹¹

Zsadány. 1249: Zwdan, 1332–1337: Sadan, Zarrand, Gadan, Zadan, 1430, 1458: Sadan, 1507, 1548, 1552: Zadan, 1579, 1588, 1653, 1670, 1692.⁸⁹²

Papjai 1332–1336 között évi 12 garast, 1337-ben pedig 8 garast fizettek pápai tized fejében. 1430-ban a templom Szent Mihály tiszteletére volt szentelve. 1651-ben Csatári János, 1653-ban pedig Vetsei György volt a református pap.⁸⁹³ A középkori templom a mai református templom helyén lehetett. Erre utal az, hogy a templom mellett temetőt találtak, s hogy a mai templom környezetében középkori faragott köveket figyeltek meg.⁸⁹⁴

⁸⁹¹ RégFüz 22 (1969) 57; Juhász 1974. 183–186. – A lelőhelyet Juhász Irén jelölte meg a térképmellékleten (95. kép).

⁸⁹² Cs I. 628; Jakó 1940. 389–390; MRT 6. 215; Györffy 1987. 691–692.

⁸⁹³ MV I. 48, 58, 67, 73, 82, 87; MRT 6. 215; Györffy 1987. 588, 691–692.

⁸⁹⁴ Maday 1960. 447; MRT 6. 215. (13/60. lelőhely); Cs. Szabó 1989. 632–633.

Mediaeval Churches in Békés County

(resume)

A research makes the inseparable relation of archaeology and ethnography particularly emphatic. Regarding the observations relating to the mediaeval Hungarian sacred buildings and documented during the exploration of graveyards around churches, both the ethnographical and the archaeological aspects are of particular interest. Ethnographic studies give clues when mediaeval archaeological phenomena are to be interpreted, data gained with archaeological methods, however, prove indispensable when roots of general ethnographic findings are to be examined.

This is the reason for that we need to synthesise in as large measure as possible the mediaeval features of the rural parish-churches, chapels, monastic quarters, clan's monasteries and graveyards around the churches, using 14-17th century or, if possible, even earlier, 11-13th century data. This provides a basis for the later, ethnographic findings, showing the roots and giving explanations of the subsequent outcomes.

The area selected is the administrative region of the today Békés County. A fundamental step was first to collect all the data regarding the topic, which amount to a data store or cadastre forming the appendix of the study, including all the relevant references. This database paves the way for

making a culture-historical summary also, then comes a systemisation and evaluation of the findings, brought under appropriate groups.

The three long chapters of the groups treat the features of the mediaeval living space and the sacred buildings and burials in it. All the three areas cover all crucial features of the topic: the contemporary geographic environments, the settlement-system, the inner structure of the settlements; regarding the buildings their location in the settlement, orientation, basic plans, sizes, inner space structure, foundation, building materials, date of construction etc.; regarding graveyards the structure of cemeteries, customs of burial, pit, coffin, laying, costume, other supplements, etc.

The evaluation aims at outlining main tendencies, features, general statements, comparisons according to the relevant ages. As illustration of the statements one can find drawings on various villages, churches, church-basis, graves and objects of some burials and findings.

The thesis treats the mediaeval church buildings and graveyards of the Hungarian Great Plain, regarding Békés County aiming at completeness. The topic involves more branches of the historical scholarship, opening way for diverse analyses and approaches.

Treating and evaluating the topic seducing by considerable outlooks set two aims, with regard to the almost unlimited scope of the topic: on one hand collection of all historical and archaeological data as to the mediaeval ecclesiastical sacred buildings and the closely related graveyards in the geographically precisely specified area of the Great Plain, on the other hand arrangement and analysis of the materials gained in this way aiming at conclusions on the age itself, as well as the transition from mediaeval to modern history and from archaeology to ethnography.

The selected geographic area of the topic emerged as an evidence, since in the recent half century, a period bringing the most important outcomes in this field, the present county system determined and determines today also the space limits of any archaeological studies outside the capital, at the same time the changes in the mediaeval counties' regions during the passed thousand years rendered impossible in advance to circumscribe precisely each geographic area.

A thorough synthesis of the topic extending to all details was justified by the fact that studies of the ecclesiastical buildings and the graveyards around church, two large scopes relating to researches in mediaeval Hungarian settlements, were always provided with key role in the course of research-history. Taking the significance of the settlements' more important sacred buildings and the ethnography of graveyards into consideration, this is justifiable, however, treating and publishing the outcomes of each excavation fall far behind what may be expected.

In addition to old accounts on findings not classified or destroyed, or lost, in World War II, consequently need to be attested and particularly completed, unpublished (in some lucky cases accessible or absolutely inaccessi-

ble) and scattered data of sporadic explorations realised in the passed decades were available. Even the archaeological topographic researches carried out without interruption in Békés County since 1960s haven't, and regarding the aim and feature of the work couldn't, brought synthetic outcomes.

However, most of the time thanks to personal involvement of certain researchers, in the neighbouring counties, just like in Békés County, more and more mediaeval ecclesiastical buildings and graveyards were explored, and e.g. regarding Pest County even summarising monographs have come to light. Researches conducted in Pest, Bács-Kiskun, Csongrád and Hajdú-Bihar Counties can be adapted well to the outcomes accumulating in Békés County, therefore elaboration of the targeted topic may contribute to a wider scope of synthesis of the data scattered on account of the existing division of the counties.

Furthermore, collecting, surveying in their complexity, and evaluating the available data may extend the future researches into two directions. On one hand, retrospectively, they help understand the process of conversion to Christianity and using graveyards around the church replacing the so-called public graveyards, spreading and becoming exclusive after the Hungarian conquest and incursions into West-Europe. On the other hand, prospectively, they provide data helping interpret the outcomes belonging to the sphere of ethnography.

That the research-history of the topic goes back to more than a century made easier the considerations as to circumscribing the target and the theme. Apart from their shortcomings, the old data, with appropriate criticism, can be used up till now, and Békés County has got even the special advantage of that during the recent two-three decades consider-

able number of churches and graveyards were explored.

It was evident as early as the outset of the work that for drawing the whole picture it is not sufficient to take the archaeological sources as starting points, though putting all elements of them together was held a basic task. Historical data were indispensable as well for a complete database, while ethnographic parallels, orally transmitted data for a complex overview. In addition to data of the mediaeval written diplomas, geographic-etymological word explanations of linguistics provide other sources of new data in specifying the number of perished churches of the Árpád Age and the late mediaeval age.

The database created in this way and the synthesis regarding the research-history provided a basis for systemising and evaluating the outcomes. However, it emerged in connection with the value and reliability of each statement that whether the quantity of data gained during the research could give sufficient ground for a generalisation. The number of sacred establishments (rural temples, clan's monasteries, friaries, chapels) known from excavations soon proved to be much less than we need to have for a modestly sound calculation. So the final summary brought the result that, though the excavations producing known (or available) church drawings cannot be more than 20% of the onetime quantity, taking into account further details and on the ground of the similarities shown in the summary some general conclusions can be drawn, after all.

I find convenient to approach the topic by treating separately the three areas.

A first and important component is identified with the environment providing a framework for surveying the scope and history of the topic. Since the political, social, even eco-

nomic, components of the mediaeval history should be considered with as much weight as the closer environment of a certain settlement or the settlement-system relating to a wider region and its changes. In one word identification, description and specification of the contemporary *living-space* represent a starting-point in addressing the topic.

Another more important unit of the applied research methods concentrate on the *sacred building* located in the mediaeval living-space, and comprehensively analyse their types, certain typical variations, identical or different details, elements. Such elements of the survey are e.g. place of the mediaeval (primarily Árpád Age or late mediaeval) buildings in the geographic environment or archaeological site, the size, orientation, basic plan, foundation, material, inner structure of each building, marking features of the ornaments, question of reconstructions, and at last but not least the date of the buildings.

Surveying the *mediaeval cemeteries, burials* required partly different methods complemented with interdisciplinary elements. Nevertheless it was unavoidable to address the unclear details and issues of the early process of conversion to Christianity. Having much difference in their burial customs, the pagan world couldn't conceivably be replaced by Christianity without a transition period. It was worth overlooking the place of cemeteries, types of pits, burial customs, following a uniform approach and a comparative method both in early and later periods.

The identities and differences of the churches and graveyards brought us to sound conclusions as to the church building in the Great Plain, even with view to the whole mediaeval Hungary.

The available data quantity and the totality of the material under survey proved sufficient

to make it evident: the mediaeval church architecture of this region of the Great Plain was in close relation with that of other region of the mediaeval Hungary, with equal respect to the architectural style, quality and number of churches. Also, regarding the earliest date of church building, this region was at the head in promulgating Christianity, since while e.g. Transdanubian churches were dated back to the 13rd century (particularly by earlier literature), churches in the Great Plain more times went back to the 11th century.

An outlook on the Carpathian Basin or a wider Europe can be neglected regarding the mediaeval tendencies in the rural church architecture of the mediaeval Hungarian Great Plain, since in the areas located far from ruler's centre, the great European trends were reflected only through filters of the royal court and aristocracy, coming here with considerable, even several century-long delay and in an extremely simplified form. In the chosen topic adaptation to a given environment in a smaller area is more considerable and characteristic than the distant and local reception of great European tendencies by smaller or bigger communities. For its particulars had already been determined by the spiritual character, everyday customs of the geographic environment and chiefly the local population of the given place. So the features of the ecclesiastical architecture and cemeteries of a given land, such as the Great Plain, were bound to be formed by the founding and walling materials available in the region, specification of the required and sufficient basic area and the forms of the burial customs meeting the local demands.

Nevertheless this forms an inseparable integration with the living space of the given settlement, inhabitants, identified with the direct environment of the everyday life. Geo-

morphology of this part of the Great Plain determined the structure of the settlement-system of the region and the life of each settlement through the whole Middle Age. A specific character of the land is that the area can be divided into two parts: the northern part of the county is formed by surface features of the Körös Valley, while its southern part is occupied by the alluvial fan of the River Maros. Geography, soil, surface of the two lands are considerably different, and these variations are shown also by the archaeological findings. The direct natural environment determined basically each settlement's location, extension and the farming methods chosen there.

In the cadastre forming the basis of the treating, there are 237 records suggesting that a sacred building stood in the past or stands now in the involved area. So apart from the uncertainties, we have got records on at least 200 mediaeval ecclesiastical buildings in the area of the today Békés County.

It is doubtless that a *clan's monastery* stood in the Mágor-hill in Vésztő and Gerla, both of them were in the hand of the Csolt Clan and their existence was proved by excavations, but we have got other historical data on monasteries in Gyula and Ugra. The builder clan is known only in case of the one in Csolt and Gerla (Csolt), we have got suspicions regarding the one in Ugra (Barsa). The one in Gerla is suspected to belong to the Benedictines.

In addition to the clan's monasteries two other monastic quarters existed in the county. Representatives of the observant branch of the Franciscans lived in both. One of them was rebuilt in Gyula at the first half of the 15th century, the other one operated in Gerla in the 1530s.

Chapels stood only in two more important settlements: two in Békés (Chapel Mary and

Saint Paul), four in Gyula (Chapel Saint Alexis, Saint Nicholas, Saint Maurice and the chapel consecrated to the Apostles in the forest).

More than 90% of the mediaeval churches exceeding the two hundred in number could be *rural temples*. In the Árpád Age they were without exception one-nef buildings, with semicircular, rectangular or horseshoe-arched apse. Their length was 10-15 meters, width 6-8 meters, the entrance was placed on the west or south side. None of them had got a tower. Nevertheless circle temples have been also found. The spectacular increase recently in the number of horseshoe-arched temples in the Great Plain urges to re-evaluate the earlier establishments regarding the spread and date of this temple-type. In case of some temples (in Dégse, Kardoskút, Kamut, Nagyszénás, Sarkadkeresztúr) remnants of a foundation indicating a chancel constructed on the inner side of the west closing wall came to the surface.

Most of the time foundation of rural temples were made of stamped earth or clay, the wall was laid out of bricks, occasionally placing carved profile bricks at wall-divisions. We found also traces of plastering, white-washing, even painting in various (blue, red, green, yellow, brown) colours the walls. We have got few examples of using stones, however, it cannot be regarded as a rarity.

Economic boom of the late Middle Age saw extensions and reconstructions carried out in ecclesiastical buildings. During the reconstructing works, the buildings were extended on the west side, or new walls were attached to the old ones with pulling down the apse, or perhaps the nef was widened. Using supporting beams, explored in more places in the county, can be definitely evaluated as a distant wave of the European Gothicism,

confirming that parts of this art style reached our region as well.

In the Árpád Age no corpse was buried inside the rural church, in the late mediaeval age (approx. from the beginning of the 14th century), however, this custom was widespread. The graveyard around the small-size rural temple became full as time passed, so more layers were created in the cemeteries, then the *graveyards around the temples* as well, getting more and more crowded, had to be extended. The graveyards were mostly bordered by a wide ditch.

More examples can be mentioned for burial customs, which can be regarded as mediaeval antecedents of ethnographic topics. E.g. the mediaeval cemetery in Dégse indicated at least five types of burying. There were traditional burials with or without coffin – in case of the latter with rolling the corpse in a curtain or blanket woven out of typha. A third way of burying was when the corpse placed on various forms of Saint Michael horse was buried together with the latter, laid on typha and covered also with a case-like upside down coffin opened at the top. They buried also in the same way, but without case-like coffin. The fifth type of burying was the most popular, when the corpse was simply laid on typha and covered with a coffin opened at the bottom.

Consequently, the examples we have got regarding the sacred buildings and cemeteries around the churches definitely demonstrate that the state of development of the region in the early Árpád Age was at the same level as that of other regions of the country. Architects of the clan's monasteries either came from abroad or were professionals who acquired their learning abroad, however, churches erected in smaller settlements were built by rural masters with less wide knowl-

edge as early as the ancient times. This is the reason for the folk features traceable in many places. There are more examples for churches erected at very early time in smaller settlements, destroyed only by the changes occurring in the settlement-system from time to time. The population, however, survived in the changed and permanently changing circumstances during the whole Middle Age.

This continuity enables us to search for the mediaeval antecedents of the later ethnographic inheritance with archaeological methods. Thus elements, customs of the contemporary everyday-life cannot be discovered more thoroughly in other way than by the exploration of the ruined settlements and their sacred buildings, graveyards.

Források és rövidítések

- AO* = Anjou-kori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis I–VII. (Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula) Budapest, 1878–1920.
- ArchÉrt* = Archaeologiai Értesítő, Budapest
- Architectura* 1999. = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. – Középkori egyházi építészet Erdélyben. – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. (Coordonatori: Kiss Imola, Szócs Péter Levente) Satu Mare, 1999.
- Architectura* 2002. = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. – Középkori egyházi építészet Erdélyben. – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania II. (Coordonatori: Adrian Andrei Rusu, Szócs Péter Levente) Satu Mare, 2002.
- Architectura* 2004. = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. – Középkori egyházi építészet Erdélyben. – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania III. (Coordonatori: Daniela Marcu-Istrate, Adrian Andrei Rusu, Szócs Péter Levente) Satu Mare, 2004.
- Avmt I.* = Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Első rész. A legrégibb időktől a török hódításig. Arad, 1892.
- A középkori Dél-Alföld* 2000. = A középkori Dél-Alföld és Szer. (Szerk.: Kollár Tibor) Szeged, 2000.
- Baán* 1995. = Baán István: „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István kori magyarországi ortodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In.: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. (Szerk.: H. Tóth Imre) Szeged, 1995. 19–26.
- Balanyi* 1989. = Balanyi Béla: Nagykőrös középkori falvai és építményei. – Medieval Villages and Buildings of Nagykőrös. – Die mittelalterlichen Dörfer und Bauten von Nagykőrös. In.: Építészet az Alföldön. (Szerk.: Novák László, Selmeczi László) Nagykőrös, 1989. 57–78.
- Balassa* 1989. = Balassa Iván: A magyar falvak temetői. Budapest, 1989.
- Balassa–Ortutay* 1979. = Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979.
- Balás* 1901. = Balás Ádám: A „Békés-Csabai Múzeum-Egyesület” igazgatójának jelentése Békésvármegyében tett régészeti tanulmányútjáról. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület I-ső Évkönyve (1899–1901). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1901. 111–114.
- Balás* 1902a. = Balás Ádám: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület gyűjteményeiről. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület Második Évkönyve (1901–1902). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1902. 34–38.
- Balás* 1902b. = Balás Ádám: A „Békéscsabai Múzeum-Egyesület” igazgatójának jelentése a Békésvármegye különböző helyein 1901. évi augusztus és szeptember hónapokban végzett régészeti ásatások lefolyásáról és eredményéről. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület Második Évkönyve (1901–1902). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1902. 45–48.
- Banner* 1933. = Banner Benedek: Középkori gölöncsér-kemence Békéscsabán. NéprÉrt XXV (1933) 69–73.
- Banner* 1927. = Banner János: Ásatás a Bánkút-Rózsamajor melletti halomban. – Grabung im auf der Meierei Bánkut-Rózsa befindlichen Hügel. Dolg III (1927) 219–221.
- Banner* 1943. = Banner János: Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. – Siedlungsgeschichtliche Forschungen am Ufer des Fehértó bei Hódmezővásárhely. Dolg XIX (1943) 195–202.

- Bartha 1985.* = Bartha Elek: Az emberi élet fordulóí Bárádon. In.: Báránd története és néprajza. (Szerk.: Balassa Iván) Báránd, 1985. 437–452.
- Bálint 1936.* = Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. – Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. *Dolg XII* (1936) 222–241.
- Bálint 1938.* = Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. – Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. *Dolg XIV* (1938) 139–190.
- Bálint 1939a.* = Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. – Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. *Dolg XV* (1939) 146–164.
- Bálint 1939b.* = Bálint Alajos: Csanádapácai ásások. – Die Ausgrabungen in Csanádapáca. *Dolg XV* (1939) 179–182.
- Bálint 1941.* = Bálint Alajos: Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyék régészeti katasztere. Makó, 1941.
- Bálint 1968.* = Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. *MI-MÉ* 1968. 47–89.
- Bálint 1980.* = Bálint Csanád: A magyar őstörténet és honfoglalás kor pénztörténeti vonatkozásai. In.: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba III. (Szerk.: Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András) Budapest, 1980. 263–289.
- Beck 1975.* = Beck Zoltán: Az élet nagy eseményei. In.: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. (Szerk.: Nagy Gyula) Békéscsaba, 1975. 499–525.
- Benkő 1980.* = Benkő Elek: A középkori Nyársapát. – Das mittelalterliche Dorf Nyársapát. *StudCom 9* (1980) 315–424.
- BÉ* = Békési Élet, Békéscsaba
- Békés* = Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. Gyula, 1882–1939.
- Blazovich 1985.* = Blazovich László: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje. Békéscsaba–Szeged, 1985.
- BmH* = Békésmegyei Hírlap. Keresztény nemzeti független politikai lap. Gyula, 1921–1936.
- BML pm.i.* = Békés Megyei Levéltár, polgármesteri iratok, Gyula.
- BMMK* = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
- BO I.* = Lud. Aug. Haan: Diplomatarium Békesiense. Pestini, 1870.
- BO II.* = Haan Lajos – Zsilinszky Mihály: Békés megyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Budapest, 1877.
- Bonyhai 1933–1934.* = Bonyhai Mihály: Mezőberény monográfiája. Mezőberény, 1933–1934.
- BRMTÉ* = A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve I–XVII. Gyula, 1875–1893.
- BudRég* = Budapest Régiségei, Budapest
- Bmtl* = Karácsonyi János: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896.
- ComArchHung* = Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
- Cs I.* = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.
- Csipes 1976.* = Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.
- Csőre 1980.* = Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Budapest, 1980.
- Csumt* = Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig I–II. Budapest, 1896–1897.
- Cs. Szabó 1989.* = Cs. Szabó István: Adatok egyes, a mai Békés megyében található református templomok középkori és XVIII. századi előzményeiről. In.: Közlemények Békés megye és környéke történetéből 3. (Szerk.: Erdmann Gyula) Gyula, 1989. 617–638.
- Dávid 1991.* = Dávid Géza: A török hódoltság kora. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 207–312.
- Dercsényi 1984.* = Dercsényi Dezső: Baranya középkori templomai. Budapest, 1984.
- Dicționarul 2000.* = Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. (Coordonator: Adrian Andrei Rusu) Cluj-Napoca, 2000.
- DMÉ* = A Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
- Dolg* = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged
- Dusnoki-Draskovich 2000.* = Dusnoki-Draskovich József: Hol volt „Julamonostora” és Vata földvára? A középkori Gyula kezdetei. In.: Dusnoki-Draskovich József: Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról. Gyula, 2000. 15–69.
- EFM* = Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
- EMÉ* = Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve, Eger

- Éri-Simon-N. Tóth* 2000. = Középkori templomalapítók és -építők nyomában. Magyarország középkori eredetű templomainak, jelentősebb templomromjainak térképes jegyzéke. (Összeállította: Éri István, Simon Anna, N. Tóth Ágnes) Budapest, 2000.
- Farkas-Marsik-Szalai* 1991. = Farkas Gyula – Marsik Antónia – Szalai Ferenc: Békéscsaba területének embertani leletei. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 313–384.
- Fettich* 1931. = Fettich Nándor: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. ArchÉrt 45 (1931) 48–112.
- Foltiny-Korek* 1944–1945. = Foltiny István – Korek József: A csecstói középkori templom és temetők. Különlenyomat az Alföldi Tudományos Intézet 1944–1945-i Évkönyvéből, 1–42.
- Frenyó* 1889. = Frenyó Pál: A dévaványai templomdombról. ArchÉrt IX (1889) 53–57.
- Gajdács* 1883. = Gajdács Pál: Adatok Tót-Komlós egyházának s községének történetéhez. BRMTÉ IX (1883) 44–55.
- Gajdács* 1897. = Gajdács Pál: Tót-Komlós története. Gyoma, 1897.
- Gallina* 1999. = Gallina Zsolt: Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén. In.: Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. (Szerk.: Szakál Aurél) Kiskunhalas, 1999. 83–108.
- Gábor* 1996. = Gábor Gabriella: Középkori párták Békés megyében. – Mittelalterliche Jungfernkranze im Komitat Békés. MFMÉ–StudArch II (1996) 381–401.
- Gerevich* 1938. = Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.
- Gerevich* 1943. = Gerevich László: A csúti középkori sírmező. BudRég XIII (1943) 103–166.
- Gerő* 1984. = Gerő László: Magyar műemléki ABC. Budapest, 1984.
- Gervers-Molnár* 1972. = Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. – Romanesque Round Churches of Medieval Hungary. Budapest, 1972.
- Göndöcs* 1881. = Göndöcs Benedek: Újabb adatok Békésmegye s különösen Gyulavárosa XV. és XVI. századbéli történetéhez. BRMTÉ VII (1881) 56–83.
- GyO* = Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.
- Györffy* 1965. = Györffy György: A középkori Orosháza története. In.: Orosháza története I. (Szerk.: Nagy Gyula) Orosháza, 1965. 223–238.
- Györffy* 1984. = Györffy György: A kalandozások kora. Államszervezés. A magyar állam megszilárdulása. In.: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. kötet. (Szerk.: Bartha Antal) Budapest, 1984. 651–834, 893–1006.
- Györffy* 1987. = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. Budapest, 1987.
- Haan* 1870. = Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا. Pest, 1870.
- Haan* 1878. = Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről. Békéscsaba, 1878.
- Hajnal* 1878. = Hajnal István: Békés város 1714-től 1800-ig. BRMTÉ III (1878) 59–113.
- Hmvht* = Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története I–V. Budapest–Hódmezővásárhely, 1900–1913.
- Hnt* = Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi: Jankovich B. Dénes) Békéscsaba, 1983.
- Holl-Parádi* 1982. = Holl Imre – Parádi Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest, 1982.
- HOMÉ* = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
- Horváth* 1975. = Horváth Ferenc: Szer plébánia-temploma és a település középkori története. MFMÉ 1974/75–1 (1975) 343–374.
- Horváth* 1978. = Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. – Die mittelalterliche Kirche in Csengele. MFMÉ 1976/77–1 (1978) 91–126.
- Horváth-Szatmári* 1989. = Horváth Ernő – Szatmári Imre: Középkori temetők és szerves maradványaik Gyula határában. BÉ 1989/3. 378–393.
- Implom* 1940. = Implom József: A gyulai múzeum és könyvtár hetven éve (1868–1938). Gyulai Dolgozatok 1. (Szerk.: Implom József) Gyula, 1940.
- Implom* 1971. = Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1971.

- Implom* 1973. = Implom József: Mezőberény újra-telepítése és története a kései feudalizmus időszakában (1723–1848). In.: Mezőberény története I. (Szerk.: Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 93–183.
- Jakó* 1940. = Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.
- Jankovich* 1982. = Jankovich B. Dénes: A gyula-törökzugi templom feltárása. BÉ 1982/4. 415–426.
- Jankovich* 1985. = Jankovich B., Dénes: Archaeological topography. Theoretical and practical lessons. Mitteilungen des Archäologischen Instituts des Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 14/1985. 285–287.
- Jankovich* 1991. = Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török korig. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 147–206.
- Juhász* 1971. = Juhász Irén: Régészeti adatok a középkori Bihar megye nyugati részének településtörténetéhez. BMMK 1 (1971) 155–165.
- Juhász* 1974. = Juhász, Irén: Freilegung der Arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vízmonostor. MFMF 1971–2 (1974) 183–186.
- Juhász* 1980. = Juhász Irén: A Csolt-nemzettség monostorának története. BÉ 1980/4. 440–448.
- Juhász* 1984. = Juhász Irén: Vésztfő, Mágori-domb. Természetvédelmi terület. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 172. Budapest, 1984.
- Juhász* 1992. = Juhász Irén: A Csolt nemzettség monostora. Műemlékvédelem XXXVI/2 (1992) 95–105.
- Juhász* 2000. = Juhász Irén: A Csolt nemzettség monostora. In.: A középkori Dél-Alföld és Szer. (Szerk.: Kollár Tibor) Szeged, 2000. 281–303.
- Karácsonyi* 1887a. = Karácsonyi János: A Hunyadyak békésmegyei birtokai és a Dobozi Dánfyak. BRMTÉ XII (1887) 34–56.
- Karácsonyi* 1887b. = Karácsonyi János: A pusztaföldvári támadás 1488-ban. BRMTÉ XII (1887) 92–100.
- Karácsonyi* 1924. = Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig II. Budapest, 1924.
- Káldy-Nagy* 1982. = Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összírása. Békéscsaba, 1982.
- Kereskényi-Cseh* 2000. = Kereskényi Miklós – Cseh Edit: Geszt. Budapest, 2000.
- Kiss* 1958. = Kiss Lajos: Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest, 1958.
- Kiss* 1988. = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest, 1988.
- Kml* = Kis magyar legendárium és Szent István királynak intelmei. (Eredetiből fordította Tormay Cecília) Budapest, 1930.
- Konjáty* 1983. = Konjáty Attila: Felső-Tisza-vidéki templomok I. Budapest, 1983.
- Kovalovszki* 1960. = Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. – Die Ausgrabungen an der Stelle Arpadenzeitlicher Dörfer in der Umgebung von Szarvas. ArchÉrt 87 (1960) 32–40.
- Kovalovszki* 1965. = Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In.: Orosháza története I. (Szerk.: Nagy Gyula) Orosháza, 1965. 175–203.
- Kovalovszki* 1986. = Kovalovszki Júlia: Árpád-kori települések Doboz határában. – A settlement of the Arpadian age in territory of Doboz. – Arpadenzeitliche Siedlungen in der Umgebung von Doboz. In.: Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Szerk.: Novák László, Selmeczi László) Nagykőrös, 1986. 105–116.
- Kovalovszki* 1989. = Kovalovszki Júlia: Doboz történetének vázlata a legrégibb időktől a középkor végéig. In.: Doboz tanulmányok. (Szerk.: Réthy Zsigmond) Békéscsaba, 1989. 115–147.
- Körös-Tisza-Maros-köz* = A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. (Szerk.: Blazovich László) Szeged, 1996.
- Középkori templomok* 2000. = Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. – Medieval Churches in Szabolcs-Szatmár-Bereg County. (Szerk.: Kopka János) Nyíregyháza, 2000.
- Krammer* 1902. = Krammer Nándor: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek lejtoma az 1902. évi október hó 1-jéig. Békéscsaba, 1902.
- Krecsmarik* 1911. = Krecsmarik Endre: Szarvasi középkori és őskori leletekről. ArchÉrt XXXI (1911) 378–382.
- Kristó* 1970. = Kristó Gyula: A középkori Csaba. In.: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. (Szerk.: Kristó Gyula és Székely Lajos) Békéscsaba, 1970. 19–36.

- Kristó 1981.* = Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981.
- Krisztik 1891.* = Krisztik János: A békésmegyei régi kolostorok. BRMTÉ XV (1891) 66–82.
- Kürti 1973.* = Kürti Béla: Mezőberény területének története a honfoglalásig. In.: Mezőberény története I. (Szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 17–69.
- Kürti 1983.* = Kürti Béla: Bizánci kapcsolatok. In.: Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. (Szerk.: Kristó Gyula) Szeged, 1983. 269–271.
- Levárdy 1982.* = Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Budapest, 1982.
- Levelek 2004.* = Levelek Békésből (Szerk.: Kucsera Lajos, Szatmári Imre) Békéscsaba, 2004.
- Liska 1996.* = Liska András: X–XI. századi temető Örménykúton. – Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút. BMMK 16 (1996) 175–208.
- Llex* = Liturgikus lexikon. (Szerk.: Verebényi István, Arató Miklós Orbán.) Budapest, 1989.
- Lőrinczy 1992.* = Lőrinczy Gábor: Középkori téglalaégető kemencék Csongrádról és Békéscsabáról. MFME 1989/90–1 (1992) 159–180.
- Maday 1960.* = Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960.
- Majláth 1890.* = Majláth Béla: Az orosházi sírmező. ArchÉrt X (1890) 417–423.
- Maksay 1971.* = Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971.
- Maros 1901.* = Maros György: Jegyzőkönyv. Felvétel a „Békés-Csabai Múzeum-Egyesület” igazgató-választmányának B.-Csabán, 1900 évi november hó 28-án tartott gyűléséről. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület I-ső Évkönyve (1899–1901). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1901. 82–86.
- Maros 1902.* = Maros György: Jegyzőkönyv. Felvétel Békéscsabán, 1901. évi szeptember hó 21-én a Békéscsabai Múzeum-Egyesület igazgató-választmányának gyűléséről. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület Második Évkönyve (1901–1902). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1902. 39–44.
- Maros-Varságh 1901.* = Maros György – Varságh Béla: Nagyméltóságú dr. Wlassics Gyula m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz Budapestén. In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület I-ső Évkönyve (1899–1901). (Szerk.: Maros György) Békéscsaba, 1901. 116–117.
- Marosi 1975.* = Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Budapest, 1975.
- Márki 1877.* = Márki Sándor: Sarkad története. Budapest, 1877.
- Medgyesi 1993.* = Medgyesi Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. (Előzetes jelentés.) – Ein Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. (Vorläufiger Bericht.) – Mogilnyik X–XI. vv. v okresztnosztjah sz. Sarkadkeresztúr. (Predvarityelnij otcsjot.) HOMÉ XXX–XXXI/2 (1993) 487–511.
- Megay 1961.* = Megay Géza: Honfoglaláskori temető Miskolc észak-keleti határán. ArchÉrt 88 (1961) 100–108.
- Mesterházy 1969.* = Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. – Vestiges du christianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu. ArchÉrt 96 (1969) 91–98.
- Mesterházy 1970.* = Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. DMÉ 1968 (1970) 145–177.
- Mező 1996.* = Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). – Church Names in Hungarian Geographical Names (11th–15th Centuries) – Kirchennamen in der ungarischen Ortsnamen (11.–15. Jh.) – Le nom d’église dans les noms de lieu hongrois (XIe–XVe siècle). Budapest, 1996.
- Mező 2003.* = Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Mék* = Magyar értelmező kéziszótár. (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós) Budapest, 1978.
- Méri 1964.* = Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. – Otcset o raszkopkah u szela Kardoskút. – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. Budapest, 1964.
- MFME* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
- MFME–StudArch* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
- Miklya 1962.* = Miklya Jenő: Csanádapáca. Csanádapáca, 1962.

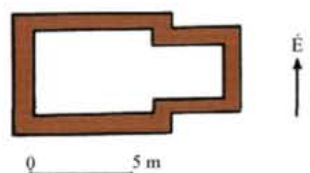
- MMM = Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
 MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Mogyoróssy 1883. = Mogyoróssy János: Jelentése a békésmegyei muzeum igazgatójának a tárlat 1882–83-ik évi gyarapodásáról. BRMTÉ IX (1883) 183–187.
MRT 6. = Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma István) Budapest, 1982.
MRT 8. = Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989.
MRT 10. = Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Budapest, 1998.
MRT IV/4. = Magyarország régészeti topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája IV/4. A régi gyulai és sarkadi járás. (Szerk.: Szatmári Imre) Előkészületben.
MV I. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. Budapest, 1885.
Nagy 1958. = Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma. – L'église de la commune médiévale de Gercse. BudRég XVIII (1958) 543–564.
Nagy 1968. = Nagy Katalin: Alakos kályhacsempék Kevermesről. – Ofenkacheln von Kevermes. MFMÉ 1968. 91–98.
Németh 1997. = A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
NéprÉrt = Néprajzi Értesítő, Budapest
Olasz 1954. = Olasz Ernő: Árpád-kori temető Kardoskúton. – Mogilnik epohi Arpadov v Kardoskut. ArchÉrt 81 (1954) 196–201.
Olasz 1956a. = Olasz Ernő: Árpád-kori templom és temető a kardoskúti Templomdombon. ArchÉrt 83 (1956) 66–67.
Olasz 1956b. = Olasz Ernő: Középkori leletek Békéssámszonon. – Mittelalterliche Funde von Békéssámszon. ArchÉrt 83 (1956) 212–215.
Olasz 1959a. = Olasz Ernő: Árpád-kori település Békéssámszon-Cigándon. SZKMÉ 1959. 5–11.
Olasz 1959b. = Olasz Ernő: Elpusztult XI–XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámszon határában. SZKMÉ 1959. 31–39.
Oláh 1890. = Oláh György: Békésvármegye közelete a XVIII. század elején. BRMTÉ XIV (1890) 79–94.
Osváth 1875. = Osváth Pál: Bihar vármegye Sárreiti járása leírása. Nagyvárad, 1875.
Örsi 1993. = Örsi Julianna: A magyarok temetkezése. In.: Békéscsaba néprajza. (Szerk.: Grin Igor, Krupa András) Békéscsaba, 1993. 777–787.
Palugyay 1855. = Palugyay Imre: Békés–Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest, 1955.
Parádi 1966. = Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. – Die baugeschichtlichen Ergebnisse der Ausgrabungen in der Gyula-Festung. Magyar Műemlékvédelem 1961–1962 (1966) 135–165.
Pálóczi-Horváth 1984. = Pálóczi-Horváth András: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. – Archaeological Research of the Calvinist Church at Rakacaszend. ComArchHung 1984. 109–145.
Pelle 1965. = Pelle Ferenc: A 150 éves Kevermes község története. Kevermes, 1965.
Pelle 1978. = Pelle Ferenc: Régészeti leletek Kevermesen és környékén. Békéscsaba, 1978.
Povázsay 1989. = Povázsay László: Adatok Doboz és környéke erdőhasználatához. In.: Dobozai tanulmányok. (Szerk.: Réthy Zsigmond) Békéscsaba, 1989. 337–372.
Rác 1880. = Rác Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880.
RégAd = Régészeti Adattár
RégÜz = Régészeti Füzetek, Budapest
RKM 2004. = Régészeti Kutatások Magyarországon 2003. – Archaeological Investigations in Hungary 2003. (Szerk.: Kisfaludi Júlia) Budapest, 2004.
Rózsa 2000. = Rózsa Zoltán: Az ősi Gádos. Gádoros Híradó VII. évf. 12. szám (2000. december) 3. oldal (az oldalon tévesen november szerepel).
Rusu 1997. = Adrian Andrei Rusu: Ctitori și biserică din Țara Hațegului până la 1700. – Stifter

- und Kirchen in Hatzeg bis 1700. Satu Mare, 1997.
- Rusu–Hurezan 2000.* = Adrian Andrei Rusu – George Pascu Hurezan: Biserici medievale din județul Arad. – Medieval Churches from the County of Arad. – Mittelalterliche Kirchen aus dem Kreis Arad. Arad, 2000.
- Scherer 1938.* = Scherer Ferenc: Gyula város története I. Gyula, 1938.
- Selmeczi 1973.* = Selmeczi László: Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. – Angaben und Standpunkte zur Forschung der Archäologie der Kumanen im Komitat Szolnok. SZMMÉ 1973. 105–115.
- Selmeczi 1974.* = Selmeczi László: Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. In.: Karcagi várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Bellon Tibor) Karcag, 1974. 17–34.
- Selmeczi 1992.* = Selmeczi László: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Debrecen, 1992.
- Simon 1992.* = Simon Tibor: A magyarországi edényes flóra határozója. Harasztok – virágos növények. Budapest, 1992.
- Somlyai 1894.* = Somlyai Gábor: Emlékirat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig. Békés, 1894.
- StudCom* = Studia Comitatus, Szentendre
- Szabó 1938.* = Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest, 1938.
- Szabó 1971.* = Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1971.
- Szabó 1980.* = Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. EMÉ XVI–XVII (1980) 45–136.
- Szatmári 1991.* = Szatmári Imre: Megjegyzések a középkori Ajtós helyének megállapításához. In.: Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről. A Gyulai Dürer Társaság Kiadványai 1 (1991) 56–60.
- Szatmári 1994a.* = Szatmári Imre: Gyula középkori ferences temploma és kolostora. – Die mittelalterliche Kirche der Franziskaner und ihr Kloster in Gyula. – The Medieval Franciscan Church and Monastery of Gyula. In.: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. (Szerk.: Haris Andrea) Budapest, 1994. 409–435.
- Szatmári 1994b.* = Szatmári Imre: Ásatások a Décsi-halmon. Szarvasi Krónika 8 (1994) 66–71.
- Szatmári 1994–1995.* = Szatmári Imre: Árpád-kori templomok Kamuton. – Árpádenzeitliche Kirchen in Kamut. ArchÉrt 121–122 (1994–1995) 37–56.
- Szatmári 1995.* = Szatmári Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. – Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád. MFMÉ–StudArch I (1995) 219–264.
- Szatmári 1996a.* = Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. (Implom József ásatásainak hitelesítése.) In.: Szatmári Imre – Gerey I. Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Gyula, 1996. 9–87.
- Szatmári 1996b.* = Szatmári Imre: Középkori templom feltárása Telekgerendás határában. – Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes in der Gemarkung Telekgerendás. BMMK 16 (1996) 209–255.
- Szatmári 1996c.* = Szatmári Imre: A középkori Szénásegyház nyomában. In.: Nagyszénás. Fehérvári Füzetek a község történetéből 4. (Szerk.: Czeglédi Mihály) Nagyszénás, 1996. 7–97.
- Szatmári 1996d.* = Szatmári Imre: Árpád-kori templom Gyula és Szabadkígyós határvonalán. – Árpádenzeitliche Kirche an der Grenze der Ortschaften Gyula und Szabadkígyós. MFMÉ–Stud Arch II (1996) 353–380.
- Szatmári 1996e.* = Szatmári Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décs. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. (Szerk.: Wolf Mária és Révész László) Miskolc, 1996. 162–186.
- Szatmári 1997.* = Szatmári Imre: Árpád-kori templom Sarkadkeresztúron. – Árpádenzeitliche Kirche in Sarkadkeresztúr. MFMÉ–StudArch III (1997) 345–379.
- Szatmári 1998.* = Szatmári Imre: Az Árpád-kori Bercsényegyháza. Kézirat, 1998.

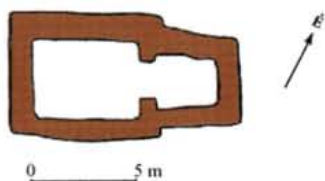
- Szatmári 1999a.* = Szatmári Imre: A középkori Csorvás és temploma. – *Medieval Csorvás and its Church*. BMMK 20 (1999) 83–145.
- Szatmári 1999b.* = Szatmári Imre: A középkori Décsé temploma és temetője. Kézirat, 1999.
- Szatmári 2000a.* = Szatmári Imre: Die topographische Erforschung von verwüsteten mittelalterlichen Siedlungen auf dem Grenzland im Komitat Békés (Die neuesten Ergebnisse). *Archaeologia Medievale* III (2000) 37–58.
- Szatmári 2000b.* = Szatmári Imre: Újabb ásatások Nagyszénáson. Árpád-kori település temploma és temetője a Dózsa-erdőben. In.: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 7. (Szerk.: Czeglédi Mihály) Nagyszénás, 2000. 5–128.
- Szatmári 2004a.* = Szatmári Imre: A mezőberényi Árpád-kori kereszt. – *Das Árpadenzeitliche Corpus von Mezőberény*. MFMÉ–StudArch X (2004) 501–524.
- Szatmári 2004b.* = Szatmári Imre: Mezőberény 6. számú lelőhely. RKM 2004. 251–252.
- Szatmári 2004c.* = Szatmári Imre: Középkori templomok kutatása Békés megyében. – *Die Erforschung mittelalterlicher Kirchen im Kom. Békés*. ArchÉrt 129 (2004) 195–213.
- Szatmári 2005.* = Szatmári Imre: Temetkezési szokások régészeti-néprajzi vonatkozásai a középkori Décsé templom körüli temetőjében. – *Archaeological-ethnographic relevancies of the burial customs in the churchyard of the medieval Décsé*. In.: „...a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* VI. (Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika) Budapest, 2005. 115–124.
- Szatmári–Vágó 1993.* = Szatmári Imre – Vágó Csaba: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In.: Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. (Szerk.: Szabó Ferenc) Medgyesegyháza, 1993. 8–66.
- Szegfű 1973.* = Szegfű László: Mezőberény középkori története. In.: Mezőberény története I. (Szerk.: Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 71–91.
- Szekeres 1983.* = Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. – *Srednjevekovna naselja u Severoistočnoj Bačkoj*. Újvidék, 1983.
- Szénássy 2002.* = Szénássy Árpád: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona I. kötet. A nyitrai kerület, Szlovákia. Komárno–Komárom, 2002.
- Szénássy 2003.* = Szénássy Árpád: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona II. kötet. A nagyszombati és pozsonyi kerület, Szlovákia. Komárno–Komárom, 2003.
- SzKJM* = Szántó Kovács János Múzeum, Orosháza
- SZKMF* = A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, Orosháza
- SZMMÉ* = A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
- Szoboszlai 2002.* = Szoboszlai Zoltán: Ugrai Mozaik. Biharugra, 2002.
- Szőnyi 1934.* = Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. – *Alte ungarische Kirchen*. – *Anciennes églises hongroises*. – *Hungarian Churches of Yore*. Budapest, 1934.
- Tari 1991.* = Tari Edit: Árpád-kori templomok Cegléd környékén I. *StudCom* 22 (1991) 389–432.
- Tari 1994–1995.* = Tari Edit: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd-Nyúlfülehalom. – *Churches from the Árpadian Age in the Environs of Cegléd II*. Cegléd-Nyúlfülehalom. *ComArchHung* 1994–1995. 191–217.
- Tari 1995.* = Tari Edit: Árpád-kori templomok Cegléd környékén. – *Árpadian Age Rural Churches Surroundings of Cegléd*. Cegléd, 1995.
- Tari 2000.* = Tari Edit: Pest megye középkori templomai. – *Medieval Churches in Pest County*. Szentendre, 2000.
- TJM* = Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely
- TLM* = Tari László Múzeum, Csongrád
- Türk 2001.* = Türk Attila: Szentes-Kaján, Temetőhalom régészeti lelőhely 2000. évi feltárása. In.: Múzeumi kutatások Csongrád megyében, 1999–2000. (Szerk.: Erdélyi Péter és Szűcs Judit) Szeged, 2001. 21–28.
- Ujfalusi 1927.* = Ujfalusi Szentkereszty Tivadar: Békésből. *Ethnographia* XXXVIII (1927) 124.
- Valter 1963.* = Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. – *Die Freilegung der kalvinistischen Kirche von Ács*. ArchÉrt 90 (1963) 282–289.
- Valter 1985a.* = Valter Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. – *Die Forschung unserer*

- mittelalterlichen kirchlichen Baudenkmäler. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (Szerk.: Fodor István, Selmeczi László) Budapest, 1985. 317–341.
- Valter 1985b.* = Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt, 1985.
- Valter 2004.* = Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest, 2004.
- Varga 1894.* = Varga Antal: A hódmezővásárhelyi ásatásokról. ArchÉrt XIV (1894) 135–140.
- Velics–Kammerer 1890.* = Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. Második kötet. 1540–1639. Budapest, 1890.
- Veress 1928.* = Veress Endre: Porszemek Sarkad történetéhez. Kézirat, 1928. Békés, Jantyik Mátyás Múzeum Adattára, Td.83.92.4/38.
- V/R* = Karácsonyi János – Borovszky Sámuel: Registerum Varadinense. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Budapest, 1903.
- Zalotay 1957.* = Zalotay Elemér: Gellértegyházai Árpád-kori temető. Budapest, 1957.
- Zádor 1984.* = Zádor Anna: Építészeti szakszótár. Budapest, 1984.
- Zoltai 1925.* = Zoltai Lajos: Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban. Debrecen, 1925.
- Zsilinszky 1879.* = Zsilinszky Mihály: Gacsári István füzes-gyarmati krónikája. BRMTÉ V (1879) 68–155.
- Zsilinszky 1883.* = Zsilinszky Mihály: Főtitkári jelentés. BRMTÉ IX (1883) 176–180.

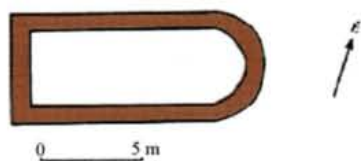
*F*üggelék

Falusi templomok

1. kép:
Apácaegyháza (Varga Antal, 1894)

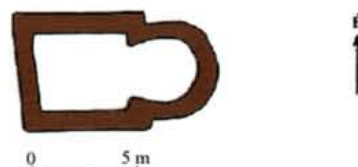
2. kép:
Bánkút, Rózsa-major, libicsi halom
(Szatmári Imre, 1993)

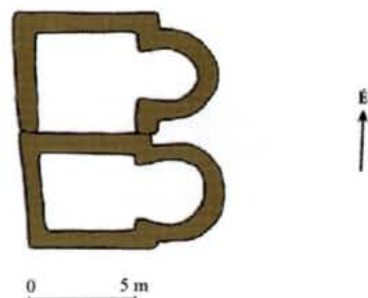
3. kép:
Békéssámson, Cigánd
(Olasz Ernő, 1954)

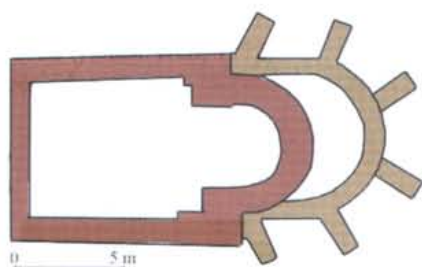
4. kép:
Bercsényegyháza (Szatmári Imre, 1992)
I–II. periódus

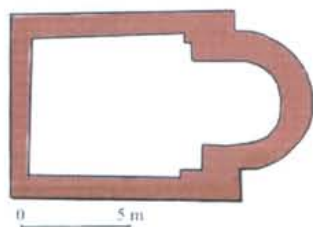
4. kép 1:
Bercsényegyháza (Szatmári Imre, 1992)
I. periódus

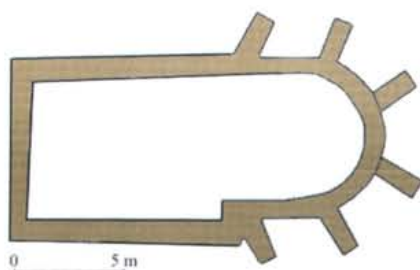
4. kép 2:
Bercsényegyháza (Szatmári Imre, 1992)
II. periódus

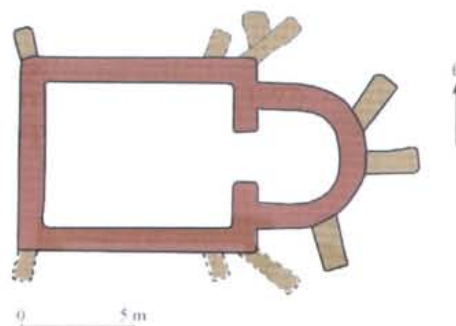
5. kép:
Csabacsüd (Juhász Irén, 1972)
I-II. periódus

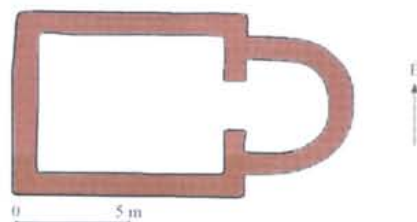
5. kép 1:
Csabacsüd (Juhász Irén, 1972)
I. periódus

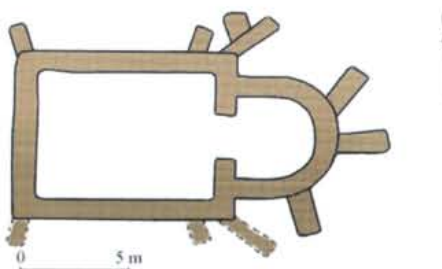
5. kép 2:
Csabacsüd (Juhász Irén, 1972)
II. periódus

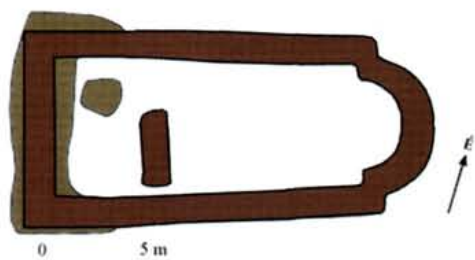
6. kép:
Csorvás (Szatmári Imre, 1997)
I-II. periódus

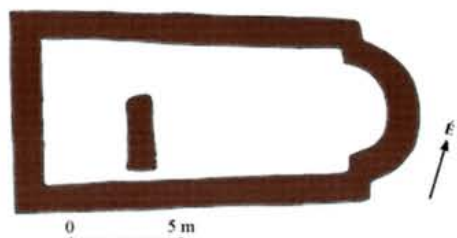
6. kép 1:
Csorvás (Szatmári Imre, 1997)
I. periódus

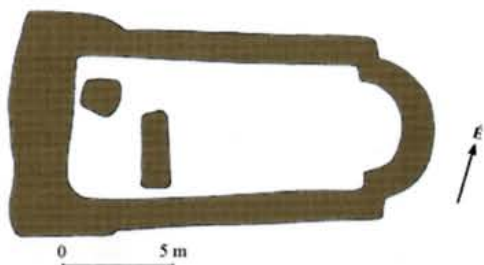
6. kép 2:
Csorvás (Szatmári Imre, 1997)
II. periódus

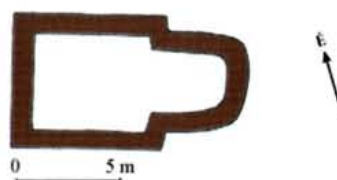
7. kép:
Décs (Szatmári Imre, 1993)
I-II. periódus

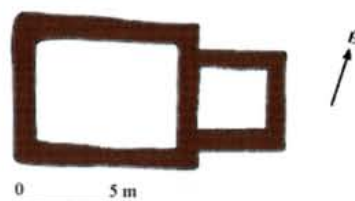
7. kép 1:
Décs (Szatmári Imre, 1993)
I. periódus

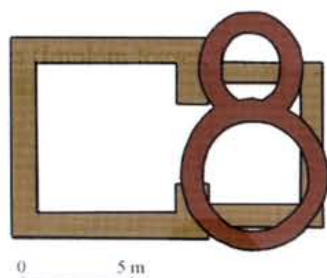
7. kép 2:
Décs (Szatmári Imre, 1993)
II. periódus

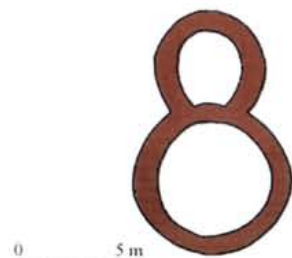
8. kép:
Endrőd 6. sz. lelőhely
(Jankovich Dénes, 1976)

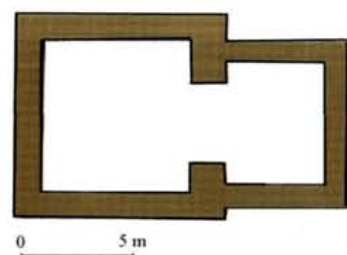
9. kép:
Felsődoboz
(Kovalovszki Júlia, 1976–1978)

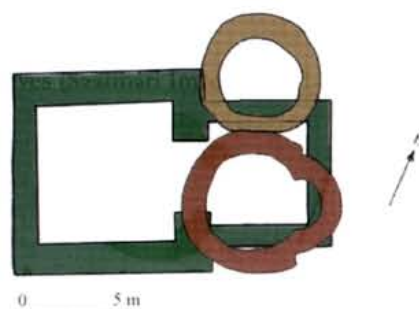
10. kép:
Fövényes (Implom József, 1934)
I–II. periódus

10. kép 1:
Fövényes (Implom József, 1934)
I. periódus

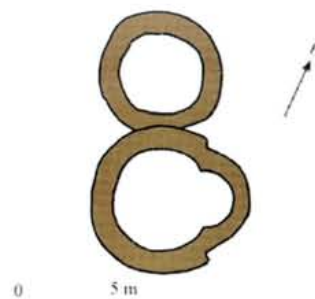
10. kép 2:
Fövényes (Implom József, 1934)
II. periódus

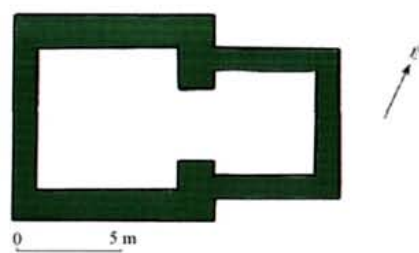
11. kép:
Fövényes (Szatmári Imre, 1985) I–III. periódus

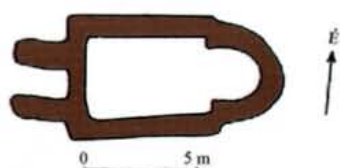
11. kép 1:
Fövényes (Szatmári Imre, 1985) I. periódus

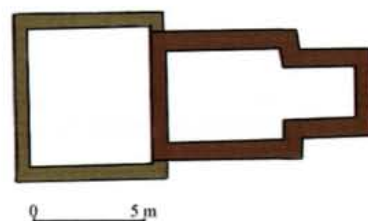
11. kép 2:
Fövényes (Szatmári Imre, 1985) II. periódus

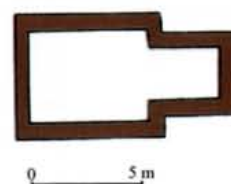
11. kép 3:
Fövényes (Szatmári Imre, 1985) III. periódus

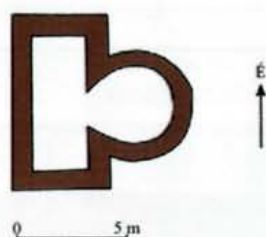
12. kép:
Gádoros (Rózsa Zoltán, 2000)

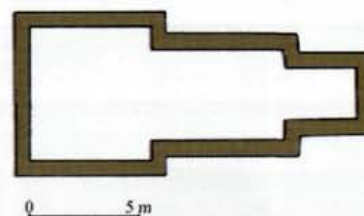
14. kép:
Györke (Implom József, 1936)
I–II. periódus

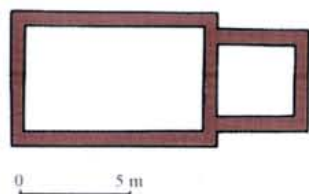
14. kép 1:
Györke (Implom József, 1936)
I. periódus

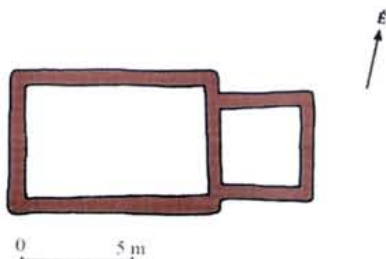
13. kép:
Gellérttegyháza
(Zalotay Elemér, 1951–1952)

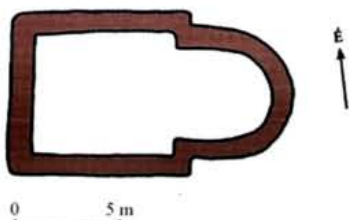
14. kép 2:
Györke (Implom József, 1936)
II. periódus

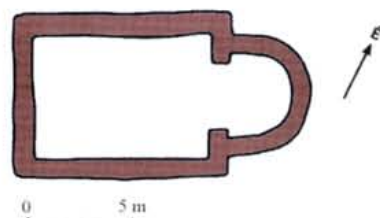
15. kép:
Gyula, Szeregyháza (Implom József, 1933)

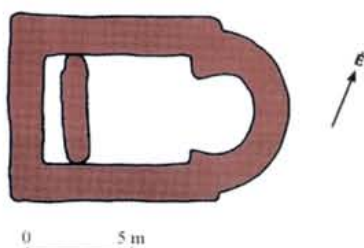
16. kép:
Gyula, Szeregyháza (Szatmári Imre, 1986)

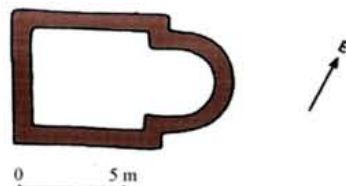
17. kép:
Gyula, 144. sz. lelőhely, Keresztes-halom
(Szatmári Imre, 1992)

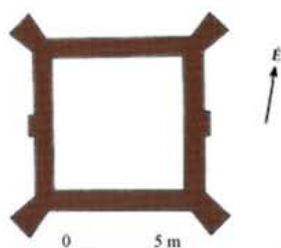
18. kép:
Hidas (Szatmári Imre, 1990)

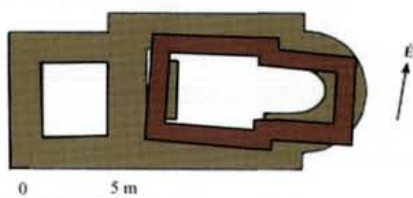
19. kép:
Kamut 27. sz. lelőhely (Szatmári Imre, 1991)

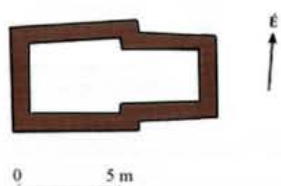
20. kép:
Kamut 120. sz. lelőhely
(Szatmári Imre, 1990)

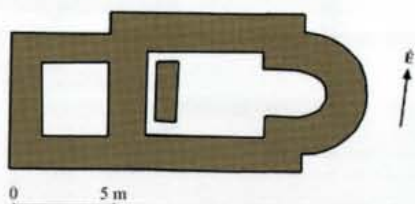
21. kép:
Kardoskút, Hatablaki kápolna (Varga Antal, 1894)

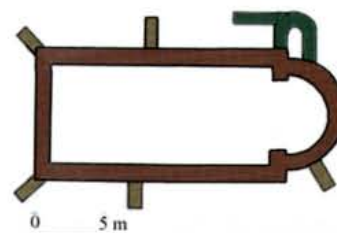
22. kép:
Kardoskút, Hatablaki kápolna
(Méri István, 1955–1957) I–II. periódus

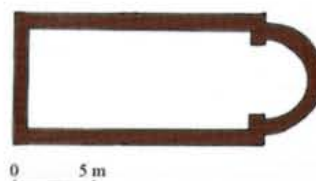
22. kép 1:
Kardoskút, Hatablaki kápolna
(Méri István, 1955–1957) I. periódus

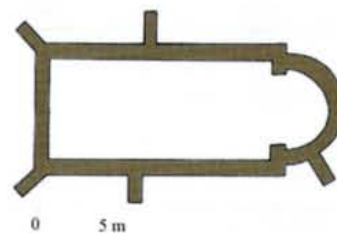
22. kép 2:
Kardoskút, Hatablaki kápolna
(Méri István, 1955–1957) II. periódus

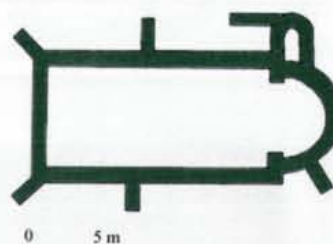
23. kép:
Kaszaper (Bálint Alajos, 1937) I–III. periódus

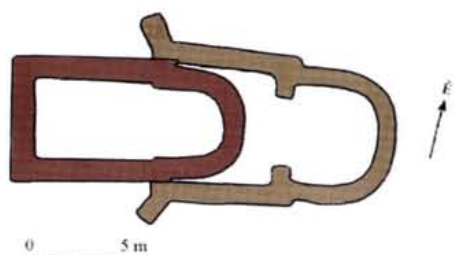
23. kép 1:
Kaszaper (Bálint Alajos, 1937) I. periódus

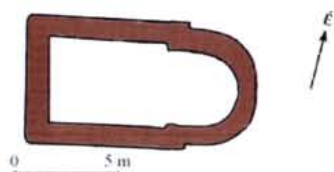
23. kép 2:
Kaszaper (Bálint Alajos, 1937) II. periódus

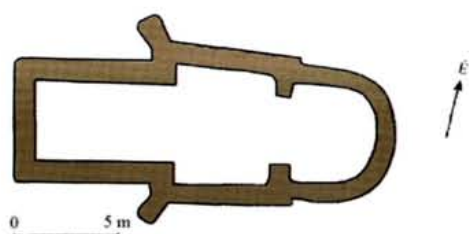
23. kép 3:
Kaszaper (Bálint Alajos, 1937) III. periódus

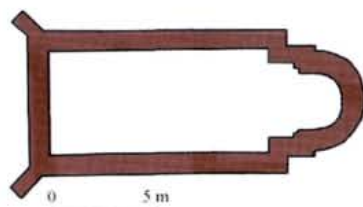
24. kép:
Kétsopron (Szatmári Imre, 1986) I–II. periódus

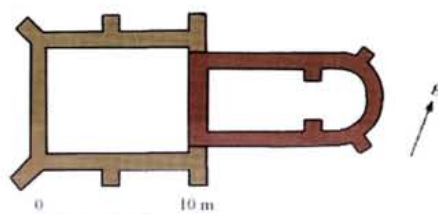
24. kép 1:
Kétsopron (Szatmári Imre, 1986) I. periódus

24. kép 2:
Kétsopron (Szatmári Imre, 1986) II. periódus

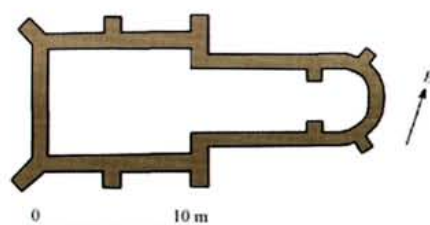
25. kép:
Kopáncs (Szabó Imre, 1934)

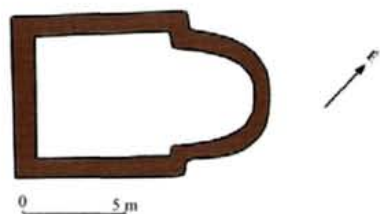
26. kép:
Kovács háza (Bálint Alajos, 1938) I–II. periódus

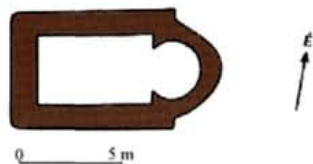
26. kép 1:
Kovács háza (Bálint Alajos, 1938) I. periódus

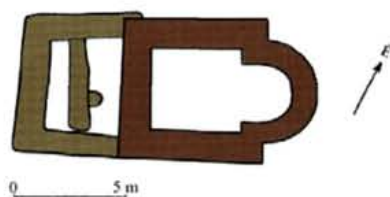
26. kép 2:
Kovács háza (Bálint Alajos, 1938) II. periódus

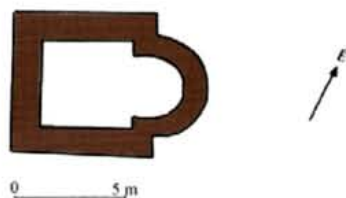
27. kép:
Megyer (Szatmári Imre, 1985–1986)

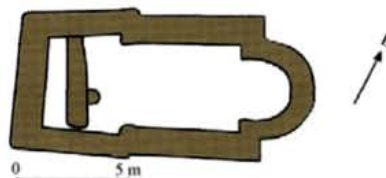
28. kép:
Murony (Szatmári Imre, 1988)

29. kép:
Nagyszénás 2. sz. lelőhely, Dózsa-erdő
(Szatmári Imre, 1999) I–II. periódus

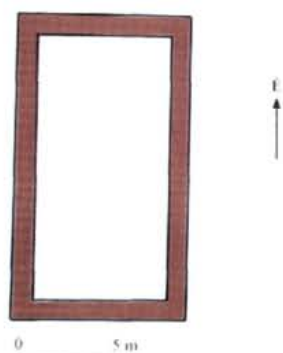
29. kép 1:
Nagyszénás 2. sz. lelőhely, Dózsa-erdő
(Szatmári Imre, 1999) I. periódus

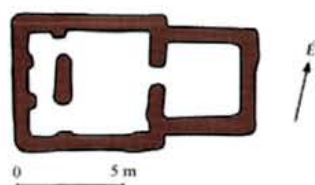
29. kép 2:
Nagyszénás 2. sz. lelőhely, Dózsa-erdő
(Szatmári Imre, 1999) II. periódus

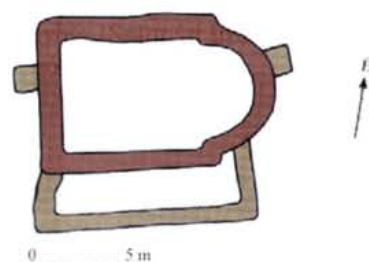
30. kép:
Peterd (Szatmári Imre, 1986–1988)

31. kép:
Pusztaföldvár, Nagytatarsánc
(Varga Antal, 1895)

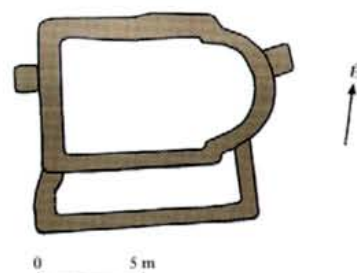
32. kép:
Sarkadkeresztúr 5. sz. lelőhely
(Szatmári Imre, 1995)

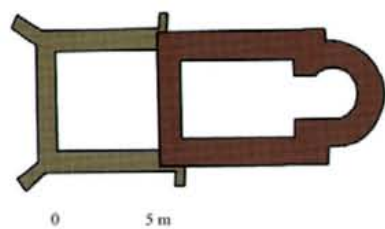
33. kép:
Szénásegyház (Szatmári Imre, 1994)
I–II. periódus

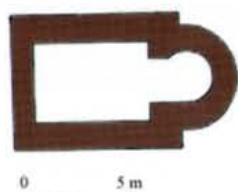
33. kép 1:
Szénásegyház (Szatmári Imre, 1994)
I. periódus

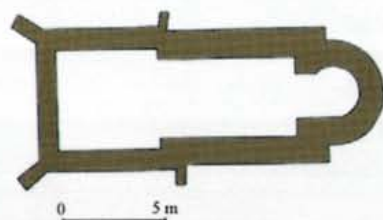
33. kép 2:
Szénásegyház (Szatmári Imre, 1994)
II. periódus

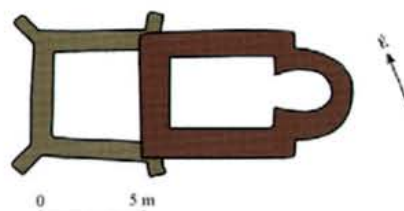
34. kép:
Szentbenedek (Implom József, 1936)
I–II. periódus

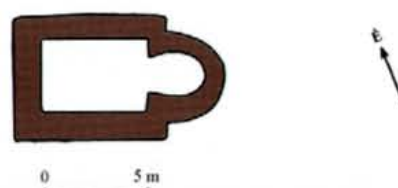
34. kép 1:
Szentbenedek (Implom József, 1936)
I. periódus

34. kép 2:
Szentbenedek (Implom József, 1936)
II. periódus

35. kép:
Szentbenedek (Szatmári Imre, 1985–1986) I–II. periódus

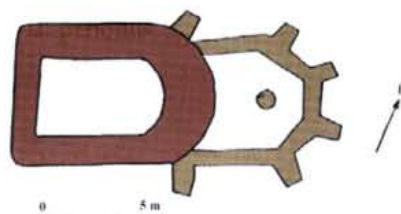
35. kép 1:
Szentbenedek (Szatmári Imre, 1985–1986) I. periódus

35. kép 2:
Szentbenedek (Szatmári Imre, 1985–1986) II. periódus

36. kép:
Szőlős (Varga Antal, 1894)

37. kép:
Vizesmonostor (Juhász Irén, 1968)
I–II. periódus

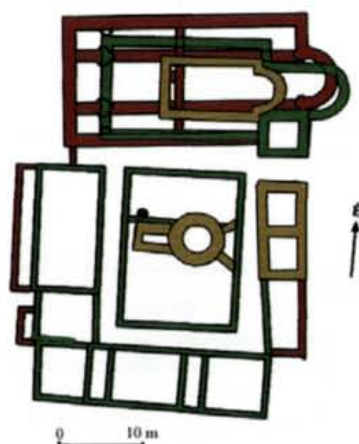

37. kép 1:
Vizesmonostor (Juhász Irén, 1968)
I. periódus

37. kép 2:
Vizesmonostor (Juhász Irén, 1968)
II. periódus

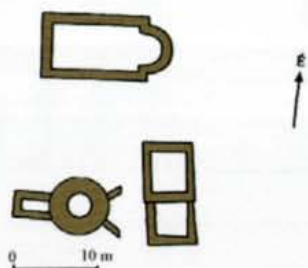
Monostorok

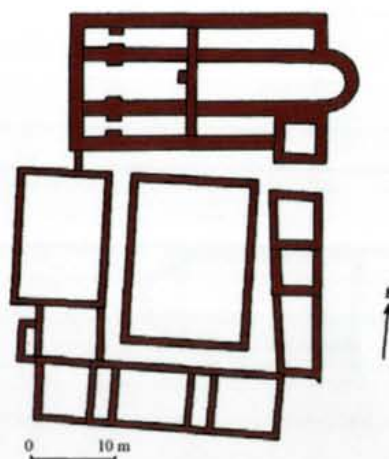
38. kép:
Csolt-monostor (Juhász Irén, 1970–1978)
II–IV. periódus

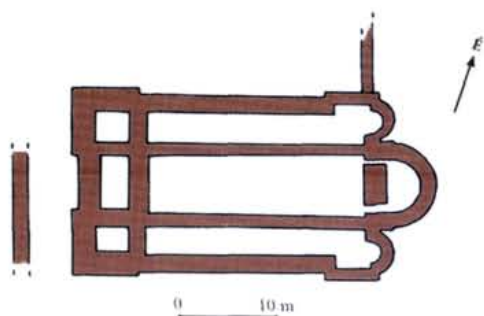
38. kép 2:
Csolt-monostor (Juhász Irén, 1970–1978)
III. periódus

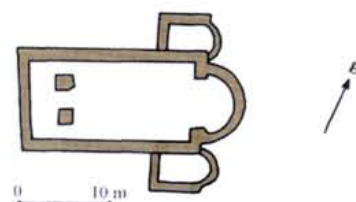
38. kép 1:
Csolt-monostor (Juhász Irén, 1970–1978)
II. periódus

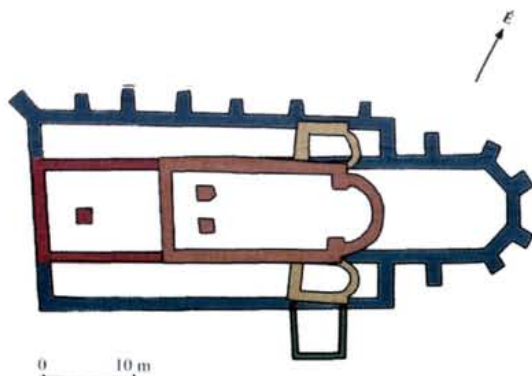
38. kép 3:
Csolt-monostor (Juhász Irén, 1970–1978)
IV. periódus

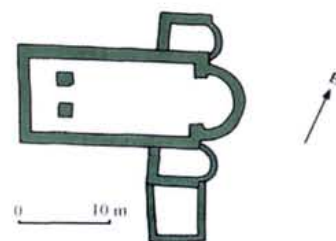
39. kép:
Gerlamonostora (Jankovich Dénes, 1984)

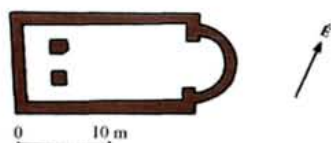
40. kép 2:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
II. periódus

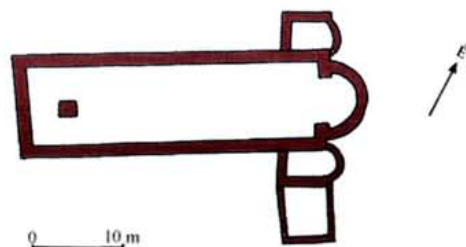
40. kép:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
I–V. periódus

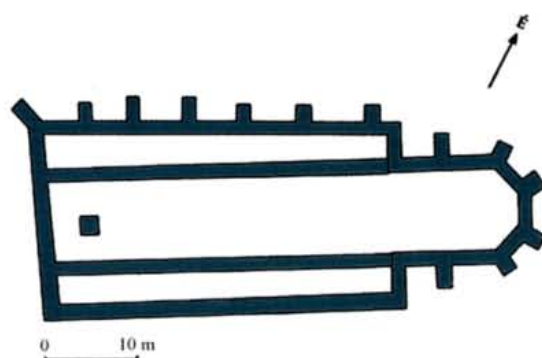
40. kép 3:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
III. periódus

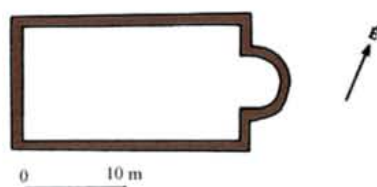
40. kép 1:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
I. periódus

40. kép 4:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
IV. periódus

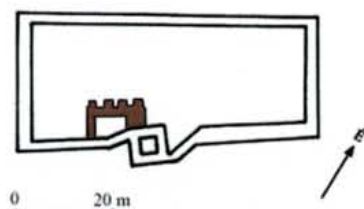

40. kép 5:
Gyula, Törökzug (Jankovich Dénes, 1978–1979)
V. periódus

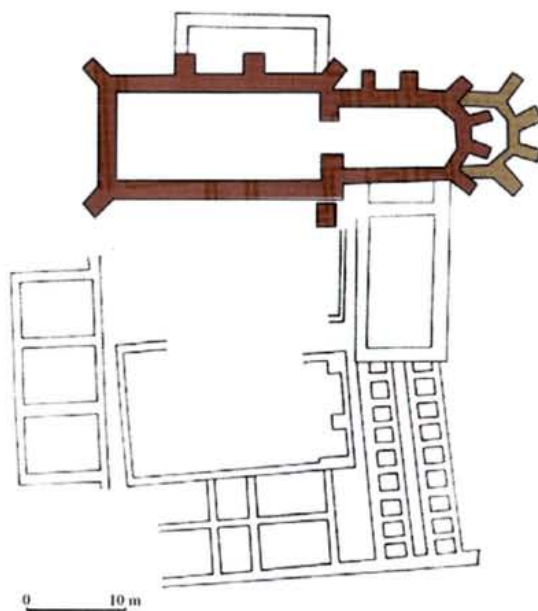
41. kép:
Ugramonostora (Egyed Endre, 1982)

Kápolnák

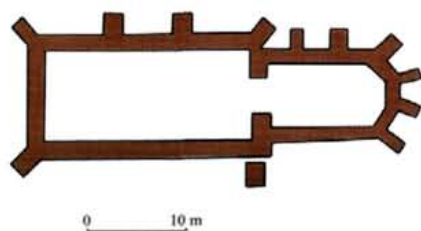

42. kép:
Gyula, várkápolna (Parádi Nándor, 1956–1961)

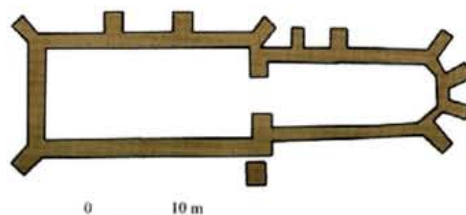
Rendházak

43. kép:
Gyula, ferences rendház (Implom József, 1931) I–II. periódus

43. kép 1:
Gyula, ferences templom (Implom József, 1931)
I. periódus

43. kép 2:
Gyula, ferences templom (Implom József, 1931)
II. periódus

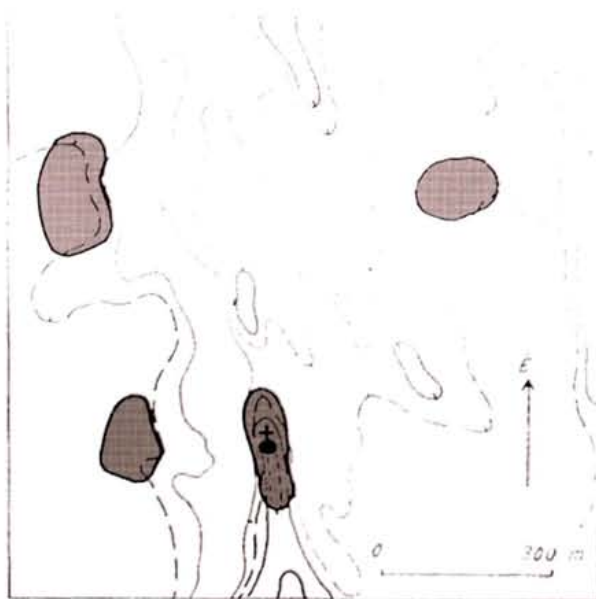
44. kép:
Régészeti lelőhelyek a Körös-völgyben, a Gyepes mentén,
Sarkad határában

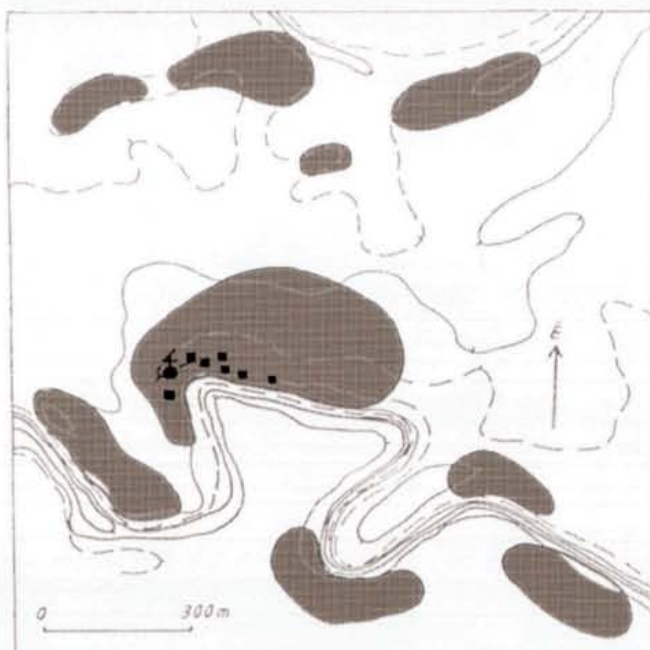
45. kép:
Régészeti lelőhelyek a Maros hordalékkúpján, Gyula határában

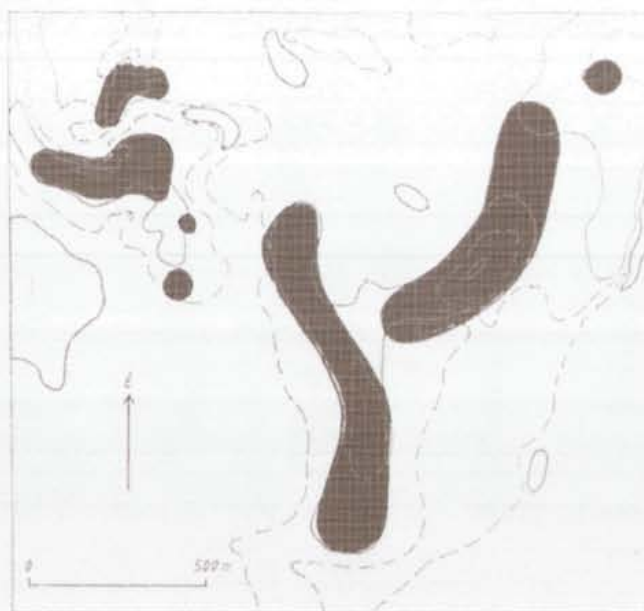
46. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) szállások Gyula határában

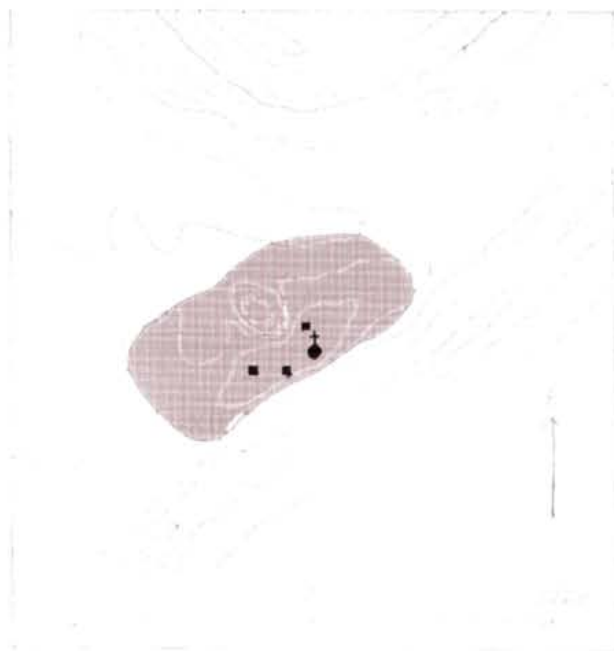
47. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) falukezdemények
Gyula határában

48. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) templomos faluhely
Sarkadkeresztúr határában

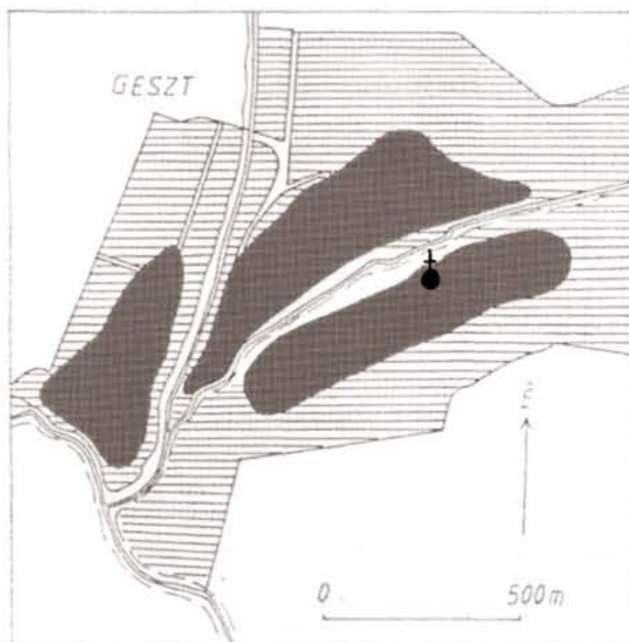
49. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) faluhely Gyulavári határában

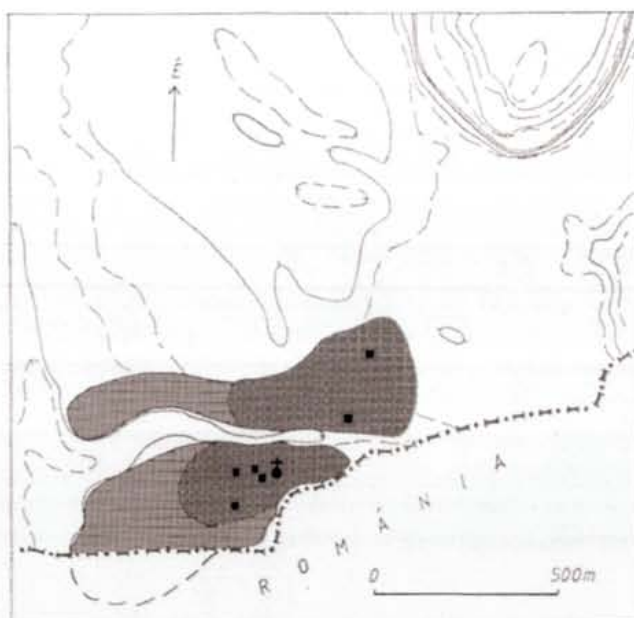
50. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori
(XIV–XVII. századi) faluhely Sarkad határában

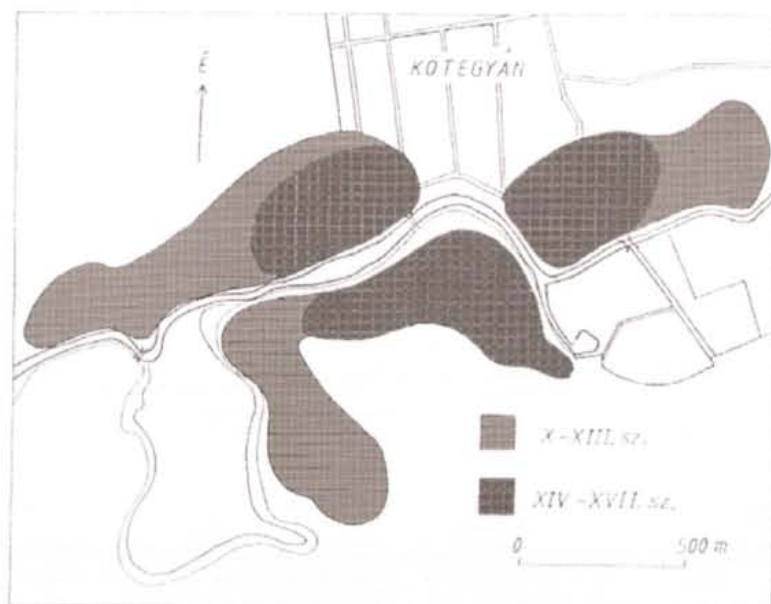
51. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori
(XIV–XVII. századi) faluhely Sarkad határában

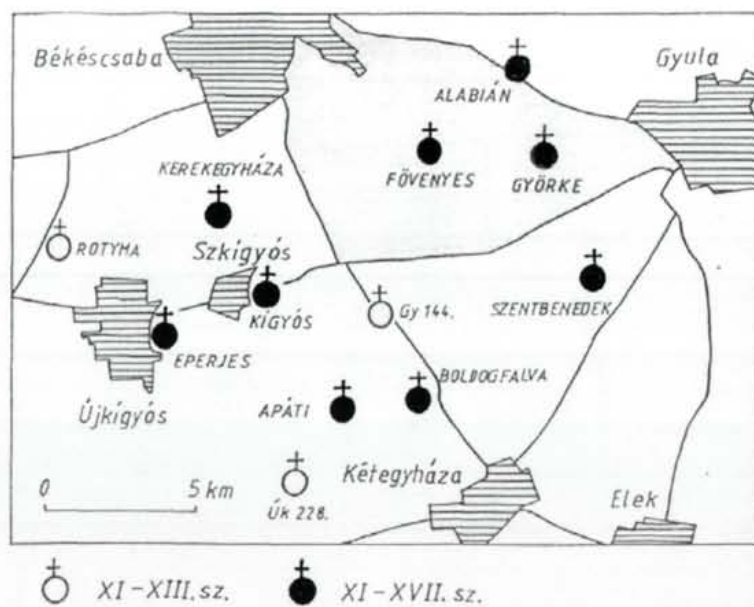
52. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori
(XIV–XVII. századi) faluhely a mai Geszt belterületén

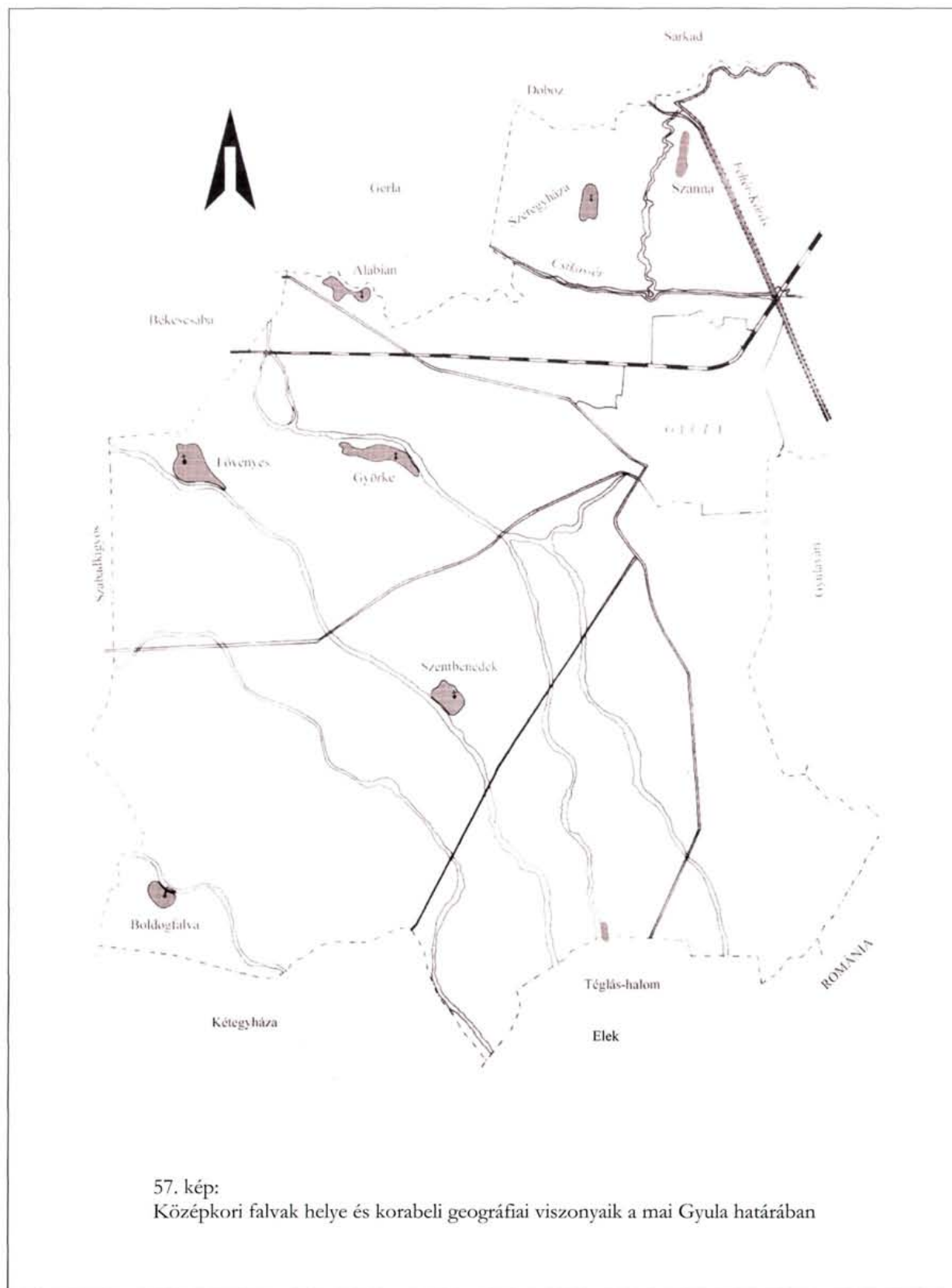
53. kép:
A középkori Mezőgyarak helyének topográfiai azonosítása
Geszt határában

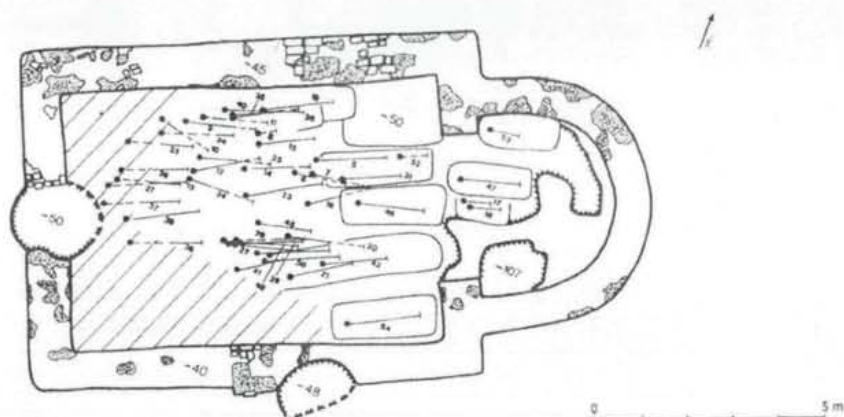

55. kép:
Árpád-kori (X–XIII. századi) eredetű késő középkori (XIV–XVII. századi)
faluhely Kötegyán határában

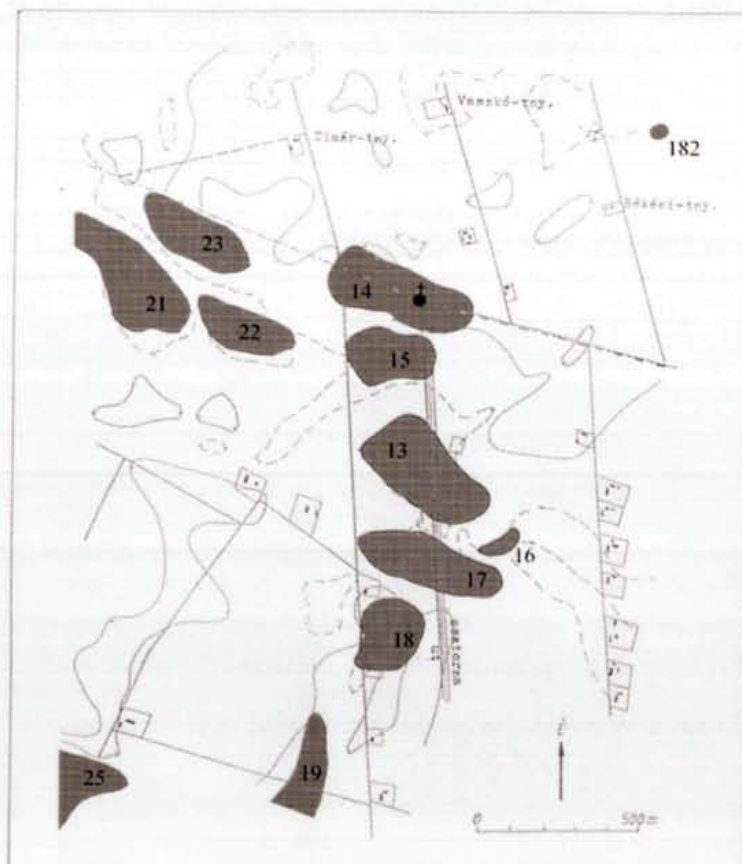

56. kép:
Elpusztult Árpád-kori (X–XIII. századi) és Árpád-kori eredetű késő középkori (XIV–XVII. századi) templomos települések a mai Békéscsaba, Gyula,
Kétegyháza közötti területen

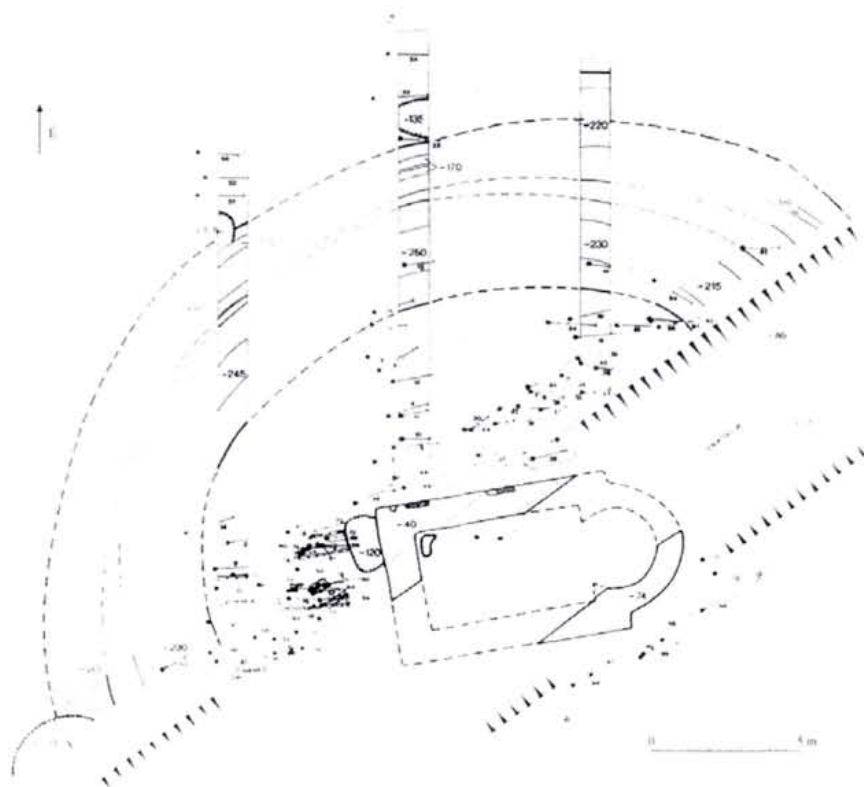

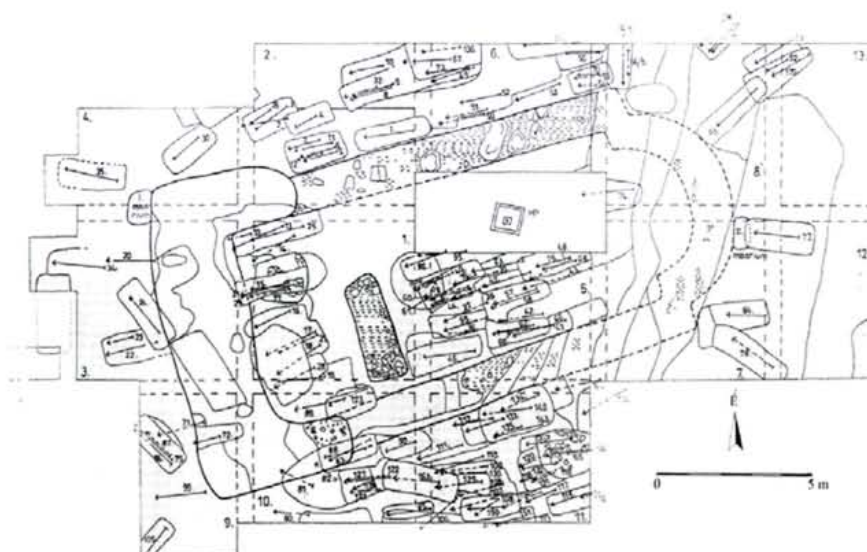
58. kép:
Hidasfalu Árpád-kori templomának alaprajza és a temető részlete
Békés határában (Dukay Bernadette nyomán, MRT 10. 77.)

59. kép:
Bercsényegyháza templomhelye környékén feltérképezett Árpád-kori lelőhelyek

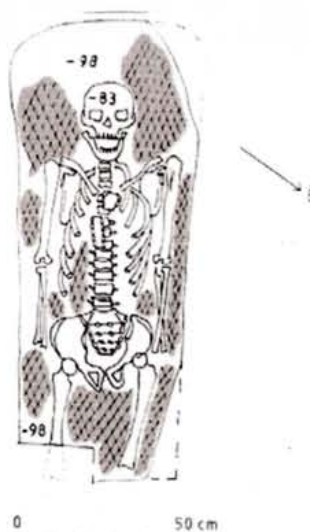
60. kép:
Murony feltárt középkori temploma, temetője és temetőárka
(Dukay Bernadette nyomán, MRT 10. 626.)

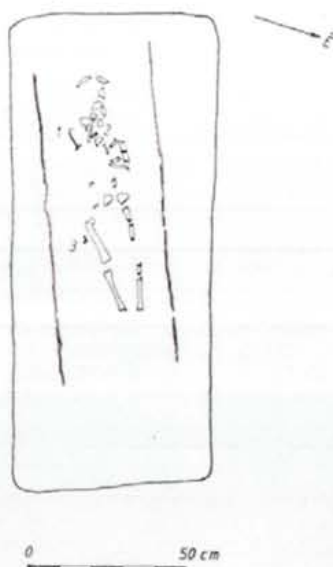
61. kép:
A középkori Dócse temploma és templom körüli temetőjének részlete

62. kép:
Nagyszénás, Dózsa-erdő, 21. sír

63. kép:
Nagyszénás, Dózsa-erdő, 30. sír

64. kép:
Décse, 4. sír

65. kép:
Décse, 45. sír

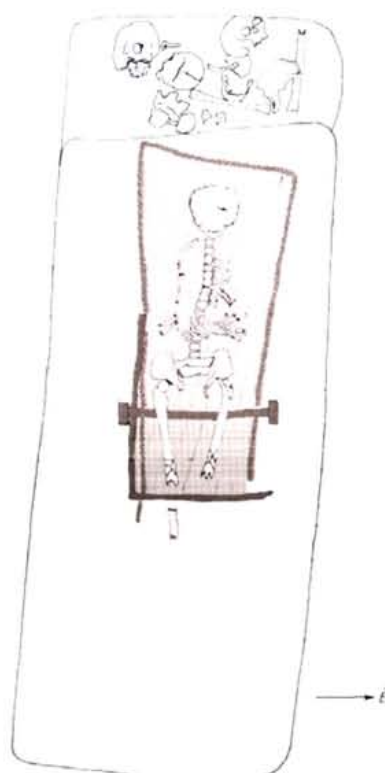
66. kép:
Dégse, 65. sír

67. kép:
Dégse, 68. sír

69. kép:
Dégse, 78. sír

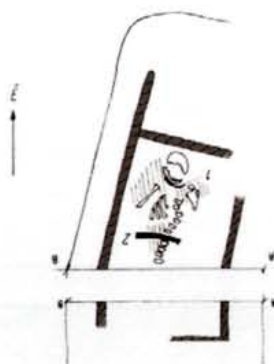

68. kép:
Dégse, 77. sír

0 50 cm

70. kép:
Décse, 75. sír

0 50 cm

72. kép:
Décse, 156. sír

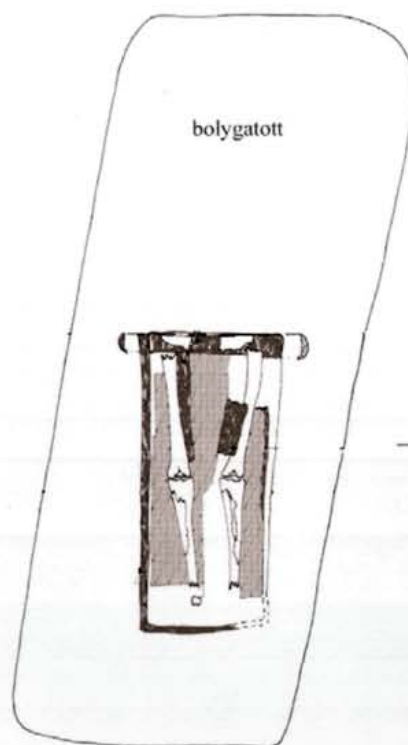
→ É

É

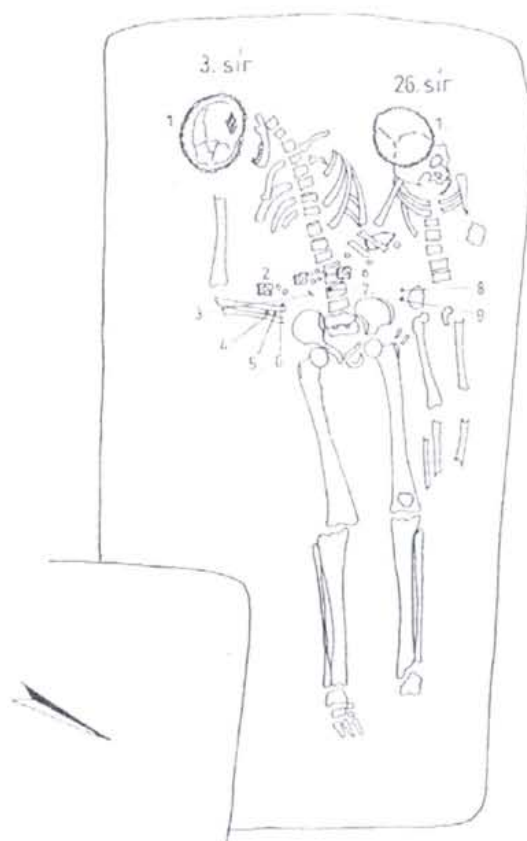
0 50 cm

71. kép:
Décse, 160. sír

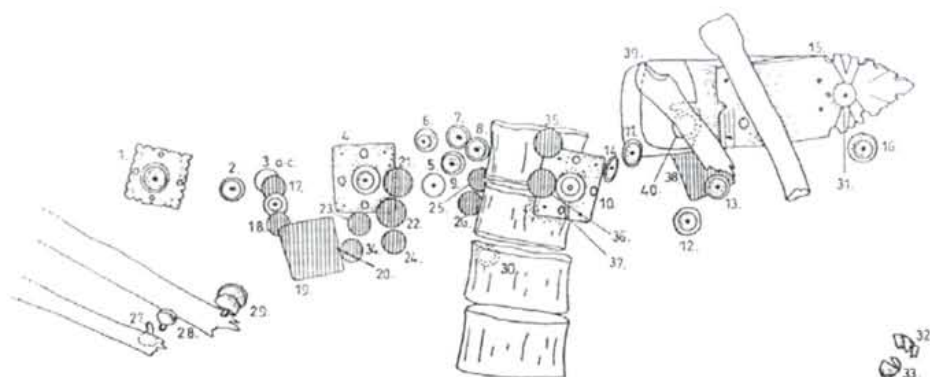
0 50 cm

73. kép:
Décse, 163. sír

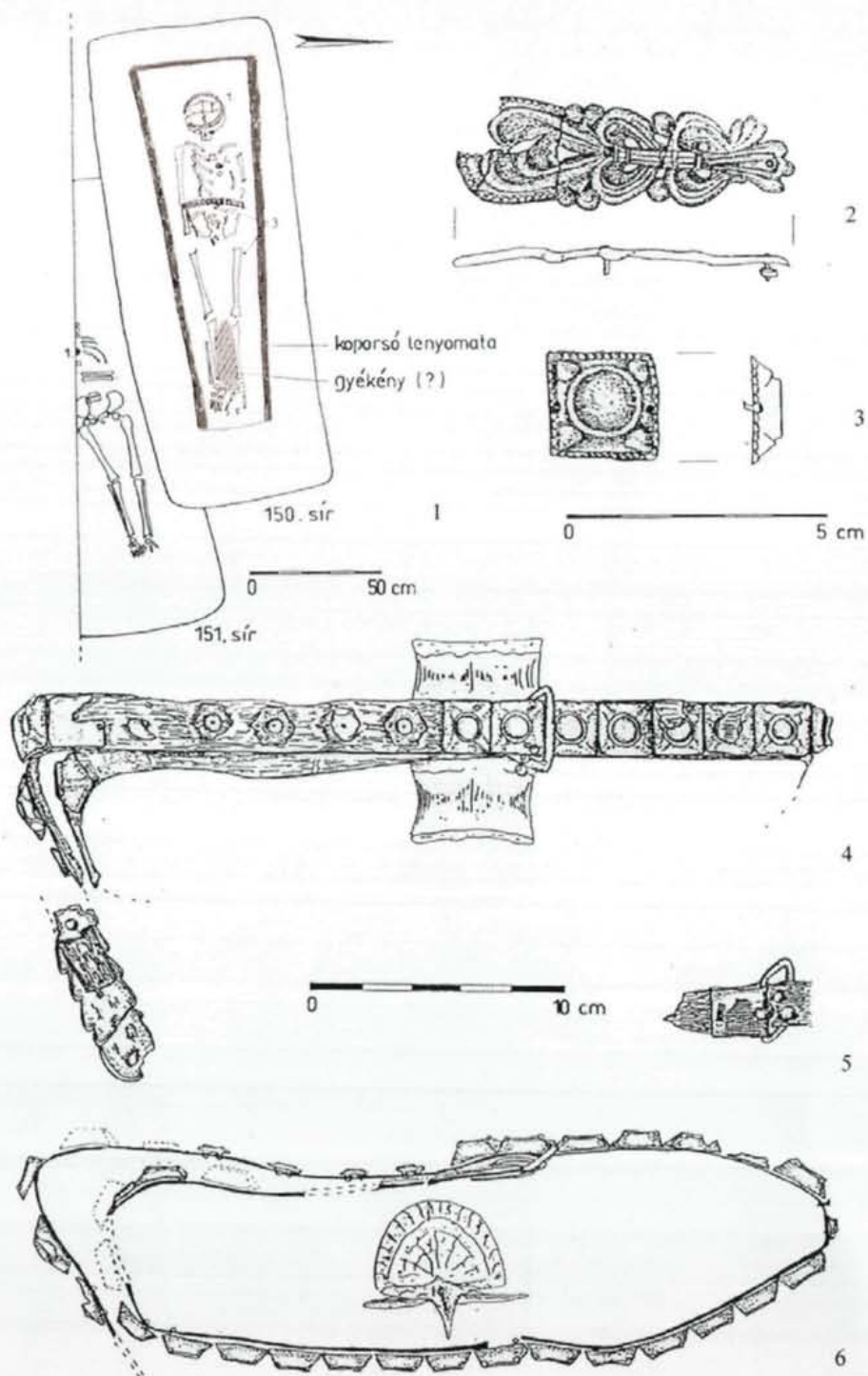
0 50 cm

74. kép 1:
Dégse, 3. sír

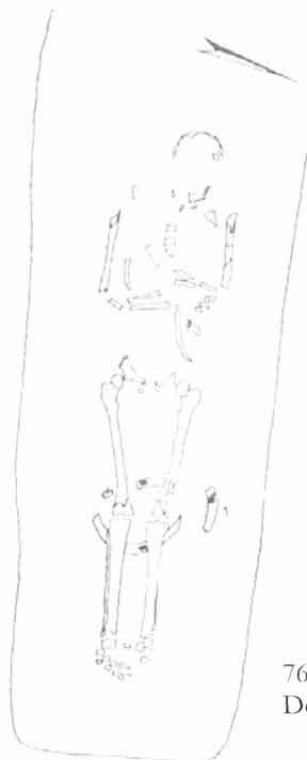
0 10 cm

74. kép 2:
Dégse, 3. sír, az előkerült öv elhelyezkedése

75. kép:

Dégse, 150. sír; 1: a sír rajza, 2: szíjvég, 3: övlemez, 4, 6: az öv rajza, 5: övcsat

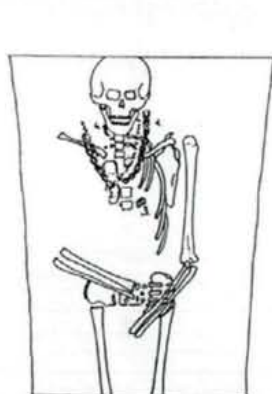
76. kép:
Décse, 46. sír

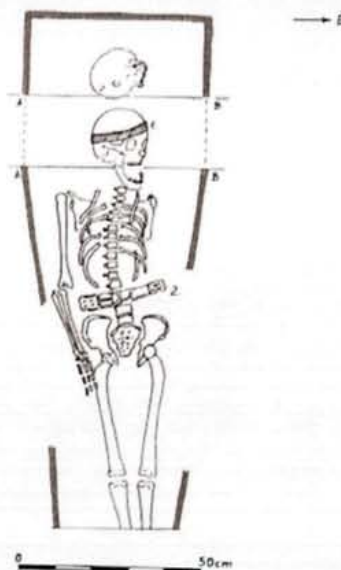
77. kép 1:
Szénásegyház, 88. sír

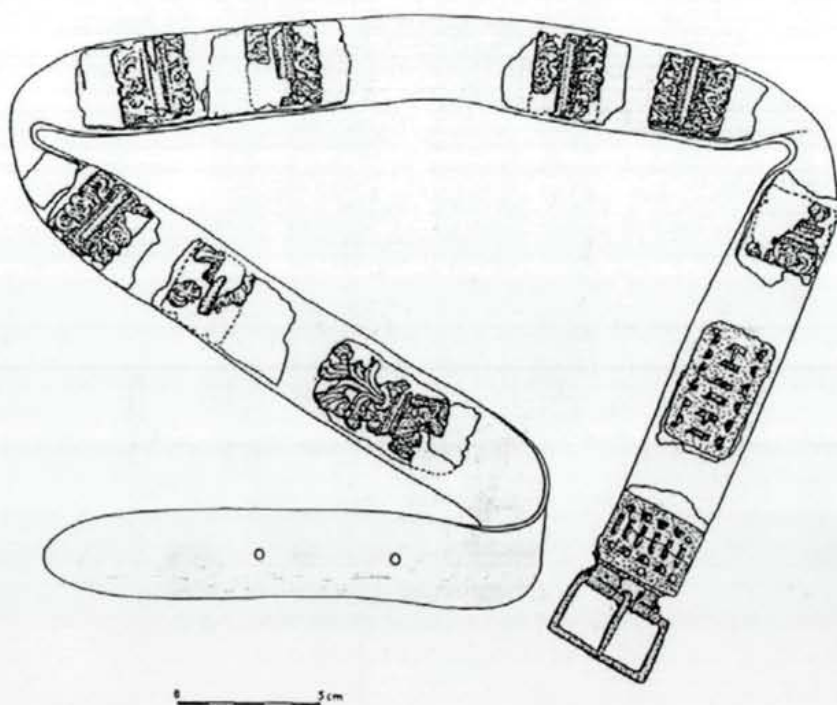
77. kép 2:
Szénásegyház, 88. sír, a koponya és a pártá rajza

78. kép:
Györke 15. sír

79. kép 1:
Györke 16. sír

79. kép 2:
Györke 16. sír, az öv rajza

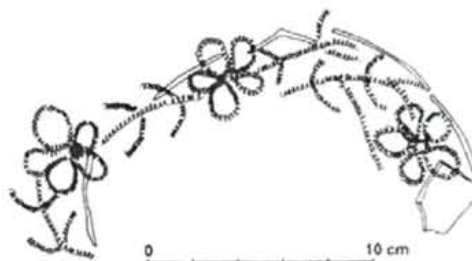

80. kép:
Apáca, Templom-halom, 4. sír, ruhaszegély
(Bálint 1939b, XXXI. tábla nyomán)

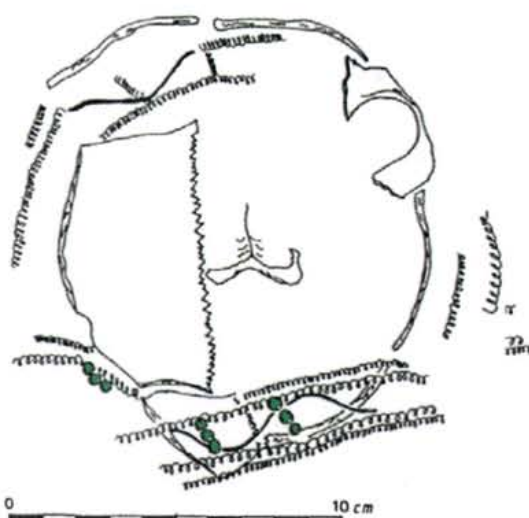
0 50 cm

81. kép 1:
Megyer, 75. sír

0 10 cm

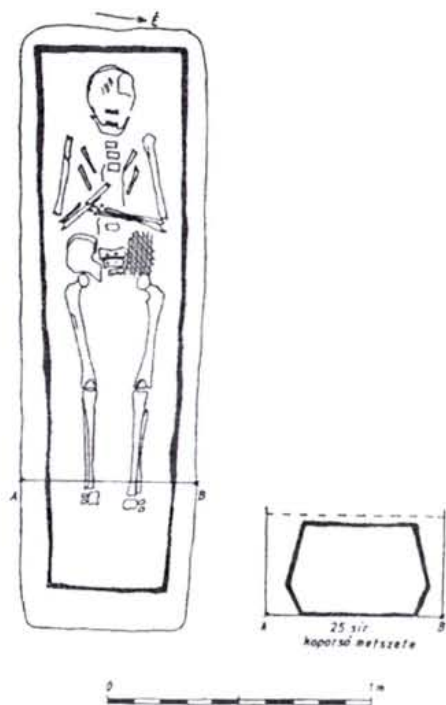
81. kép 2:
Megyer, 75. sír, a pártá rajza

0 10 cm

- ZÖLD ÜVEGPASZTA GYÖNGY
- BRONZ SPIRÁLHUZAL
- TEXTIL
- BRONZHUZALLAL BEVONT CÉRNA

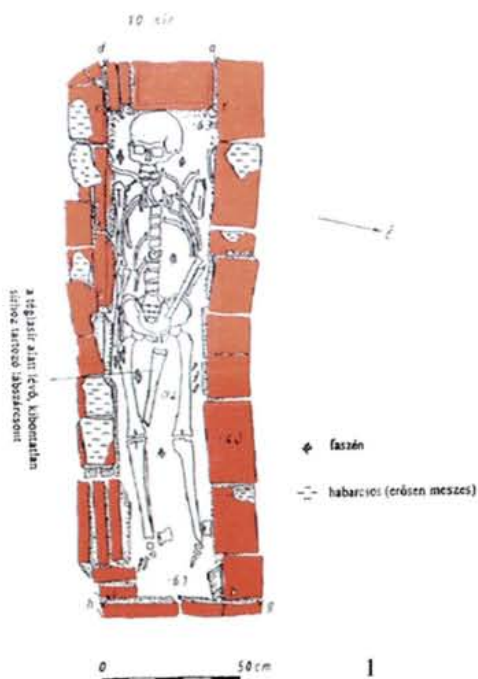
82. kép:
Kétsopron, 8. sír, a koponya
és a pártá rajza

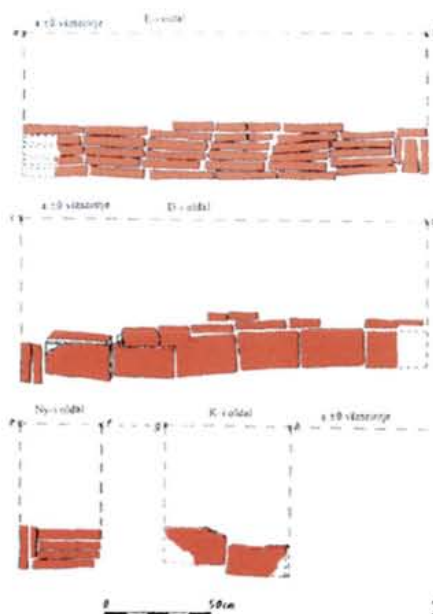
83. kép:
Kétsopron, 25. sír

84. kép:
Kétsopron, 40. sír

85. kép:
Sarkadkeresztúr 5. lelőhely, 11. sír; 1: a sír rajza, 2: a sír téglafalazása

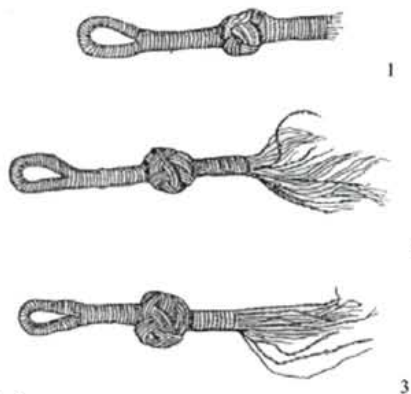

86. kép 1:
Décse, 75. sír, a pártá rajza

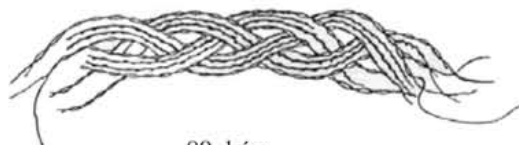
86. kép 2:
Décse, 75. sír, az ingnyak rajza

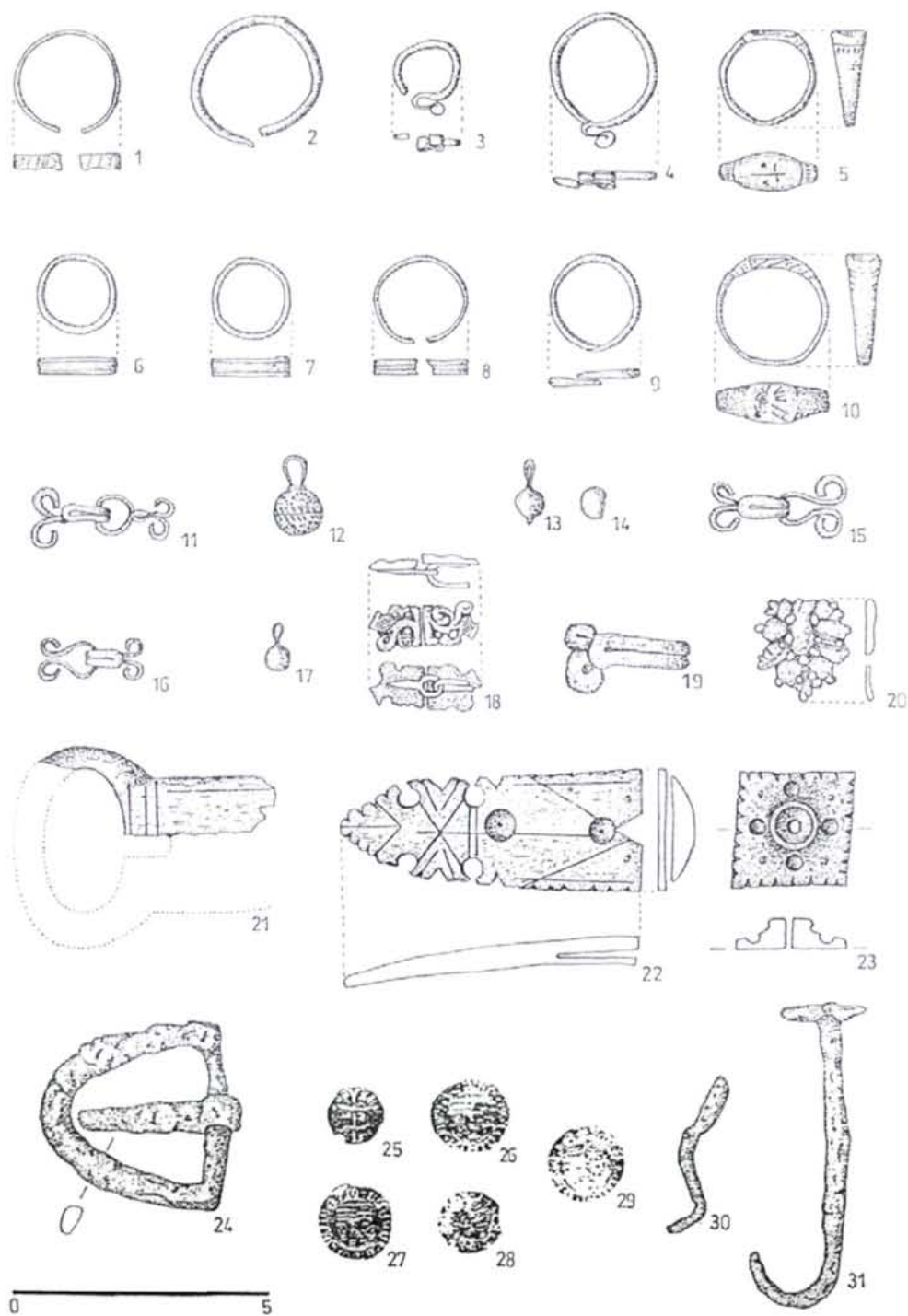
87. kép:
Décse, 125. sír; 1–3: textilmaradványok

88. kép:
Décse, 156. sír

89. kép:
Décse, 3. sír

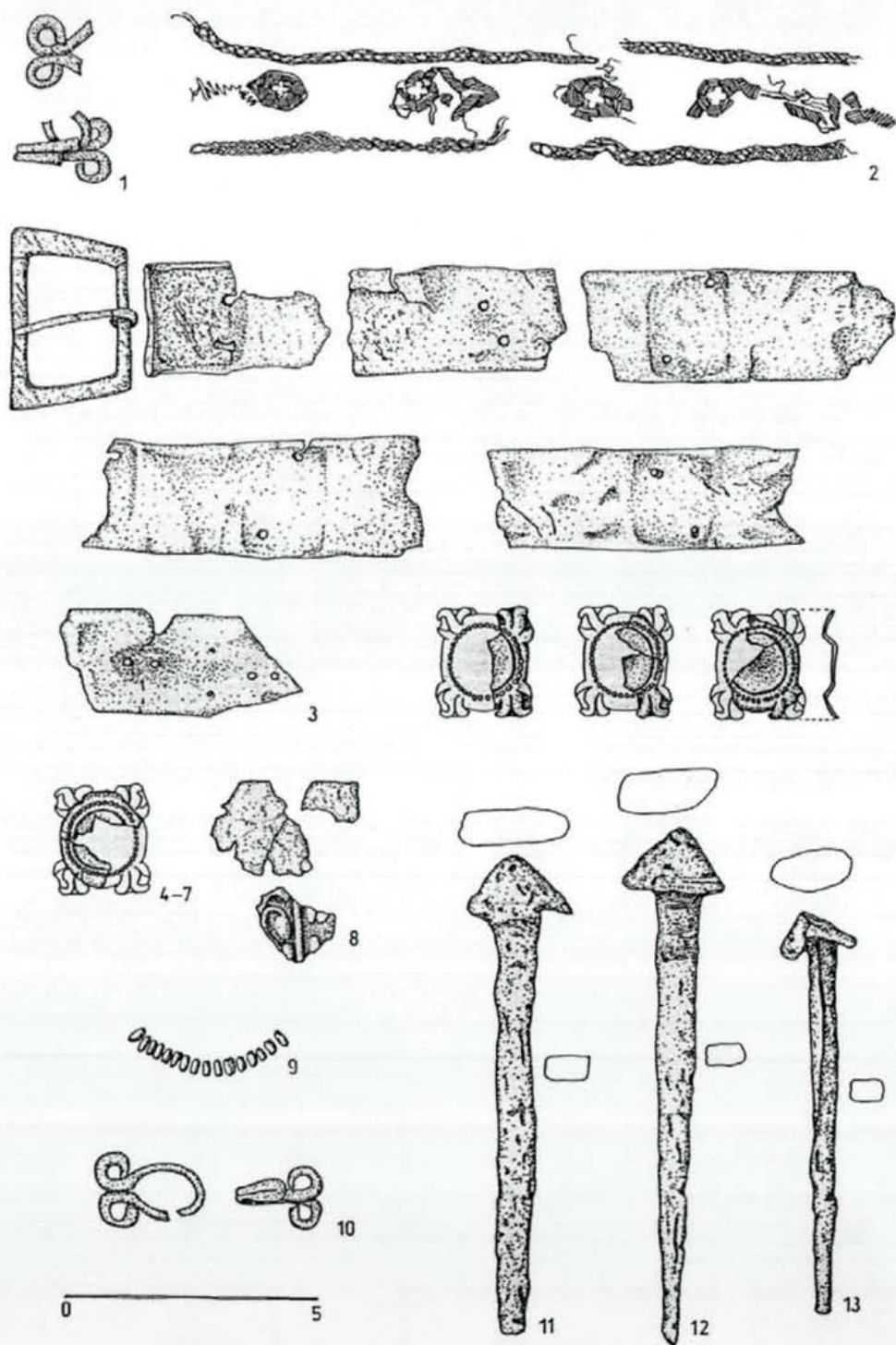

90. kép:

Décse, szórvány- és sírleletek;

1-4: karikák, 5-10: gyűrűk, 11, 15-16, 18-20: ruhakapcsok, 12-14, 17: fülesgombok,

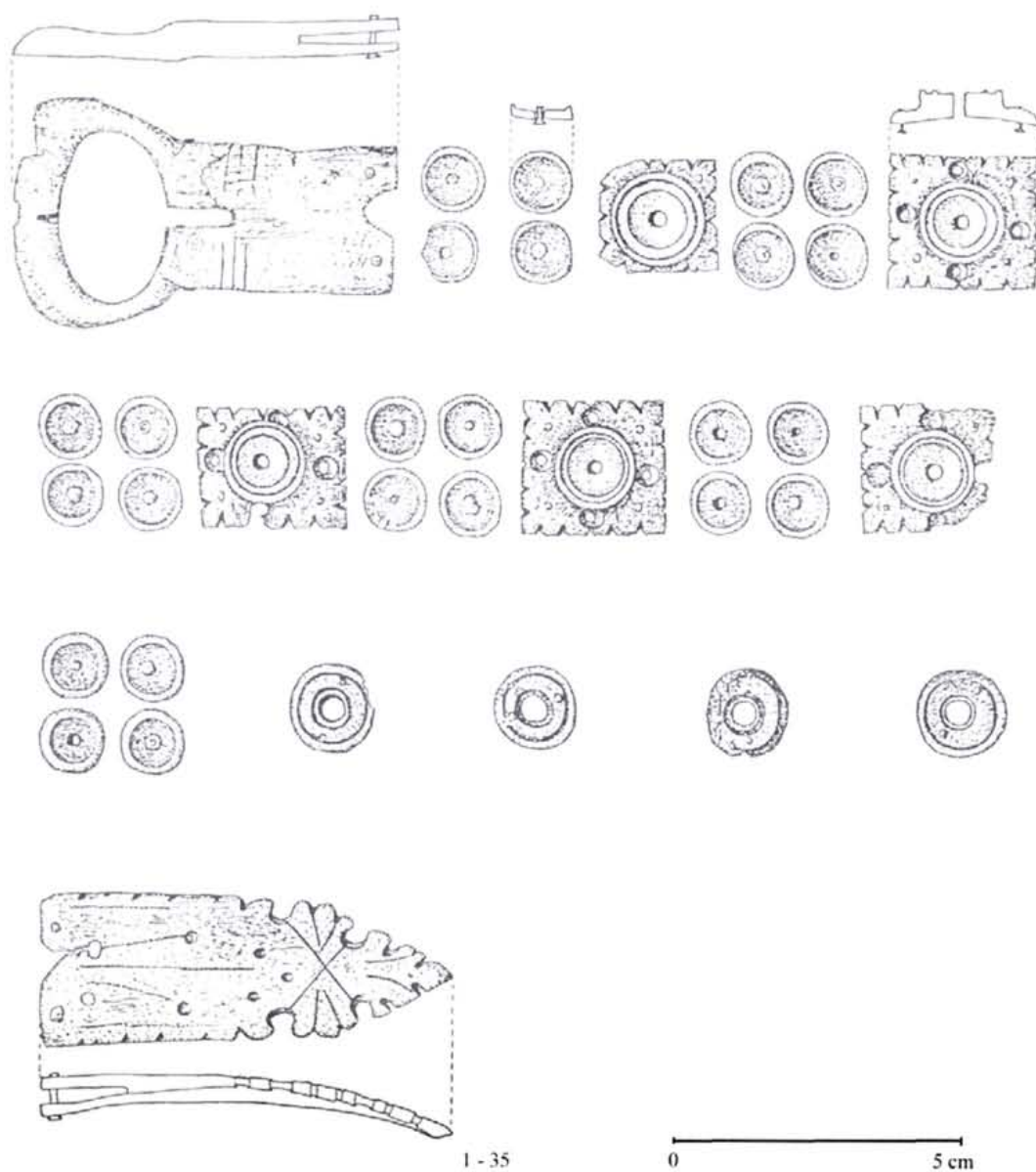
21: csont övcsat, 22: szíjvég, 23: övveret, 24: vascsat, 25-29: pénzek, 30-31: vasszegek

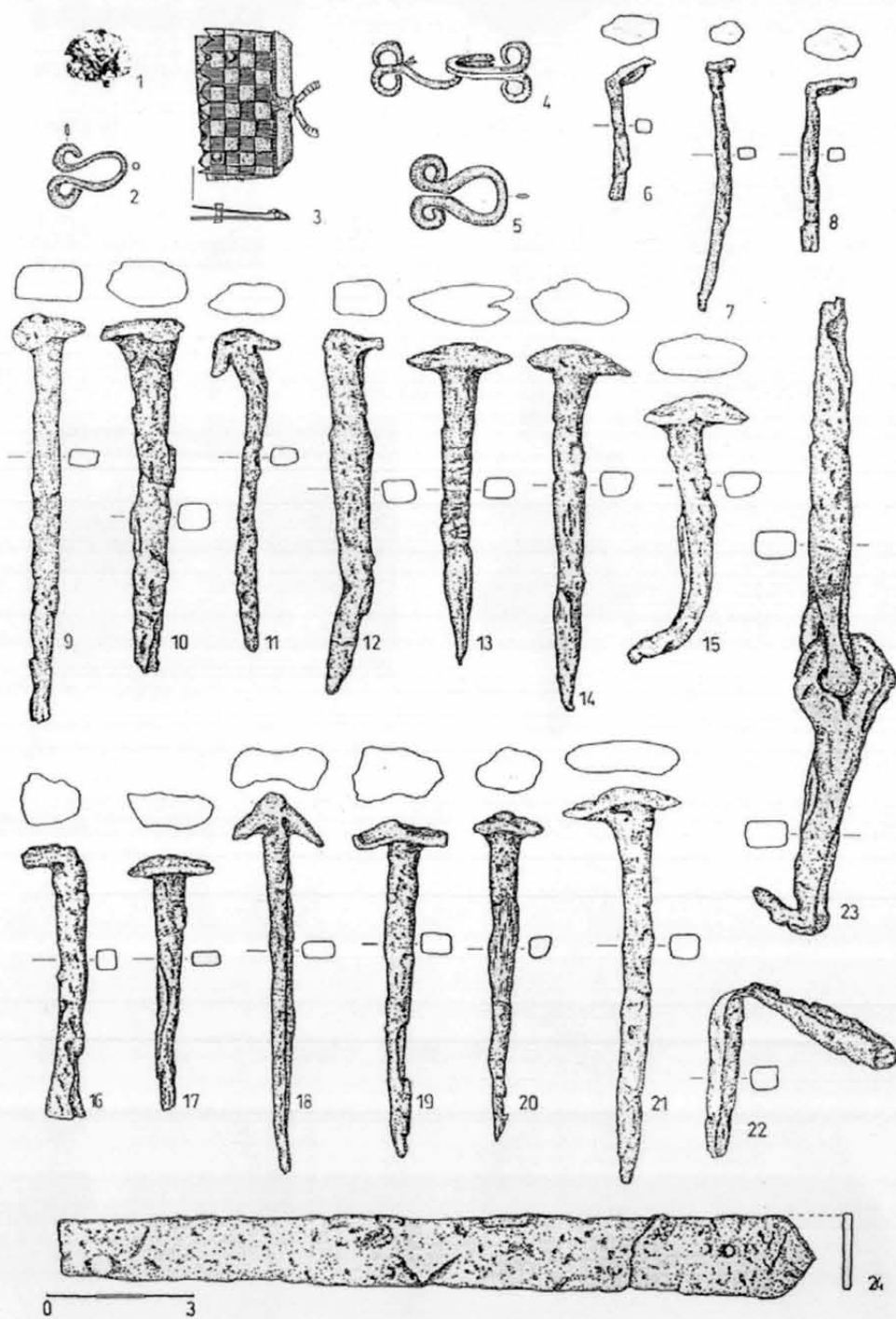
91. kép:

Décse, sírleletek;

1, 10: ruhakapocs, 2: párta, 3: bőröv, 4-8: övveretek, 9: gyöngyök, 11-13: vasszegek

92. kép:
Dégse, 3. sír; 1–35: az öv részei

93. kép:

Dócse, szórványleletek;

1: érme, 2, 4-5: ruhakapcsok, 3: övlemez, 6-22: vasszegek, 23: vaskapocs, 24: vaspánt

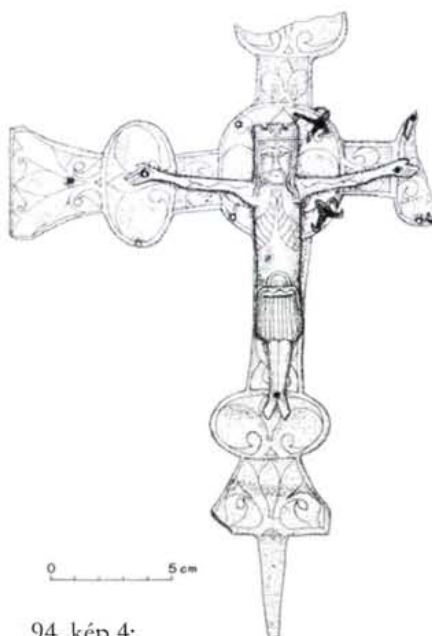
94. kép 1:
Mezőberény 6. sz. lelőhely,
Árpád-kori körmeneti kereszt fotója

94. kép 2:
A kereszt részlete

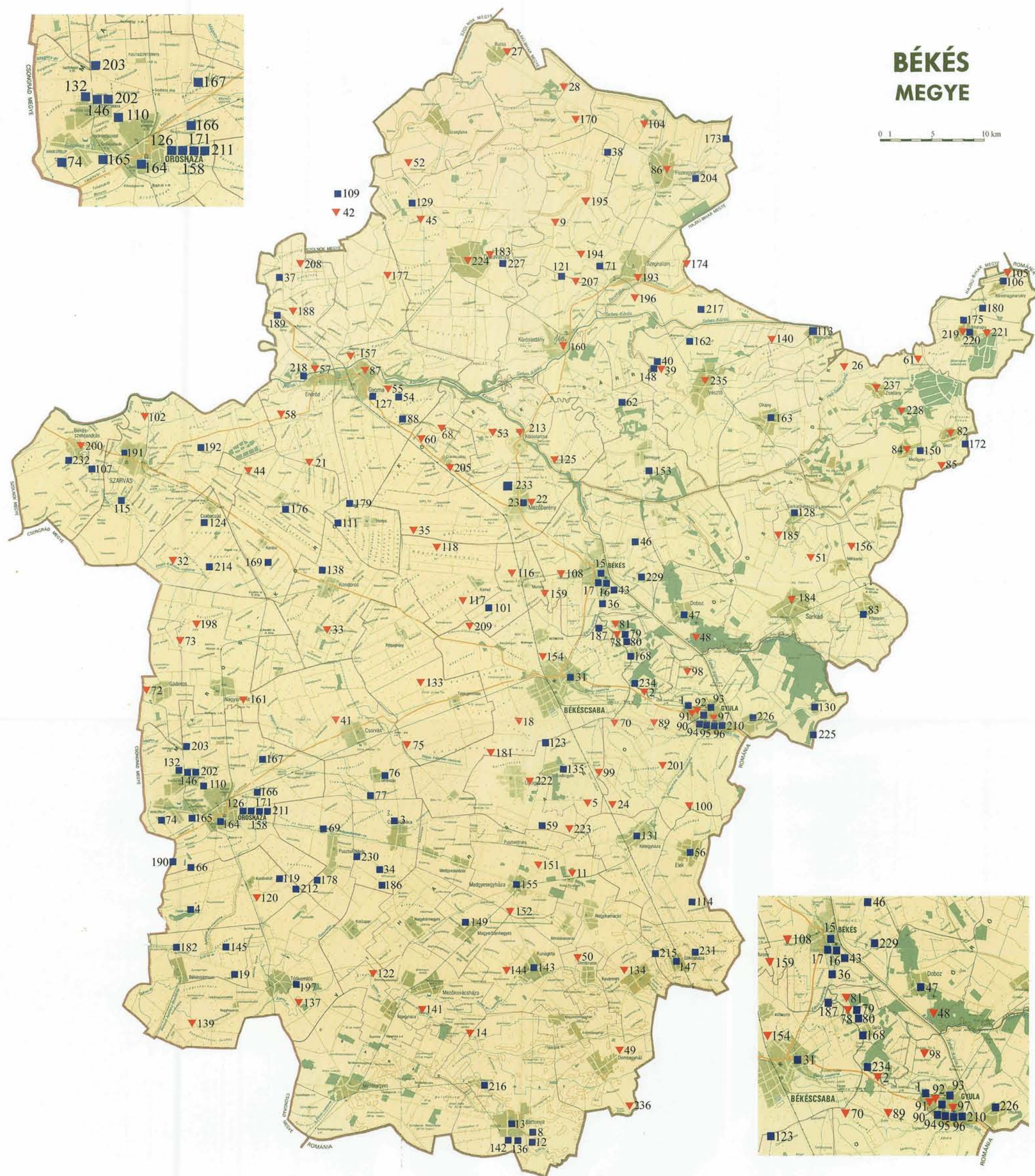
94. kép 3:
Mezőberény 6. sz. lelőhely,
ezüstkehely(?) töredéke

94. kép 4:
Az Árpád-kori kereszt rajza (előoldal)

94. kép 5:
Az Árpád-kori kereszt rajza (háttoldal)

95. kép: Középkori templomok Békés megyében (a jelek melletti számok a kötet 77–83. oldala közötti táblázatban szereplő települések, lelőhelyek sorszámaival azonosak)

- ▼ A templom helye pontosan ismert (1:10000-es vagy annál részletesebb térképen ábrázolható): 2, 5, 9, 11, 14, 18, 21-22, 24, 26-28, 32-33, 35, 39, 41-42, 44-45, 48-53, 55, 57-58, 60-61, 68, 70, 72-73, 75, 78, 81-82, 84-87, 89, 91-92, 97-100, 102, 104-105, 108, 116-118, 120, 122, 125, 133-134, 137, 139-141, 144, 151-152, 154, 156-157, 159-161, 170, 174, 177, 181, 183-185, 188, 193-196, 198, 200-201, 205, 207-209, 213, 219, 221-224, 228, 235-237
- A templom helye csak hozzávetőlegesen határozható meg (egy-egy mai település környezetéhez köthető): 1, 3-4, 8, 12-13, 15-17, 19, 23, 31, 34, 36-38, 40, 43, 46-47, 54, 56, 59, 62, 66, 69, 71, 74, 76-77, 79-80, 83, 88, 90, 93-96, 101, 106-107, 109-111, 113-115, 119, 121, 123-124, 126-132, 135-136, 138, 142-143, 145-150, 153, 155, 158, 162-169, 171-173, 175-176, 178-180, 182, 186-187, 189-192, 197, 202-204, 210-212, 214-218, 220, 225-227, 229-234
- A templom (és a település) helye ismeretlen, térképen még hozzávetőlegesen sem ábrázolható: 6-7, 10, 20, 25, 29-30, 63-65, 67, 103, 112, 199, 206

